

Міністерство освіти і науки України
Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

Кваліфікаційна наукова робота
на правах рукопису

Федіна Олена Володимирівна

УДК 81'37+811.161.

ДИСЕРТАЦІЯ

ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНЕ ПОЛЕ КОНЦЕПТУ *ЛЮДИНА* В РОСІЙСЬКІЙ МОВІ: ФУНКЦІЙНО-ПРАГМАТИЧНИЙ АСПЕКТ

10.02.02. – російська мова

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Шепель Юрій Олександрович,
доктор філологічних наук, професор,
академік НАНВО України

Дніпро – 2020

АНОТАЦІЯ

Федіна О. В. Фразеосемантичне поле концепту *людина* в російській мові: функційно-прагматичний аспект. Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) зі спеціальності 10.02.02 «Російська мова» (035 – філологія). Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара, МОН України 2020.

Дисертація присвячена опису основних положень лінгвокультурного підходу в частині структурної організації концепту *людина*, дослідженню особливостей співвідношення елементів цього лінгвокультурного концепту та семантики фразеологічних одиниць, що набули широкого поширення як у художній, так і в науковій літературі. Антропоцентризм, у підґрунті якого є концепція В. фон Гумбольдта про мову як «дух народу», розглядає людину з точки зору центру та найвищої мети світобудови. Для сучасного стану розвитку характерними є різноманіття підходів до вивчення людини. Тож у сучасну епоху актуальності набули наукові розвідки, які пов'язані з описом феномену людини як лінгвокреативної особистості. Зокрема, концепт *людина* та все, що з ним пов'язане, постає першорядною темою сучасної філософії та соціології, етики й естетики, літератури та мистецтва. Антропоцентризм став загальною тенденцією сучасного лінгвістичного пізнання – рух від сфери систем до центру цих систем – до людини і спрямовує свій вектор на опрацювання тріади «людина – мова – культура».

У дисертації керуємось принципом дослідження «людини в мові», а саме «людини у фразеології».

Лінгвістичний процес опису концептів переважно ґрунтується на матеріалі лексичних одиниць і паремій, а фразеологізми залишаються поза

увагою та здебільшого не є об'єктом досліджень. Під час найменування явищ дійсності, фразеологічні одиниці, які відображають оцінку й емоційне ставлення носія мови, фіксують найбільшу кількість національно-культурної інформації: менталітет народу, спосіб його життя, звичаї, вірування, національні стереотипи та еталони, стосунки всередині соціуму, історичні події, усе те, що є предметом національної культури й бере участь у формуванні концептуальної картини світу, яка, матеріалізуючись у мові, відображає мовну картину світу.

Аналіз наукових розвідок з аксіологічної лінгвістики довів, що антропоцентричні фразеологізми в аксіологічному аспекті не перебували в центрі уваги вчених. Поза увагою залишаються також такі фразеологізми, функційні особливості яких вивчають на матеріалі як однієї мови, так і різноструктурних мов.

Актуальність дослідження зумовлена 1) потребою вивчення та опису концепту *людина* у фразеології з позиції антропологічної парадигми лінгвістики; 2) значущістю питань, пов'язаних з вивченням концепту *людина* загалом; 3) важливістю узагальнення й теоретичного осмислення великого й досить розрізненого лінгвістичного матеріалу для того, щоб у подальшому посісти певне місце в системі порівняльної фразеології та в недостатньо вивченій галузі порівняльної лінгвістики. Концепт *людина* розглянуто як феномен національної культури, який належить до її ядра, до системи її цінностей, адже фразеологічні одиниці віддзеркалюють культурну та ментальну цінності народу, транслують культурні стереотипи від покоління до покоління. Наявність великої кількості номінацій дослідженого концепту свідчить про його номінативну цільність, яку можна розглядати в системі культурно-ціннісних координат: багатостороннє позначення в мові мають ті предмети, процеси та явища позамовної діяльності, які є для тієї чи тієї

культури найціннішими. З огляду на це обґрунтованим видається комплексний підхід до опису таких фразеологічних одиниць з позиції лінгвістичного та екстралінгвістичного підходів, оскільки досліджувані номінативні антропоцентричні фразеологізми містять інформацію, наповнену додатковими асоціативно-емоційним конотаціями. Це своєю чергою зумовлює 4) потребу вирішення питань, що стосуються співвідношення мови, мислення, пізнання й культури, розв'язання яких ґрунтується на методах когнітивного й лінгвокультурологічного аналізу.

Об'єктом дослідження в дисертації є фразеологічні одиниці (далі – ФО) російської мови, які називають людиною. На відміну від вузького розуміння – тільки фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності та фразеологічні сполучення, під фразеологізмом у широкому сенсі, усталеному в лінгвістиці, розуміємо 1) ФО, які мають форму самостійного речення, та різні звороти розмовно-побутового мовлення (*А судьи кто?; А Васька слушает, да ест; Ну как не порадесть родному человечку; сам себе голова*); 2) ФО, які мають форму словосполучення (*сардонический смех, вавилонское столпотворение; девичья память; карты в руки; кровь с молоком; вешать нос на квинту; попасть пальцем в небо; на край света*). Тобто, під широким обсягом фразеології ми визнаємо все те, що не є словом і відтворюється в готовому вигляді. Це критерій узуальний: всі поєднання слів, як непередикативні, так і передикативні, які відтворюються в мові відповідно до узусу вживання – фразеологізми.

Предметом наукового аналізу постає концепт *людина*, вербалізований у фразеології російської мови.

В основу роботи покладено таку **гіпотезу**: концепт *людина* є концептом з безліччю ознак, має досить чітке ядро й розгалужену периферію. Людина в мовній свідомості сприймається неточно, іноді не конкретно, нечітко через те,

що мова моделює картину світу від імені суб'єкта-чоловіка, тобто через те, що мова андроцентрична. Основні характеристики концепту *людина* відображають існуючі моделі гендерної взаємодії.

Мета дослідження – виявити характерологічні ознаки досліджуваного концепту, способів їхньої маніфестації як засобів віддзеркалення образу людини.

Для цього в дисертації уточнено термін «концепт» з погляду як когнітивної лінгвістики, так і лінгвокультурології, описано фразеосемантичне поле аналізованого концепту, простежено експлікацію концепту *людина* в мовній картині світу на матеріалі фразеології російської мови.

Матеріалом дослідження слугує картотека, яка нараховує понад 1200 антропоцентричних фразеологічних одиниць російської мови. Джерелом для укладання картотеки стали тлумачні та фразеологічні словники, матеріали, які розміщені на сайтах сучасних періодичних видань тощо.

Дібраний матеріал дає уявлення про обсяг і характер культурної інформації, відображеної в антропоцентричних фразеологізмах, дає змогу унаочнити, як співвідносяться ціннісні настанови з пріоритетами загальнонаціональної культури. У центр дослідження, виконаного в межах культурологічної антропології, соціолінгвістики й лінгвостилістики, покладено людський фактор у мові й мовний чинник у культурі.

Теоретичною та методологічною базою дослідження є принципи розвідки концепту, представлені в межах лінгвокультурологічного підходу. Основи цього напрямку в сучасному мовознавстві були закладені в працях В. В. Виноградова, С. Г. Воркачова, В. І. Карасика, Ю. С. Степанова, О. О. Селіванової, які розглядали мову, свідомість і культуру як взаємозв'язані феномени. Опорними матеріалами були праці О. І. Картушиної, О. П. Левченко,

де йдеться про концепт, як ментальну одиницю, про базові концепти у свідомості людини та про місце концептів у мовній картині світу. Основні ідеї, на які спиралися під час роботи, було запропоновано С. Г. Воркачовим, В. І. Карасиком, О. С. Кубряковою, О. О. Потебнею, З. Д. Поповою, О. О. Селівановою та ін., а саме:

– мовної картини світу (В. фон Гумбольдт, Й. Л. Вайсгербер, І. Г. Гердер, Ю. Є. Прохоров та ін.);

– концепту (С. Г. Воркачев, О. С. Кубрякова, О. О. Селіванова, В. М. Телія, А. П. Мартинюк, З. Д. Попова, Й. А. Стернін, Ю. С. Степанов та ін.);

– когніції (А. М. Баранов, Д. О. Добровольський, Ю. М. Караулов та ін.;

– щодо фразеології: О. В. Кунін, А. М. Мелерович, А. М. Мокієнко, В. І. Молотков, М. Ф. Алефіренко та ін.;

– мовного поля (В. Ройнінг, Г. Іпсен, Й. Трір, Ф. П. Філін, С. Е. Кацнельсон, А. А. Уфимцева, Ю. М. Караулов, Н. В. Ротова, Л. Л. Васильєв, Н. І. Долгих та ін.);

– концепції прототипної семантики (Є. Рош, Дж. Лакофф, М. Джонсон, М. Тернер, Ж. Фоконьє, Ч. Філлмор, Дж. Кляйбер та ін.);

– національно-етнічної свідомості та характеру (П. О. Сорокін, М. О. Бердяєв, П. Б. Струве, Г. П. Федотов, О. Ф. Лосєв, П. Я. Чадаєв, В. В. Розанов, П. М. Мілюков, С. Л. Франк, Г. Г. Шпет, Л. П. Карсавін, О. О. Потебня, О. С. Афанасьєв, Ф. І. Буслаєв, І. П. Мюллер, С. П. Шеверьов, С. М. Широкогоров та ін.).

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що *вперше* з позиції лінгвокультурології здійснено лінгвокогнітивний опис сталих мовних одиниць на позначення фразеополя людини: впорядковано базу фразеологічних одиниць на позначення внутрішніх та зовнішніх характеристик людини; проведено

семантичний аналіз фразеосемантичного поля концепту *людина* й експлікація концепту *людина* з урахуванням гендерних стереотипів; з'ясовано екстралінгвістичні фактори, які впливають на динаміку концепту *людина*; запропоновано лінгвокультурологічний аспект семантико-когнітивного дослідження фразеологічних одиниць антропоцентричної репрезентації; розглянуто структуру концепту *людина*.

Істотним доповненням до антропоцентричного підходу у вивченні мовних явищ, пов'язаних із репрезентацією людини в мові і, передусім, в обраному фразеологічному матеріалі, у дисертації частково є аксіологічний підхід, який передбачає визнання того, що людина постає цінністю як така, цінною для навколишніх та для суспільства. Смысл аксіологічного підходу в нашому дослідженні розкриваємо через систему аксіологічних принципів, до яких ми уналежнюємо:

- рівноправність усіх філософських поглядів у межах єдиної гуманістичної системи цінностей (зі збереженням різноманітності їхніх культурних і етнічних особливостей);

- рівнозначність традицій і творчості, визнання необхідності вивчення і використання вчення минулого та можливості відкриття в теперішньому та майбутньому;

- екзистенціальну рівність людей, соціокультурний прагматизм замість суперечок про підґрунтя цінностей. Отак, аксіологічний аспект в дисертації є закономірним продовженням і доповненням антропоцентричного.

Теоретична значущість дисертаційного дослідження полягає в обґрунтуванні системного підходу до дослідження семантики фразеологізмів; у комбінуванні семантичного та лінгвокультурологічного аналізу фразеологізмів для опису мовної та культурної семантики фразеологізмів; в узагальненні механізмів фразеогенезісу. Отримані висновки сприяють

поглибленню уявлень про національно-мовну картину світу, про специфіку етнічної свідомості. Проведене дослідження дозволяє глибше зрозуміти культурологічні особливості фразеологічних одиниць на позначення людини. Результати дослідження проведеного аналізу сприятимуть уточненню та розвитку основних положень концептуального та лінгвокультурного підходу до структурної організації концепту, вивченню особливостей співвідношення елементів структури концепту й семантики фразеологічних одиниць.

Практична значущість дисертації визначено тим, що отримані результати дослідження знайдуть своє застосування у лексикографічній практиці під час лексикографічних описів та укладанні фразеологічних, загальномовних, етимологічних, етнолінгвістичних, етнографічних словників. Теоретичні положення стануть у нагоді в навчальних студіях не лише філологічного спрямування, а й етнопсихологічного, фольклорного, педагогічного тощо, під час викладання курсів з фразеології, етнолінгвістики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики. Фактичний матеріал дасть змогу розширити семантичну базу фразем російської мови, а також може бути корисним під час підготовки навчальних посібників для студентів філологічних факультетів та учнів загальноосвітніх закладів, під час написання курсових та магістерських дипломних проектів.

У роботі **розкрито** питання концепту, фразеосемантичного поля, наголошуючи на тому, що існування в мові низки фразеологізмів, які мають загальний переосмислений образ людини, свідчить про наявність прототипної ситуації, яка провокує появу в тій чи тій культурі певного оцінного ставлення. Доходимо висновку, що за кількістю наявних у мові фразеологічних одиниць, які номінують той чи той моральний принцип чи моральне почуття людини, можна говорити про значущість цього принципу або почуття в обсягах культури.

Лінгвокультурний концепт розглядаємо як структуру, що поєднує схожий, асоціативний, поняттєвий, ціннісний, етимологічний та історичний складники.

У дисертації представлено особливості внутрішнього світу людини через аналіз семантики ФО. Це дозволило визначити поняттєві, оцінні, емоційні елементи семантики ФО, розкрити їхню когнітивну основу. ФО, семантика яких містить емотивні компоненти, відображають такі емоції: 1) тривога, хвилювання – *с замиранием сердца* – «відчувати сильне хвилювання, тривогу»; 2) збентеження, тривогу, неспокій – *ни жив ни мёртв* – «дуже переляканий, пригнічений, засмучений тощо»; 3) пригніченість – *замыкается в самом себе* – «ставати нетовариським, замкнутим у собі; цуратися, уникати людей»; 4) відчуття, психічний стан – *дух захватывает* – «важко дихати від надлишку почуттів, сильних переживань, будь-яких відчуттів тощо»; 5) емоції невдоволення, неприязні, ворожості – *иметь зуб* – «хто на кого, проти кого; постійно відчувати неприязнь, почуття образи, бажання помститися; виношувати злий умисел. Мається на увазі, що особа, група осіб, відчуваючи негативні емоції, замишляють недобре по відношенню до іншої особи, іншої групи».

У роботі **визначено**, що у сучасній лінгвістиці тлумачення концепту *людина* в цілому визначають варіативністю, що пов'язана з багатоаспектністю цієї одиниці. У когнітивно-дискурсивній парадигмі сучасної лінгвістики досліджуваний концепт інтерпретують, з одного боку, як одиницю знань, а з другого, – як структуру знань, що виражена в мовних формах. Концептуальний аналіз номінативних фразеологічних одиниць з позначенням людини дає змогу виділити розбіжності, які визначені значущістю й поняттєвим навантаженням того чи того символу. Особливим є місце того

чи того знаку в системі засобів вираження дійсності фразеологічними одиницями та взаємозв'язку між істотними знаками.

Під час роботи **з'ясовано**, що найадекватнішим матеріалом для встановлення ціннісного статусу того чи того концепту в лінгвокультурі є лексичний склад мови, адже фразеологізми номінують найбільш актуальні для людини та її життєдіяльності фрагменти світу. У фразеологічному фонді мови маніфестується дух і своєрідність нації.

У роботі **доведено**, що концепт *людина* є складним ментальним утворенням, яке поєднує національно й культурно зумовлені уявлення, які сформувалися у свідомості носіїв мови та відображають життєву філософію народу, своєрідність його національного менталітету. Аналіз ФСП із концептом *людина* довів, що, незважаючи на універсальність культурних кодів, їхній прояв завжди національно детермінований і зумовлений культурою народу.

За **результатами аналізу показано**, що умовах дискурсу апеляції до концепту можуть мати прямий, непрямий і тропний характер. Тропна апеляція передбачає реалізацію концепту *людина* за допомогою образних засобів мови та стилістичних прийомів мови (метафор, метонімії, алюзій, алегорій тощо), як-от: *Тих, да лих; Гордый дуется, что лягушка, а скупого давит полушка; Гордый петух стареет облезлым.*

У межах використовуваного польового підходу проаналізовано значення через конструювання асоціативного складника концепту, оскільки він ізоморфний лексико-семантичному полю, що репрезентує його.

Опис антропоцентричних номінативних фразеологізмів на позначення людини в російській мові підтвердив, що вони відтворюють спосіб світобачення народу та можуть бути визначені в межах культурних кодів. Мовна специфіка аналізованих ФО виражена в образному наповненні цих

одиниць і пов'язана з культурними та національними особливостями носіїв мови.

Фразеосемантичне поле (далі – ФСП) *людина* є поліцентричним і має багатоступеневий центр і периферію. Ядром кожного мікрополя виступає фразеологічна одиниця з інтегральною семою.

ФСП розглядаємо як частину мовної картини світу, в створенні якої, поряд з лексичними одиницями, активну участь беруть фразеологізми. Під терміном «фразеосемантичне поле» розуміємо сукупність фразеологічних одиниць, об'єднаних загальною семантичною ознакою (Н. А. Сабурова). Одиницею вивчення фразеосемантичного поля є нейтральний еквівалент фразеологічної одиниці, який є словом або словосполученням, що містить класи та основні елементарні смисли (семи) фразеологізму (Н. М. Кирилова), тобто ядерна фразеологічна одиниця кожного мікрополя в структурі досліджуваного ФСП. Характерною семантичною ознакою є сема, яка має нейтральне значення будь-якого емоційного стану і не має диференційних ознак, що впливають на посилення або ослаблення значення фразеологізму. Фактичний матеріал дозволив визначити склад фразеосемантичного поля *людина*, яке має кілька лексико-семантичних груп (ЛСГ) номінативних фразеологічних одиниць.

У дисертації описано вісім лексико-семантичних групи (ЛСГ), які відображають внутрішній світ та зовнішній вигляд людини, а саме: особливості характеру; вчинки; думки й ставлення людей один до одного; соціальний статус; зовнішність; частини тіла; функціональні ознаки; експресію тощо. Кожна ЛСГ виокремлює мікрогрупи з позитивним або негативним значенням. Класифікаційна ієрархія антропоцентричних фразеологізмів російської мови містить п'ять фразеотематичних груп, до складу яких входить 11 фразеосемантичних груп і 82 фразеосемантичні підгрупи. Запропонована

класифікація є універсальною й може бути використана під час досліджень антропоцентричних фразеологізмів різних мов.

Антропоцентричні фразеологізми російської мови є відображенням способу світобачення й можуть бути визначені в межах таких культурних кодів: а) антропоморфного культурного коду та культурного трансферу; б) біоморфного культурного коду (образи тварин, птахів, комах, рослин); в) анімічного культурного коду (репрезентує образи явищ природи); г) міфологічного культурного коду (рекомендує образи релігійних і надприродних уявлень людини, казкових персонажів та ін.); д) темпорального культурного коду (репрезентує у фразеології уявлення про час).

Аналіз функціонування ФО не лише виявив їхню багатозначність, а й розширив уявлення про сферу використання. Фразеологізми, що характеризують людину, широко вживають у текстах різних стилів і жанрів, з різним смисловим навантаженням: у будь-яких публіцистичних текстах (з політичним, економічним, юридичним спрямуванням), а також у художніх текстах як зображально-виразний засіб.

Перспектива подальшого дослідження. Дослідження антропоцентричної фразеології в лінгвокультурологічному, когнітивному і семантичному аспектах не лише доповнює та збагачує фразеологію новими знаннями, але й окреслює перспективи подальших досліджень, як-от детальне дослідження характерних для образу-концепту *людина* дискурсів та пов'язаних з ними стратегій і тактик мовної поведінки комунікантів, усебічне вивчення фразеологізмів у дискурсивно-прагматичному плані, у питанні перетину семантичних фразеологічних полів, місця фразеології в афористичній картині світу.

Ключові слова: *концепт, фразеологізм, мовна картина світу, концептуальна картина світу, наївна картина світу, лексико-семантичне поле,*

фразеосемантичне поле, лексико-семантична група, свідомість, образ, символ, функційно-прагматичний аспект, концепт людина.

АННОТАЦИЯ

Федина Е. В. Фразеосемантическое поле концепта *человек* в русском языке: функционально-прагматический аспект. Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических науки (доктора философии) по специальности 10.02.02 «Русский язык» (035 филология). — Днепропетровский национальный университет имени Олеся Гончара, МОН Украины, 2020.

Диссертация посвящена изучению основных положений лингвокультурологического подхода в части структурной организации концепта *человек*, исследованию особенностей соотношения элементов этого лингвокультурного концепта и семантики фразеологических единиц, которые приобрели широкую популярность как в художественной, так и в научной литературе. Антропоцентризм, в основе которого заложена концепция В. фон Гумбольдта о языке как «духе народа», человека рассматривает с точки зрения центра и наивысшей цели мироздания. Современное состояние развития науки характеризуется разнообразием подходов к изучению человека. Поэтому актуальность приобрели научные разведки, которые связаны с описанием феномена человека как лингвокреативной личности. В частности, концепт *человек* и все, что с ним связано, становится первоочередной темой современной философии и социологии, этики и эстетики, литературы и искусства. Антропоцентризм стал общей тенденцией современного лингвистического познания — движение от сферы систем к центру этих систем —

к человеку и направляет свой вектор на изучение триады «человек – язык – культура».

В диссертации используем принцип исследования «человек в языке», а именно «человек во фразеологии».

Лингвистический процесс описания концептов преимущественно основывается на материале лексических единиц и паремий, а фразеологизмы остаются вне внимания и зачастую не являются объектом исследований. В процессе наименования явлений действительности фразеологические единицы, которые отражают оценку и эмоциональное отношение носителя языка, фиксируют наибольшее количество национально-культурной информации: менталитет народа, способ его жизни, традиции, верования, национальные стереотипы и эталоны, отношения внутри социума, исторические события, — все то, что является предметом национальной культуры и принимает участие в формировании концептуальной картины мира, которая, материализуясь в языке, отражает языковую картину мира.

Анализ научных работ по аксиологической лингвистике доказал, что антропоцентрические фразеологизмы в аксиологическом аспекте не были в центре внимания ученых. Вне внимания остаются также такие фразеологизмы, функциональные особенности которых изучаются на материале как одного языка, так и разноструктурных языков.

Актуальность исследования обусловлена 1) необходимостью изучения и описания концепта *человек* во фразеологии с позиции антропологической парадигмы лингвистики, поскольку именно фразеология – один из наиболее антропосодержимых разделов науки о языке; 2) важностью вопросов, связанных с изучением концепта *человек*, в частности; 3) большой и достаточно разнообразный лингвистический материал требует обобщения и теоретического осмысления для того, чтобы в дальнейшем занять

определенное место в системе сопоставительной фразеологии и в чрезвычайно важной и пока еще не достаточно изученной области сопоставительной лингвистики. Концепт *человек* рассматриваем как феномен культуры, который относится к ядру национальной культуры, к системе ее ценностей, поскольку фразеологические единицы отображают культурную и ментальную ценности народа, транслируют культурные стереотипы из поколения в поколение. Наличие большого количества репрезентации исследуемого концепта свидетельствует о его номинативной цельности, которую можно рассматривать в системе культурно-ценностных координат: многостороннее обозначение в языке имеют те предметы, процессы и явления внеязыковой деятельности, которые являются для той или иной культуры самыми ценными. Исходя из этого, обоснованным является комплексный подход к описанию таких фразеологических единиц с позиции лингвистического и этнолингвистического подходов, поскольку исследуемые номинативные антропоцентричные фразеологизмы содержат информацию, наполненную дополнительными ассоциативно-эмоциональными коннотациями. Это в свою очередь обуславливает 4) необходимость изучения вопросов, касающихся соотношения языка, мышления, познания и культуры, решение которых опирается на методы когнитивного и лингвокультурологического анализа.

Объектом исследования в диссертации выступают фразеологические единицы (далее – ФЕ) русского языка, которые именуют человека. В отличие от узкого понимания – только фразеологические сращения, фразеологические единства и фразеологические сочетания, под фразеологизмом в самом широком смысле, принятом в лингвистике, понимаем 1) ФЕ, которые имеют форму самостоятельного предложения, и разные обороты разговорно-бытовой речи (*А судьи кто?; А Васька слушает, да ест; Ну как не порадеть родному человечку; сам себе голова*); 2) ФЕ, которые имеют форму словосочетаний

(сардонический смех, вавилонское столпотворение; девичья память; карты в руки; кровь с молоком; вешать нос на квинту; попасть пальцем в небо; на край света). Таким образом, широким объемом фразеологии мы признаем все то, что не является словом и употребляется в готовом виде. Это критерий узуальный: все соединения слов, как непредикативные, так и предикативные, которые имеют место в языке соответственно с узусом использования – фразеологизмы.

Предметом научного анализа является фразеологическая вербализация концепт *человек*.

В основу работы положена такая гипотеза: концепт *человек* является концептом с множеством признаков, имеет достаточно четкое ядро и периферию. Человек в языковом сознании воспринимается неточно, иногда не конкретно, нечетко из-за того, что язык моделирует картину мира от имени субъекта-мужчины. Основные характеристики концепта *человек* отображают существующие модели гендерного взаимодействия.

Цель исследования – выявить характерные признаки исследуемого концепта, способы их манифестации как средств представления образа человека.

Для этого в диссертации уточнен термин «концепт» с точки зрения как когнитивной лингвистики, так и лингвокультурологии, описано фразеосемантическое поле анализируемого концепта, очерчена экспликация концепта *человек* в языковой картине мира на материале фразеологии русского языка.

Материалом исследования служит картотека, которая насчитывает более 1200 антропоцентричных фразеологических единиц русского языка. Источником для создания картотеки стали толковые и фразеологические

словари, материалы, которые размещены на сайтах современных периодических изданий и пр.

Отобранный материал дает представление об объеме и характере культурной информации, отображенной в антропоцентричных фразеологизмах, позволяет показать, как соотносятся ценностные установки с приоритетами общенациональной культуры. В центре исследования, выполненного в рамках культурологической антропологии, социолингвистики и лингвостилистики, находится человеческий фактор в языке и языковой фактор в культуре.

Теоретической и методологической базой исследования стали принципы исследования концепта, представленные в рамках лингвокультурологического подхода. Основы этого направления в современном языкознании были заложены в трудах В. В. Виноградова, С. Г. Воркачева, В. И. Карасика, Ю. С. Степанова, Е. А. Селивановой, которые рассматривали язык, сознание и культуру как взаимосвязанные феномены. Опорными материалами были работы Е. И. Картушиной, Е. П. Левченко, где речь идет о концепте как ментальной единице, о базовых концептах в сознании человека и о месте концептов в языковой картине мира. Основные идеи, на которые опирались во время работы, были предложены С. Г. Воркачевым, В. И. Карасиком, Е. С. Кубряковой, А. А. Потебней, З. Д. Поповой, Е. А. Селивановой и др., а именно:

относительно языковой картины мира (В. фон Гумбольдт, И. Л. Вайсгербер, И. Г. Гердер; Ю. Е. Прохоров и др.);

– относительно концепта (С. Г. Воркачев, Е. С. Кубрякова, Е. А. Селиванова, В. Н. Телия, А. П. Мартынюк, З. Д. Попова, И. А. Стернин, Ю. С. Степанов и др.);

– относительно когниции (А. Н. Баранов, Д. О. Добровольский, Ю. Н. Караулов и др.);

– относительно фразеологии: А. В. Кунин, А. М. Мелерович, А. М. Мокиенко, В. И. Молотков, Н. Ф. Алефиренко и др.;

– относительно языкового поля (В. Ройнинг, Г. Ипсен, И. Трир, Ф. П. Филин, С. Д. Кацнельсон, А. А. Уфимцева, Ю. Н. Караулов, Н. В. Ротова, Л. Л. Васильев, Н. И. Долгих и др.);

– относительно концепции прототипной семантики (Э. Рош, Дж. Лакофф, М. Джонсон, М. Тернер, Ж. Фоконье, Ч. Филлмор, Дж. Кляйбер и др.);

– относительно национально-этнического сознания и характера (П. А. Сорокин, Н. А. Бердяев, П. Б. Струве, Г. П. Федотов, А. Ф. Лосев, П. Я. Чадаев, В. В. Розанов, П. М. Милюков, С. Л. Франк, Г. Г. Шпет, Л. П. Карсавин, А. А. Потебня, А. С. Афанасьев, Ф. И. Буслаев, И. П. Мюллер, С. П. Шеверев, С. М. Широкогоров и др.).

Научная новизна исследования заключается в том, что в нем *впервые* с позиции лингвокультурологии совершено лингвокогнитивное описание устойчивых языковых единиц, обозначающих фразеосемантическое поле *человек*: упорядочена база фразеологических единиц, обозначающих внутренние и внешние характеристики человека; проведен семантический анализ фразеосемантического поля концепта *человек* и экспликация концепта *человек* с учетом гендерных стереотипов; выявлены экстралингвистические факторы, которые влияют на динамику концепта *человек*; предложен лингвокультурологический аспект семантико-когнитивного исследования фразеологических единиц антропоцентрических репрезентаций; проанализирована структура концепта *человек*.

Существенным дополнением к антропоцентричному подходу при изучении языковых явлений, связанных с репрезентацией человека в языке и, прежде всего, в избранном фразеологическом материале,

в диссертации частично стал аксиологический подход, который предполагает признание того, что человек есть ценность как таковая, он значим для окружающих и общества. Смысл аксиологического подхода в нашем исследовании раскрываем через систему аксиологических принципов, к которым относим:

– равноправие всех философских взглядов в рамках единой гуманистической системы ценностей (с сохранением разнообразия их культурных и этнических особенностей);

– равносильность традиций и творчества, признание необходимости изучения и использования учений прошлого и возможности открытий в настоящем и будущем;

– экзистенциальное равенство людей, социокультурный прагматизм вместо споров об основании ценностей.

Таким образом, аксиологический аспект в диссертации является закономерным продолжением и дополнением антропоцентрического.

Теоретическое значение работы заключается в обосновании системного подхода к исследованию семантики фразеологизмов; в комбинировании семантического и лингвокультурологического анализа фразеологизмов для описания языка и культурной семантики фразеологизмов; в обобщении механизмов фразеогенезиса. Полученные результаты способствуют углублению представлений о национально-языковой картине мира, о своеобразии этнического сознания. Проведенное исследование позволяет глубже понять культурологические особенности и развитие основных положений концептуального и лингвокультурного подхода структурной организации концепта, изучению особенностей соотношения элементов структуры концепта и семантики фразеологических единиц.

Практическое значение определяется тем, что полученные результаты исследования найдут свое применение в лексикографической практике при создании фразеологических, общезыковых, этимологических, этнолингвистических, этнографических словарей. Теоретические положения будут полезны в образовательных студиях не только филологического направления, но и этнопсихологического, фольклорного, педагогического и пр., при преподавании курсов по фразеологии, этнолингвистике, лингвокультурологии, когнитивной лингвистике. Фактический материал даст возможность расширить семантическую базу фразем русского языка, а также может быть полезным при подготовке учебных пособий для студентов филологических факультетов и учеников общеобразовательных школ, при написании курсовых и магистерских дипломных проектов.

В работе **рассмотрено** понятие фразеосемантического поля, акцентируется внимание на том, что наличие в языке группы фразеологизмов, которые объединены общим переосмысленным образом человека, свидетельствует о наличии прототипной ситуации, которая провоцирует появление в той или иной культуре определенного оценочного отношения. Мы пришли к выводу, что по количеству имеющихся в языке фразеологических единиц, которые номинируют тот или иной моральный принцип или моральное чувство человека, можно говорить о значимости этого принципа или чувства в рамках культуры.

Лингвокультурный концепт рассматриваем как структуру, которая соединяет ассоциативную, понятийную, ценностную, этимологическую и историческую составляющие.

В диссертации показаны особенности внутреннего мира человека через анализ семантики ФЕ. Это позволило определить понятийные, оценочные, эмоциональные элементы семантики ФЕ, раскрыть их когнитивную основу.

ФЕ, семантика которых содержит эмотивные компоненты, отражают такие эмоции: 1) тревогу, волнение – *с замиранием сердца* – «чувствовать сильное волнение, тревогу»; 2) смутение, тревогу, беспокойство – *ни жив ни мёртв* – «очень испуган, угнетен, расстроен и пр.»; 3) угнетение – *замыкаться в самом себе* – «становиться нетоварищеским, замкнутым в себе; стыдиться, избегать людей»; 4) чувства, психическое состояние – *дух захватывает* – «тяжело дышать от избытка чувств, сильных переживаний и пр.»; 5) эмоции недовольства, неприязни, вражды – *иметь зуб* – «кто на кого, против кого; постоянно чувствовать неприязнь, чувство обиды, желание мести; вынашивать злой умысел. Имеется ввиду, что личность или группа личностей, чувствуя негативные эмоции, замышляют недоброе по отношению к другой личности, другой группе».

В работе **определено**, что в современной лингвистике толкование концепта *человек* в целом определяют вариативностью, связанной с многоаспектностью этой единицы. В когнитивно-дискурсивной парадигме современной лингвистики концепт интерпретируется, с одной стороны, как единица знания, а с другой, – как структура знания, которая выражена в языковых формах. Концептуальный анализ номинативных фразеологических единиц дает право говорить о расхождениях, которые определяются значимостью и понятийной нагрузкой того или иного символа. Особенным является место того или иного знака в системе средств выражения действительности фразеологией и взаимосвязи между важнейшими знаками.

В ходе работы **выяснено**, что наиболее приемлемым и точным материалом для исследования ценностного статуса того или иного концепта в лингвокультуре является лексический состав языка, поскольку фразеологизмы номинируют наиболее актуальные для человека и его

жизнедеятельности фрагменты мира. Во фразеологическом фонде языка манифестируется дух и своеобразие нации.

В работе **обосновано**, что концепт *человек* является сложным ментальным образованием, которое сочетает национально и культурно обусловленные представления, которые сложились в сознании носителей языка и отображают жизненную философию народа, своеобразие его национального менталитета. Анализ ФСП с концептом *человек* аргументировал, что, несмотря на универсальность культурных кодов, их проявление всегда национально детерминировано и обусловлено культурой народа.

По **результатам анализа показано**, что в условиях дискурса апелляции к концепту могут иметь прямой, не прямой и тропный характер. Тропная апелляция предусматривает реализацию концепта *человек* при помощи образных средств языка и стилистических приемов языка (метафор, метонимии, аллюзий, аллегорий и пр.), например: *Тих, да лих; Гордый дуется, что лягушка, а скупого давит полушка; Гордый петух стареет облезлым.*

В рамках используемого полевого подхода проанализированы значения через моделирование ассоциативной составляющей концепта, поскольку она изоморфна относительно лексико-семантического поля, которое представляет ее.

Описание антропоцентричных номинативных фразеологизмов, обозначающих человека в русском языке, подтвердило, что они отображают способ мировоззрения народа и могут быть определены в рамках культурных кодов. Языковая специфика анализированных ФЕ выражена образным наполнением этих единиц и связана с культурными и национальными особенностями носителей языка.

Фразеосемантическое поле (далее – ФСП) *человек* является полицентричным и имеет многоуровневый центр и периферию. Ядром каждого микрополя выступает фразеологическая единица с интегральной семой.

ФСП рассматриваем как часть языковой картины мира, в создании которой, наряду с лексическими единицами, активное участие принимают фразеологизмы. Под термином «фразеосемантическое поле» понимаем совокупность фразеологических единиц, объединенных общим семантическим признаком (Н. А. Сабурова). Единицей изучения фразеосемантического поля является нейтральный эквивалент фразеологической единицы, который является словом или словосочитанием, содержащим в себе классы и основные элементарные смыслы (семы) фразеологизма (Н. К. Кириллова), то есть ядерная фразеологическая единица каждого микрополя в структуре исследуемого ФСП. Характерным семантическим признаком является сема, которая имеет нейтральное значение любого эмоционального состояния и не имеет дифференцированных признаков, которые влияют на усиление или ослабление значений фразеологизмов. Фактический материал позволил определить состав фразеосемантического поля *человек*, которое имеет несколько лексико-семантических групп (ЛСГ) номинативных фразеологических единиц.

В диссертации представлены восемь лексико-семантических групп (ЛСГ), которые отображают внутренний мир и внешний вид человека, а именно: особенности характера; поступки; мысли и отношение окружения; социальный статус; внешний вид; части тела; функциональные признаки; экспрессию и др. Каждая ЛСГ делится на микрогруппы с позитивным или негативным значением. Классификационная иерархия антропоцентрических фразеологизмов русского языка является собой пять фразеотематических групп, в состав которых входят 11 фразеосемантических групп и 82 фразеосемантические подгруппы. Предложенная классификация является

универсальной и может быть использована для исследований антропоцентрических фразеологизмов разных языков.

Антропоцентричные фразеологизмы русского языка являются отражением способа миропонимания и могут быть определены в пределах следующих культурных кодов: а) антропоморфного культурного кода и культурного трансфера; б) биоморфного культурного кода (образы животных, птиц, насекомых, растений; в) объектного культурного кода (образы предметов быта, зданий, жилья, его деталей и пр.); г) анимичного культурного кода (образы явлений природы); д) мифологического культурного кода (образы религиозных и сверхъестественных представлений человека, сказочных персонажей и пр.); е) темпорального культурного кода (представляет во фразеологии время).

Анализ функционирования ФЕ не только выявил их многозначность, но и расширил представления о сфере их использования. Фразеологизмы, которые характеризуют человека, широко используют в текстах разных стилей и жанров, с разной смысловой нагрузкой: в любых публицистических текстах (с политической, экономической, юридической направленностью), а также в большом количестве художественных текстов как изобразительно-выражающее средство.

Перспектива дальнейшего исследования. Исследование антропоцентричной фразеологии в лингвокультурологическом, когнитивном и семантическом аспектах не только дополняет и обогащает фразеологию новыми знаниями, но и очерчивает перспективы дальнейших исследований, таких как детальное изучение характерных для образа-концепта *человек* дискурсов и связанных с ними стратегий и тактик языкового поведения коммуникантов, всестороннее изучение фразеологизмов в дискурсивно-прагматичном плане,

в вопросе пересечения семантических фразеологических полей, места фразеологии в афористической картине мира.

Ключевые слова: *концепт, фразеологизм, языковая картина мира, наивная картина мира, лексико-семантическое поле, фразеосемантическое поле, лексико-семантическая группа, сознание, образ, символ, функционально-прагматический аспект, концепт человек.*

ABSTRACT

Fedina O. V. Phraseosemantic Field of the Concept *human being* in the Russian language: Functional and Pragmatic Aspect. Manuscript.

Thesis for Candidate Degree in Philological Sciences (Doctor of Philosophy) on specialty 10.02.02 “Russian language” (035 – Philology). – Oles Honchar Dnipro National University, MES of Ukraine, 2020.

The dissertation deals with the study of the main linguocultural approach provisions in the part of the structural organization of the concept of *a human being*, to the study of the peculiarities of the correlation between elements of this linguocultural concept and semantics of phraseological units, which have become widespread in the scientific literature. Anthropocentrism underpinned by the concepts of W. von Humboldt about the language as “the spirit of the people” regards *a human being* as the center and the highest goal of the universe. The current state of science is characterized by a diversity of approaches to a human being study. Therefore, in the modern era scientific research has gained relevance which is related to the description of the phenomenon of a *human being* as a linguistic creative personality. Thus, the concept of *a human being* has become one of the main topics of modern philosophy and sociology, ethics and aesthetics, literature and art, of public opinion as a whole. Anthropocentrism is a general trend in modern linguistic knowledge – movement

from the sphere of systems to the center of these systems – to a human being and directs its efforts to study the triad of “human being – language – culture”.

The principle of the study of “a human being in a language”, and more specifically “a human being in phraseology” is guided in the thesis.

In linguistics the process of concepts description is mainly based on the material of lexical units and paroemias, while phraseological units are not often chosen as the object of research. In the course of a metaphorical rethinking of the phenomena of reality, phraseological units that reflect the assessment and emotional attitude of the native speaker capture the greatest amount of national cultural information. They contain and reflect the mentality of the people, their way of life, customs, beliefs, national stereotypes and standards, relations within the society, historic events, everything that is the subject of national culture and participates in the formation of a conceptual picture of the world which, materializing in the language, displays linguistic world view.

Analysis of scientific research in axiological linguistics has shown that anthropocentric phraseological units in the axiological aspect are not in the focus of scientists yet. Such kind of phraseological units are largely ignored while studying their functional features on the material of both the same language and languages contained different structures.

The relevance of the study is determined by 1) the need to study and describe phraseology from the perspective of the anthropological paradigm in linguistics which views phraseology as one of the most anthropologically focused branches of the science of language, 2) the importance of the issues related to the study of the concept of *a human being* in general, 3) such large and sufficiently differentiated linguistic material needs generalization and theoretical understanding in order to occupy, later on, a particular place in the system of comparative phraseology and in the extremely important but insufficiently studied area of comparative linguistics.

The concept *a human being* is regarded as a cultural phenomenon which ranks to the core of national culture and its value system. The presence of a large number of nominations of the studied concept testifies to its nominative integrity, which can be considered in the system of cultural and value coordinates: multilateral designations in language have those objects, processes and phenomena of extra-linguistic activity that are the most valuable for a particular culture. In view of this, a comprehensive approach to describing such phraseological units from the standpoint of linguistic and extralinguistic approaches seems reasonable, since the nominative anthropocentric phraseologisms under study contain information filled with additional associative-emotional connotations. This in turn determines 4) the need to address issues related to the correlation of language, thinking, cognition and culture.

In the thesis ***the subject*** of study is phraseological units in the Russian language which name a human being. A phraseological unit is defined in the larger relationship, in distinction from narrow view of phraseology (only phraseological fusions, phraseological unities, collocations) as 1) phraseological units which are in the form of a sentence or different clauses of everyday speech (*А судьи кто?; А Васька слушает, да ест; Ну как не порадеть родному человечку; сам себе голова*); 2) phraseological units which are in the form of word-groups (*сардонический смех, вавилонское столпотворение; девичья память; карты в руки; кровь с молоком; вешать нос на квинту; попасть пальцем в небо; на край света*). Thus, we understand that the larger relationship of phraseology is everything which is not a word and can be reconstructed for its future use. This criterion is usual: all non-predictive or predictive word combinations, which are reflected in the language due to usage, are phraseological units. In other words, we classify all fixed word groups regardless of their characteristics as an object of phraseology.

The object of the research is the concept of *a human being* presented in Russian phraseology.

The research is based on the following hypothesis: the concept of a human being is a concept with a set of characteristics, it has a fairly distinct core and branched periphery. In linguistic consciousness *a human being* is perceived inaccurately, sometimes not specifically, ambiguously due to the fact that language created the world-image on behalf of the human as a subject, namely for the reason that language is androcentric. The principal features of the concept of *a human being* reflect the existing models of the gender interaction.

The aim is to identify features of the researched concept, the ways of their manifestation and means of representing human character.

To reach the aim, we have clarified the definition of a “concept” in relation to cognitive linguistics and linguacultural studies, described the phraseological system of the analyzed concept, monitored the explication of the concept of *a human being* in linguistic world view in Russian phraseology.

The research material includes the card file with 1200 anthropocentric phraseological units of the Russian language. The sources for the card file include explanatory and phraseology dictionaries, materials from current mass-media websites. etc.

Selected material outlines a concept of range and specificity of cultural information in anthropocentrically phraseological units, visualizes correlation between value system and nationwide culture. Our research, which is made in the context of culturological anthropology, is based on human factor in a language and a language factor in culture.

Theoretical and methodological basis of the research have become the achievements of concept in the frame of lingvocultural approach. Its principles were formed by V. V. Vynogradov, S. H. Vorkachov, V. I. Karasyk, Yu. S. Stepanov,

O. O. Selivanova, who analyzed language, sense and culture as interconnected elements. Reference materials included works of O. I. Kartushyna, O. P. Levchenko, which deal with a concept as a mental unit, basic concepts in human's mentality and the place of concepts in the linguistic world view. The main ideas, used in the thesis, were suggested by S. H. Vorkachov, V. I. Karasyk, O. S. Kubriakova, O. O. Potebnia, Z. D. Popova, O. O. Selivanova etc.:

- about linguistic world view (V. fon Humbolt, Y. L. Vaisherber, I. H. Herder, Yu. Ye. Prokhorov and others);

- about concepts (S. H. Vorkachov, O. S. Kubriakova, O. O. Selivanova, V. M. Telia, A. P. Martyniuk, Z. D. Popova, Y. A. Sternin, Yu. S. Stepanov and others);

- about cognition (A. M. Baranov, D. O. Dobrovolskyi, Yu. M. Karaulov and others);

- about phraseology: O. V. Kunin, A. M. Melerovich, A. M. Mokienko, V. I. Molotkov, N. F. Alefirenko and others

- about language field (V. Roininh, H. Ipsen, Y. Trir, F. P. Filin, S. D. Katsnelson, A. A. Yfimtseva, Yu. M. Karaulov, N. V. Rotova, L. L. Vasyliiev, N. I. Dolhykh and others);

- about prototype semantic (Ye. Rosh, J. Lakoff, M. Jonson, M. Turner, Zh. Fokonie, Ch. Fillmor, J. Kliiaiber and others);

- about national-ethnic mentality and character (P. O. Sorokin, M. O. Berdiaiev, P. B. Struve, H. P. Fedotov, O. F. Losev, P. Ya. Chadaiev, V. V. Rosanov, P. M. Miliukov, S. L. Frank, H. H. Shpet, L. P. Karsavin, O. O. Potebnia, O. S. Afanasiev, F. I. Buslaiev, I. P. Miuller, S. P. Sheveriov, S. M. Shyrokohorov and others).

The scientific novelty of the dissertation research is to substantiate a systematic approach to the study of the semantics of phraseologisms; in the

combination of semantic and linguocultural analysis of phraseologisms to describe the linguistic and cultural semantics of phraseologisms; in generalization of mechanisms of phraseogenesis. The scientific novelty of research also consists in a new, integrated approach to the study of phraseological units (including proverbs, sayings, eloquent expressions and so on), including additional data of the anthropocentric paradigm not only from linguistics, but also from cognitive linguistics, linguocultural studies etc., in other words, disciplines that appeal to national linguistic awareness and problems of linguistic thinking.

In the thesis, an essential complement to the anthropocentric approach to the study of the linguistic phenomena related to the human representation in the language and, first of all, in the selected phraseological material, is partially an axiological approach that provides for recognition of *a human being* as a value by himself, for the surrounding persons and for the society. In our thesis we disclose the sense of axiological approach due to the system of axiological principles which includes:

- equality of all philosophical points of view in the frame of exclusive humanistic value system (with conservation of their different cultural and ethnical peculiarities);
- equivalence of traditions and creativity, necessity of learning and using the former studies and the ability of innovation in the present and future;
- extensional equality of people, socio-cultural pragmatism instead debates about values background. Therefore, the axiological aspect of research in linguistics in the thesis is a natural extension and addition of the anthropocentric one.

Theoretical value of the research centers around the closer definition and development of the main provisions of the conceptual and linguocultural approach to the part of the structural organization of the concept, the study of the peculiarities of the correlation between elements of this linguocultural concept and semantics of phraseological units, and therefore searching for the answer how culture is reflected

in a language, what cultural information linguistic units carry. The obtained conclusions will contribute to the deepening of knowledge of linguistic world view, unique features of ethnical mentality. The results of the investigation of the concept of *a human being* according to the phraseology of the Russian language may help to analyze other concepts as well.

The practical relevance of the thesis is determined by the fact that the attained results of the research will be applied in the lexicographic practice for lexicographic descriptions and construction of the phraseological, common-language, etymological, ethnolinguistic, ethnographic dictionaries. The theoretical principles will be used in the studies of not only philological direction but ethno-psychological, folklore, pedagogical, etc., while teaching courses in phraseology, ethnolinguistics, cultural linguistics, cognitive linguistics. The actual material gives an opportunity to expand the semantic base of the Russian language phrasemes, it might be useful for preparation of textbooks for students of the philology faculties and students of the general education institutions, while working on the course papers and master's degree projects.

In the paper we **explore in detail** issues relating to the concept, phraseosemantic field, we prove that existence in the language of a whole range of phraseological units united by a common rethought figurative content, suggest a prototype situation which causes a certain value-based attitude in a particular culture. So, we can conclude that in accordance with the number of phraseological units by which a moral principle or moral sense is nominated, we can talk about the importance of this principle or the feeling within the culture.

The linguocultural concept we consider as a structure that combines similar, associative, conceptual, value, etymological and historical components.

The thesis describes the peculiarities of the inner world of *a human being* through semantic analysis of phraseological units. This has let to establish conceptual,

evaluative, emotional elements of semantics of phraseological units, clear up their cognitive basis. Thus, phraseological units the semantics of which contain emotional components, reflect such emotions: 1) anxiety, excitement – *с замиранием сердца* – “to feel much anxiety, excitement”; 2) confusion, awe – *ни жив ни мёртв* – “very scared, depressed, upset etc.”; 3) depression – *замыкаться в самом себе* – “become unfriendly, unsocial; stay away, avoid people”; 4) delight – *дух захватывает* – “it is difficult to breathe because of the exuberance of feeling, emotional stress, any feeling etc.”; 5) dissatisfaction, hostility – *иметь зыб* – “to feel dissatisfied with anyone”, “dislike anyone for anything, desire to cause harm, to irritate anyone. It means that a person, or a group of people, feels negative emotions, lays a wicked scheme for another person or a group of people”.

It has been determined in the research that in modern linguistics the interpretation of the concept of a human being is generally characterized by the variability relating to the multifaceted nature of this unit. The paper determines that the process of linguistic conceptualization leads to the formation of the concept *a human being* as a unit of conceptual system and structure of knowledge. In modern linguistics, the interpretation of a concept is determined by the variability associated with the multidimensionality of that unit. In the cognitive-discursive paradigm of modern linguistics the concept is interpreted, on the one hand, as a unit of knowledge, and on the other one, as a structure of knowledge, which is expressed in linguistic forms. Conceptual analysis of phraseological units makes it possible to speak about differences in the system of value-based grounds in linguistic communities determined by the significance and conceptual load of any symbol whatsoever. The place of such symbol is special in the system of means for expression of reality by phraseology and relation between the essential symbols.

During the work **it has been found** that the most adequate material for revealing the value status of a concept in linguoculture is the lexical composition of

the language. But practical access to cognitive structures underlying in language structures and the mechanism of language categorization provides a phraseological layer of language. These are phraseological units which nominate the most relevant for the person and his life fragments of the world. In phraseological fund of language, the spirit and originality of the nation are manifested. We understand *phraseological conceptualization of reality* as the process of verbalization of important sociocultural meanings with the help of stable units of the language.

It has been proved that the concept of *a human being* is a complex mental formation that combines nationally and culturally conditioned ideas which have developed in the minds of native speakers and reflect the everyday philosophy of the people and the peculiarity of the national mentality. Analysis of the functional semantic field with the concept *a human being* has shown that, despite the universality of cultural codes, their manifestation is always nationally determined and conditioned by culture.

As the analysis has shown, the mentality of the people is actualized in the most important linguistic concepts of culture, the main task of which is to reflect national priorities and ideals, since while the linguistic and cultural community exists cultural concepts will retain their traditional form and meaning, even undergoing partial changes under the influence of historical circumstances and other cultures.

The level of natural usage of the described concept at the level of phraseology is its textual implementation. In the context of discourse appeals to the concept can be direct, indirect and trope-like. In direct appeal the concept of *a human being* is realized with the help of a specific linguistic unit that has a non-contextual nominative connection with it. Trope-like appeal involves the realization of the concept of *a human being* by imaginative means of speech and stylistic techniques of speech (metaphors, metonymy, allusions, allegories, etc): *Тих, да лих; Гордый*

дуются, что лягушка, а скупого давит полушка; Гордый нетух стареет облезлым.

Description of anthropocentric nominative phraseologisms denoting a human being in the Russian language confirmed that they reflect the worldview of the people and can be defined within the cultural codes. The linguistic specificity of the analyzed phraseological units is expressed in the figurativeness of these units and related to the cultural and national characteristics of the native speakers.

Phraseosemantic field “a human being” is polycentric and has a multilevel center and periphery. The core of each microfield is a phraseological unit with an integral seme.

We consider the phraseosemantic field as a part of the linguistic worldview, which creation actively involves phraseological units along with lexical units. The term “phraseosemantic field” means a set of phraseological units united by a common semantic feature (N. A. Saburova). The unit of study of the phraseosemantic field is the neutral equivalent of the phraseological unit, which is a word or phrase containing classes and basic elementary meanings (semes) of phraseologism (N. M. Kyrylova), namely the core phraseological unit of each microfield in the structure of the studied phraseosemantic field. A seme is a specific semantic feature, which contains a neutral meaning of any emotional state and has no differential features that affect strengthening or weakening of the meaning of phraseologism. The factual material allowed to determine composition of the phraseosemantic field “a human being”, which has several lexical-semantic groups of nominative phraseological units.

The research material has shown that none of the components of the concept bind to the core more strongly than all others. In terms of the used field approach we have analyzed the meaning by constructing the associative component of the concept because it is isomorphic to the lexico-semantic field that represents it. The associative component is a significant construct of the concept described in the

thesis which reproduces its essence in the current segment but the whole content of the concept is not limited to it.

Conceptual analysis of phraseological units **points** at the differences in the system of value-based composition for the linguistic community which is determined by the significance and conceptual load of any symbol whatsoever. We consider the place of a particular symbol in the system of means for expression of reality by phraseology and relation between the essential symbols to be specific. In the thesis the concept *a human being* as a part of phraseology also is affected by gender marking; vector modeling of gender-marked phraseological units is presented.

Analysis of images of anthropocentric phrase units of the Russian language which has been made in the thesis **proves** that these images are a reflection of the way the world is viewed and can be identified within cultural codes as set of intellectual ideas about the world view. Linguistic specificity of the analyzed phraseological units is expressed in the figurative filling of these units and related to the cultural and national characteristics of native speakers.

Consideration of the concept of *a human being* has shown that its content is endless. This is due to the capacity of this concept, its versatility.

In the thesis we described eight lexico-semantic groups (LSG) which reflect the inner world and appearance of a human, namely: character traits; behavior; opinion and attitude of the environment; social status; appearance; body parts; functional features; expression etc. Each LSG is divided into microgroups with positive or negative value. Classification hierarchy of anthropocentric phraseological units of the Russian language is five phraseosemantic groups which contain 11 phraseosemantic groups and 82 phraseosemantic subgroups. The proposed classification is universal and can be used for research of anthropocentric phraseological units of different languages.

Images of anthropocentric phrase units of the Russian language are the way the world is viewed and can be identified within the following cultural codes: a) anthropomorphic cultural code and cultural transfer; b) biomorphic cultural code that represents the images of animals, birds, insects, plants; c) anaemic cultural code which represents the nature; e) mythological cultural code that represents the images of religious and supernatural ideas of a human, fairy tale characters and so on; f) temporal culture code that represents in phraseology the concept of time.

Analysis of the phraseological units in the context of their functioning not only has discovered their ambiguity, but also expanded the understanding of the sphere of their use. Phraseological units that characterize a person are widely used in texts of different styles and genres, with different semantic load (with political, economic, legal orientation), as well as in many fiction texts as a means of visual expression. Thus, the researched linguistic material is both a common feature of different peoples as well as individual ones.

Directions for future research. The study of anthropocentric phraseology in linguo-cultural, cognitive and semantic aspects not only replenishes and deepens phraseology with new knowledge, but also outlines the directions for further research, such as a detailed study of discourses specific for an image-concept of “a human being” and related strategies and tactics of the communicators’ linguistic behavior, comprehensive study of phraseologisms in discursive and pragmatic aspects, issue of the semantic phraseological fields overlapping, position of phraseology in the aphoristic world-image.

Keywords: *a concept, a phraseological unit, linguistic world view, conceptual picture of the world, naive picture of the world, lexico-semantic field, phraseosemantic field, lexico-semantic groups, awareness, image, symbol, functional and pragmatic aspect, the concept a human being.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ

Праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації

Праці в наукових фахових виданнях України

1. Федіна О. В. Концепт жінка у лінгвогендерології. *Наукові записки. Серія: філологічні науки (мовознавство)*. Кропивницький, 2013. № 116. С. 596–599.
2. Федіна О. В. Роль говірок у формуванні сучасної української мови. *Український смисл*. Дніпро, 2014. С. 211–222.
3. Федіна О. В. Відображення концепту ЛЮДИНА в пареміології російської мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: філологія*. Одеса, 2015. № 15, т. 1. С. 73–75.
4. Федіна О. В., Шепель Ю. О. Аналіз презентації концепту ЛЮДИНА у сучасній лінгвістиці. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія*. Дніпро, 2017. № 10. С. 443–462. (О. Федіна – 90%, Ю. Шепель – 10%).
5. Федіна О. В. Опис концепту людина у фразеології російської мови: стереотипи поведінки, якості, риси характеру. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія*. Дніпро, 2020. № 15. С. 72–80.
6. Федіна О. В. Гендерна проблематика в межах специфіки фразеологічних одиниць російської мови. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія*. Дніпро, 2020. № 16. С. 31–39.

Праці в іноземних періодичних виданнях інших держав

7. Федіна О. В. Дослідження фразеосемантичного поля концепту ЛЮДИНА. *EESJ (Східно-європейський науковий журнал)*. Варшава, Польща. 2016. вип. № 4 (8). С. 79–82.

Наукові праці в інших виданнях

8. Ляшенко О. В. (Федіна О. В.) Фразеологічна експлікація концепту *жінка* в українській і російській мовах. *Український смисл*. Дніпро, 2012. № 2. С. 98–103.
9. Федіна О. В. Актуалізація концепту «людина» у фразеологічній системі російської лінгвогендерології. *Філологічні науки. Збірник матеріалів підсумкової наукової конференції студентів та викладачів*. Дніпро, 2015. Ч. 3. С. 345–349.
10. Федіна О. В. Образ людини в мовній картині світу. *Znanstvena misel*. Словенія, 2017. № 4. С. 99–101.
11. Федина Е. В. Вербальное выражение характера человека во фразеологии русского языка. *Філологічні науки. Збірник матеріалів підсумкової наукової конференції студентів та викладачів до 100 річчя ДНУ*. Дніпро, 2017. Ч. 4. С. 260–261.

ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Матеріал дисертації апробовано у вигляді доповідей і тез на 5 конференціях, а саме: VII Міжнародна науково-практична конференція «Мови і світ: дослідження та викладання» (Кропивницький, 2013р.); V Всеукраїнська науково-практична конференція «Лінгвістичні та лінгвокультурологічні аспекти навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах України» (Дніпро, 2016 р.); періодична науково-практична інтернет-конференція з питань актуальних проблем методології та історії мовознавства (Слов'янськ, 2016 р.); підсумкова наукова конференція студентів та викладачів факультету української та іноземної філології та мистецтвознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, 2015 р.); конференція Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара, яку проводили науковці кафедри лінгвістичної підготовки іноземців (Дніпро, 2017 р.).

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ФО – фразеологічна одиниця

КС – картина світу

ККС – концептуальна картина світу

МКС – мовна картина світу

ФКС – фразеологічна картина світу

ФСП – фразеосемантичне поле

ФСГ – фразеосемантична група

ФСМП – фразеосемантичне макрополе

СП – субполе

МП – мікрополе

ЛСП – лексико-семантичне поле

ЛСГ – лексико-семантична група

ГМН – гендерно-маркована номінація

ЗМІСТ

АНОТАЦІЯ.....	2
АННОТАЦІЯ.....	13
ABSTRACT.....	25
СПИСОК НАУКОВИХ ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ.....	37
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	40
ВСТУП.....	43
РОЗДІЛ I ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЙНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПТУ <i>ЛЮДИНА</i>	56
1.1. Концепт як основна одиниця мовної картини світу. Поняття мовної картини світу в лінгвістичній літературі.....	56
1.2. Поняття концепту в лінгвістичних дослідженнях: його зміст і роль.....	60
1.3. Національно-культурний компонент у фразеології як мовна універсалія...69	
1.4. Компонентна структура як постійна ознака фразеологічної одиниці.....	71
1.5. Фразеологічна експлікація концепту <i>людина</i>	73
1.6. Вплив гендерного феномену на концепт <i>людина</i>	78
1.6.1. Гендерна концептосфера як об'єкт дискурсивного дослідження.....	80
1.6.2. Гендерна проблематика в межах специфіки ФО.....	82
Висновки до розділу I.....	89
РОЗДІЛ II ПРИНЦИПИ СЕМАНТИЧНОГО АНАЛІЗУ	
ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТУ <i>ЛЮДИНА</i>	95
2.1. Критерії відбору та принципи класифікації досліджуваного тезаурусу.....	95
2.2. Фразеологія як репрезентація етнокультурної пам'яті народу.....	96
2.3. Загальна характеристика фразеосемантичного поля <i>людина</i>	100
2.3.1. Польові дослідження фразеологічних одиниць.....	107

2.3.2. Концепт і фразеоконцепт під кутом прототипної семантики.....	109
2.4. Семантична параметризація слова-концепта <i>людина</i>	112
2.4.1. Семантична структура лексеми <i>людина</i>	112
2.4.2. ФО з компонентами, які об'єктивують концепт <i>людина</i>	116
2.5. Ієрархічна організація фразеосемантичного поля <i>людина</i>	122
2.6. Структурно-семантична параметризація фразеосемантичного макрополя концепту <i>людина</i>	127
Висновки до II розділу.....	141
РОЗДІЛ III КОНЦЕПТ <i>ЛЮДИНА</i> В НАЦІОНАЛЬНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ.....	146
3.1. Презентація концепту <i>людина</i> у мовній фразеологічній картині світу.....	146
3.1.1. Людина як суб'єкт суспільно-історичної діяльності та культури.....	153
3.1.2. Об'єктивація інтелектуальних якостей людини.....	169
3.1.3. Вербальна презентація внутрішніх характеристик людини.....	172
3.1.4. Людина тілесна. Вербальне вираження зовнішніх ознак.....	180
3.2. Вербалізація концепту <i>людина</i> з урахуванням гендерних стереотипів...	187
3.3. Аналіз гендерних фразеологічно-маркованих найменувань з концептом <i>людина</i>	191
Висновки до розділу III.....	197
ВИСНОВКИ.....	202
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	207

ВСТУП

Антропоцентричний підхід до дослідження особливостей та динамічних процесів у мові викликав останніми роками великий інтерес науковців усіх рівнів до мовної особистості, адже будь-яка мова прагне висловити й охарактеризувати ті чи ті факти життя людини і, звичайно, її саму (риси характеру, зовнішність, здібності, фізичні та емоційні стани), апелюючи до культурних традицій, що склалися в суспільстві, у наукових, філософських, релігійних поглядах, моральних принципах життя, а також у свідомості мовців. І саме тому, зважаючи на їх традиційність, мова накопичила стійкі одиниці, які позначають те, що незмінно фігурує в людській свідомості.

Система інформації про світ постає як концептуальна система (система уявлень людини про світ), яка моделюється людиною як представником певної когнітивної та соціокультурної спільноти. Будуючи таку систему, саме природній мові належить вагома, хоч і не виняткова, роль. Зіставлення мови та навколишньої дійсності, що втілюється засобами концептуальної системи, призводить до чіткого кодування мовних засобів окремих фрагментів концептуальної системи. Закріплення мовних виразів, коду до тих чи тих фрагментів концептуальної системи передбачає використання інформації, яка міститься в ній, що, власне, призводить до того, що така інформація будується та адаптується в системі, яка не може бути змодельованою без мови конкретної людини. Отак нова інформація, набута внаслідок розвитку всіх інститутів суспільства, стає частиною видозміненої концептуальної системи.

Однією з головних тенденцій розвитку лінгвістики XXI століття є теоретичне осмислення мови як антропоцентричного феномену, що відображає всі аспекти соціально-культурного та духовно-морального існування особистості й суспільства. Ця проблематика з кінця XX століття

досліджується в теорії мови, прагматиці, семіотиці, лінгвокультурології, лінгвоконцептології й актуалізується на рівні інтерпретації та реконструкції національних образів світу й людини за даними мови

Провідна роль у досліджуванні феномену людини за мовними чинниками належить фразеології та лінгвокультурології, які вивчають взаємозв'язок і взаємодію культури й мови за допомогою системних методів і зорієнтовані на сучасні пріоритети й культурні настанови.

Головний інтерес у межах дослідження викликає здатність мови акумулювати й відображати на рівні фразеологічних одиниць (далі – ФО) концепт *людина*, наділяти його статусом феномену, тому що саме в мові відбувається його об'єктивація. Під час найменування явищ дійсності, фразеологічні одиниці, які відображають людину, її оцінку та емоційне ставлення носія мови, фіксують найбільше національно-культурної інформації: менталітет народу, спосіб його життя, звичаї, вірування, національні стереотипи та еталони, стосунки всередині соціуму, історичні події, усе те, що є предметом національної культури й бере участь у формуванні концептуальної картини світу, яка, матеріалізуючись у мові, відображає мовну картину світу.

Актуальність дослідження зумовлена такими чинниками: 1) потребою вивчення та опису концепту *людина* у фразеології з позиції антропологічної парадигми лінгвістики; 2) значущістю питань, пов'язаних з вивченням концепту *людина* загалом; 3) важливістю узагальнення й теоретичного осмислення великого й досить розрізненого лінгвістичного матеріалу для того, щоб у подальшому посісти певне місце в системі порівняльної фразеології та в недостатньо вивченій галузі порівняльної лінгвістики. Концепт *людина* розглядаємо як феномен національної культури, який належить до її ядра, до системи її цінностей. Наявність великої кількості номінацій дослідженого концепту свідчить про його номінативну цільність, яку можна розглядати

в системі культурно-ціннісних координат: багатостороннє позначення в мові мають ті предмети, процеси та явища позамовної діяльності, які є для тієї чи тієї культури найціннішими.

Основною формою категоризації та першорядним способом концептуалізації, за визнанням учених, вважаємо концепт (Н. Д. Арутюнова [24], А. Вежбицька [50], В. В. Виноградов [51], С. Г. Воркачов [53], В. фон Гумбольдт [69], В. І. Карасик [100], О. С. Кубрякова [123], Дж. Лакофф [135], Д. С. Ліхачов [143], Р. І. Павільоніс [175], З. Д. Попова [190], О. О. Потебня [194], Ю. С. Степанов [216], Ч. Філлмор [234] та ін. Когнітологи розглядають концепт у тісному взаємозв'язку з проблемою значення мовних одиниць [5, с. 180; 42; 100; 143; 190].

Відображення концептів у мові стало предметом дослідження багатьох учених, зокрема В. А. Маслової [152], Л. А. Лисиченко [142], А. М. Поповського [191], А. М. Приходька [196], Т. В. Радзиевської [198], О. С. Снітко [211], О. А. Соляника [214] та ін. Проте, однастайності думок щодо трактування поняття «концепт» у лінгвістиці до сьогодні відсутні. Це пояснюють, з одного боку, відносною новизною концептуальних досліджень, а з іншого, – складністю, поліфункційністю цієї ментальної сутності. Теорія концепту стала предметом дослідження як когнітивної лінгвістики (М. М. Болдирев [40], Р. Джекендофф [5], О. С. Кубрякова [123], Дж. Лакофф [134], М. В. Піменова [178], О. О. Селіванова [208], Ч. Філлмор [234], Ю. О. Шепель [298] та ін.), так і лінгвокультурології (Н. Д. Арутюнова [24], С. Г. Воркачев [53], В. І. Карасик [100], Г. С. Слишкін [210], Ю. С. Степанов [316], Ю. О. Шепель [307] та ін.), що призвело до появи низки синкретичних теорій концепту (А. Вежбицька [50], Д. С. Ліхачов [143], З. Д. Попова та Й. А. Стернін [190] та ін.). Основними причинами теоретичних протиставлень послуговували саме ознаки концепту.

Актуальність проблеми розвідки. Сучасне дослідження концептів, пов'язаних з темою дисертаційної роботи, представлене науковими розвідками О. С. Альошина про стійкі порівняння шведської мови, що характеризують людину (лінгвокультурологічний аспект); О. А. Антонюка про концепт *чоловік*; А. І. Артюхова про концепт *призначення людини* в соціокодах культури; А. М. Архангельської про концепт *чоловік* у слов'янських мовах; Н. В. Бондар про ментальні атрибути концепту *жінка*; М. В. Володарської про концепт *дитина*; О. В. Волобуєва про концепт *людина* в антропології ісламу; В. А. Маслової про експериментальне вивчення національно-культурної специфіки зовнішніх та внутрішніх якостей людини; Л. Б. Нікітіної про образ-концепт *homo sapiens*; А. В. Пашиної про концепт *людина* в казках І. М. Єрмакова; С. Є. Халітової про трансформацію художнього концепту в культурний концепт на прикладі трансформації концепту «*маленька*» *людина* в російській лінгвокультурі; А. О. Фокіної про фразеологізми зі значенням негативної оцінки людини в різноструктурних мовах; А. В. Чернової про концепти *батько* / *мати*; та ін. У контексті концептуального аналізу фразеологічних одиниць можна стверджувати про розбіжності в системі усталених цінностей лінгвоспільноти, які визначені поняттєвим навантаженням того чи того символу. Особливим вважаємо місце знака в системі засобів вираження дійсності фразеологією. Студіювання фразеологічних одиниць у когнітивному й лінгвокультурологічному аспектах уможливило їх поглиблений аналіз та розкриття сутності їхніх асоціативних, етнолінгвістичних та культурних засад.

Концептуальний аналіз фразеологічних одиниць, на нашу думку, дає змогу говорити про розбіжності в системі усталених цінностей лінгвоспільноти. Одним із дотичних напрямів є етнолінгвістика та лінгвокультурологія.

На думку В. В. Жайворонка, «визначити етнолінгвістику тільки як дисципліну, об'єктом якої є мова у відношенні до культури, було б, принаймні, необачно. Це комплексна наука, предметом вивчення якої є план змісту етнокультури, народної психології та міфології, яка втілюється в різних формах. Тобто, це погранична наукова галузь, яка базується на перетині власне лінгвістики, етнографії, фольклористики, культурології, соціології і сьогодні переживає друге народження» [85, с. 128].

Залучення культури до сфери лінгвістичного аналізу сприяло появі понять *культурна парадигма* та *культурний концепт*. За Ю. С. Степановим, «концепт – основна частина культури у світі ментальному для людини» [216, с. 43]. Тому базовими поняттями для лінгвокультурології науковці визнають такі: *текст культури, тезаурус культури, код культури, симболарій культури* [216, с. 43; 245, с. 95].

Лінгвокультурологічний підхід у фразеології ґрунтується на положенні, що культура втілює ціннісний зміст у мові як найбільш універсальний засіб опису світу; мова сприяє збереженню й трансляції загального запасу культурних цінностей. Органічний зв'язок мови, культури та національного менталітету, з одного боку, і поступальний рух лінгвістики до виявлення механізмів взаємодії цих фундаментальних систем, – з іншого, підкріплюють об'єктивність наукової думки.

Ми виходимо з того, що основна мета лінгвокультурологічного напрямку у фразеології полягає у виявленні способів і засобів втілення «мови культури» в зміст фразеологізмів. Фразеологізм – об'єкт лінгвістики, проте лінгвокультурологічний аспект його дослідження дає змогу зрозуміти особливість стійкого сполучення слів як мовного знаку й описати роль фразеології в категоризації концептосфери культури. Предметною галуззю дослідження є семантика і прагматика фразеологічних одиниць.

Концепт *людина* в нашому дослідженні трактуємо як феномен культури, невід’ємний атрибут буття людини, що складає її образ і відноситься до ядра національної культури, системи її цінностей. Отак актуальність дослідження дисертаційної праці зумовлено також необхідністю описати лінгвокультурний потенціал фразеологізмів асоціативного поля «людина». Ґрунтовного дослідження фразеополя «людина» з лінгвокультурологічного, а не лише лінгвістичного, підходу досі не було.

Особистий внесок здобувача. Дисертація містить результати власних наукових пошуків, одержаних самостійно. У публікації, надрукованій у співавторстві з науковим керівником, авторці належить систематизація матеріалу, а також його семантико-когнітивний та лінгвокультурологічний аналіз (Федіна О. В. – 90%, Шепель Ю. О. – 10%).

Зв’язок роботи з науковими програмами, планами та темами. Дисертація зорієнтована на вивчення комунікативно значущих лінгвальних одиниць, які активно досліджують викладачі кафедри перекладу та лінгвістичної підготовки іноземців Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара в межах наукової теми «Іншомовний дискурс: складові частини, проблеми вивчення і викладання» (номер державної реєстрації 0113U003159). Тему дисертації затверджено (протокол № 9 від 05.03.2015 р.) й уточнено (протокол № 12 від 30 травня 2017 р.) на засіданні вченої ради Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара та узгоджено в Науковій координаційній раді Інституту мовознавства імені О. О. Потебні НАН України (протокол № 4 від 12.12.2017 р.).

Мета дослідження – виявити характерологічні ознаки досліджуваного концепту, зразків їхньої маніфестації як засобів віддзеркалення образу людини.

Представлена мета передбачає виконання таких **завдань**:

- обґрунтувати специфіку антропоцентричного принципу сучасних досліджень у галузі фразеології;
- визначити структуру фразеологічного значення та роль кожного з його компонентів під час формування й функціонування фразеологічних одиниць;
- розглянути поняття *людина* як компонент лінгвістичної картини світу з урахуванням особливостей відображення «людського» коду в російській мові;
- описати семантичні особливості фразеологізмів на позначення людини в російській мові з урахуванням впливу культурно-історичних чинників;
- проаналізувати структуру та семантику фразеосемантичного макрополя (далі – ФСМП) *людина* у складі російської фразеології.

Об’єктом дослідження в дисертації є ФО російської мови, які називають людиною. Відбір фразеологічних одиниць здійснено відповідно до широкого тлумачення обсягу фразеології, тобто під фразеологічними одиницями розуміємо не лише ідіоматику – центр фразеології, а й інші (периферійні) типи фразеологічних одиниць, зокрема ті, що мають структуру речення, – прислів’я, приказки, афоризми, парні словосполучення, крилаті вирази, оскільки основним завданням вважаємо аналіз ФО, що входять до фразеосемантичного поля (ФСП) *людина*.

Предметом наукового аналізу постає концепт *людина*, вербалізований у фразеології російської мови. Лінгвокультурологічний підхід до розуміння концепту в дисертації полягає в тому, що він є базовою одиницею культури, ментальним утворенням, маркованим етносемантичною специфікою, яка постає закономірним кроком у становленні антропоцентричної парадигми гуманітарного, зокрема лінгвістичного знання. Концепт *людина* розглянуто в межах проблеми «мова – свідомість – культура», з погляду на його місце в системі цінностей життя людини та асоціацій, які він викликає. Услід за

Ю. С. Степановим, вважаємо, що концепт – це «сгусток культуры в сознании человека; то, в виде чего культура входит в ментальный мир человека. Концепт – это то, посредством чего человек – рядовой, обычный человек сам входит в культуру, а в некоторых случаях и влияет на нее. <...> Концепты не только мыслятся, они переживаются. Они – предмет эмоций – симпатий и антипатий, а иногда и столкновений».

Методи дослідження. Дослідження мовного матеріалу проведене з використанням як загальнонаукових, так і власне лінгвістичних методів.

З а г а л ь н і м е т о д и: під час вивчення наявних лінгвістичних праць, релевантних для цього дослідження, послуговувалися загальнонауковими методами аналізу й синтезу, що дало змогу сформулювати поняттєво-термінологічну базу роботи. Аналіз і синтез зумовлюють використання методу класифікації, який застосовано в роботі для систематизації досліджуваних одиниць за різними ознаками на основі результатів, отриманих за допомогою прийому кількісних підрахунків. Елементи методу статистичного аналізу використано для вирішення проблеми репрезентативності обраного матеріалу.

В л а с н е л і н г в і с т и ч н і м е т о д и: за допомогою компонентного аналізу визначено відношення, що зумовлюють текстові смисли з опертям на словникові значення. Контекстуальний аналіз допоміг точніше визначити значення, яких набуває концепт у структурі ФО в тексті (мовленні). Під час аналізу змістових особливостей уживання ФО в тексті / мовленні послуговувалися інтерпретаційним методом. Результати аналізу представлено за допомогою описового методу з використанням прийомів класифікації та систематизації.

Методологічною базою роботи є антропоцентричний підхід до дослідження змісту мовних явищ, що зумовлює необхідність використання в діалектичній єдності лінгвістичних, когнітивних і культурологічних методів

аналізу мовного матеріалу. Отже **методологічним підґрунтям** для дослідження стали ідеї, розроблені в працях науковців у галузі теорії та філософії мови. Основи зазначеного напрямку в сучасному мовознавстві було закладено в працях С. Г. Воркачова [53], В. І. Карасика [100], Ю. С. Степанова [216], О. О. Селіванової [208], які розглядали мову, свідомість і культуру як взаємозв'язані феномени. Опорними матеріалами були праці О. І. Картушиної [104], О. Левченка [138], О. О. Потебні [194], де йдеться про концепт, як ментальну одиницю, про базові концепти у свідомості людини та про місце концептів у мовній картині світу. Основні ідеї, на які спиралися під час роботи, було запропоновано С. Г. Воркачовим [53], В. І. Карасиком [100], О. С. Кубряковою [123], О. О. Потебнею [194], З. Д. Поповою [190], О. О. Селівановою [208] та ін.

Матеріал дослідження. Достовірність отриманих даних та обґрунтованість висновків забезпечено необхідним обсягом емпіричного матеріалу. Оригінальна картотека нараховує понад 1200 антропоцентричних фразеологічних контекстів російської мови. Добір ФО визначено їхньою семантикою. Основною умовою визначення одиниць ФСП *людина* є наявність у семантиці фразеологізмів загальної ідентифікувальної семи, що характеризує людину, представленої так чи інакше в кожній з одиниць поля. Джерелом для укладання картотеки є тлумачні та фразеологічні словники: В. І. Даль «Толковый словарь живого великорусского языка» (1880–1882 рр.); Т. Ф. Єфремова «Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный» (2000 р.); А. М. Баранов, Д. О. Добровольський, К. Л. Кисельова «Мир энциклопедий» (2007 р.); С. І. Ожегов, Н. Ю. Шведова «Толковый словарь русского языка» (1992 р.); «Карманный фразеологический словарь русского языка» за ред. Л. Ю. Субботіної (2015 р.); «Большой фразеологический словарь русского языка» за ред. В. М. Телія (2006 р.);

«Фразеологический словарь русского литературного языка» за ред. А. І. Федорова (1997 р.); «Словарь-тезаурус современной русской идиоматики: около 8000 идиом современного русского языка» за ред. А. М. Баранова, Д. О. Добровольського (2007 р.); «Ассоциативный фразеологический словарь русского языка» за ред. Д. О. Добровольського та Ю. М. Караулова (1994 р.); «Русские фразеологизмы: Лингво-страноведческий словарь» за ред. В. П. Феліцина, В. М. Мокієнка (1990 р.); «Национальный корпус русского языка» (режим доступу: www.ruscorpora.ru) (далі – *НКРМ*); матеріали, які розміщені на сайтах сучасних періодичних видань: «Крупнейший сборник онлайн-словарей» (режим доступу: www.onlinedics.ru); «Фразеологический словарь онлайн» (режим доступу: www.otrezal.ru); «Словари и энциклопедии на Академике» (режим доступу: dic.academic.ru). Базовим засобом процесу мовної концептуалізації людини стали також художні тексти. Це зумовлено тим, що будь-які зміни соціального життя суспільства одночасно знаходять своє відображення в мові та по-своєму інтерпретовані в художній літературі.

Дібраний матеріал дає уявлення про обсяг і характер культурної інформації, відображеної в антропоцентричних фразеологізмах, дає змогу унаочнити, як співвідносяться ціннісні настанови з пріоритетами загальнонаціональної культури. У центр дослідження, виконаного в межах культурологічної антропології, соціолінгвістики й лінгвостилістики, покладено людський фактор у мові та мовний чинник у культурі.

Лінгвістичні припущення. У сучасній фразеології наявна тенденція до використання терміну «фразеологічна одиниця» в широкому розумінні: він охоплює всі об'єкти фразеології як лінгвістичної науки – фразеологічні зрощення, фразеологічні єдності і фразеологічні сполучення, хоч традиційно термін «фразеологізм» уживають лише стосовно фразеологічних зрощень

і фразеологічних єдностей як своєрідний термінологічний гіперонім. Нерідко (особливо у працях зарубіжних лінгвістів) зустрічаємо ще один термінологічний гіперонім – ідіома (цей термін В. В. Виноградов уживав лише для фразеологічних зрощень).

Фразеологізм у тексті дисертації потрактовано в *широкому значенні*. Таким чином, до фразеологізмів зараховуємо «декілька семантично різнорідних типів сполучень: *ідіоми*, що характеризуються переосмисленням їхнього лексико-граматичного складу та мають цілісну номінативну функцію; *сполучення-фразеосхеми*, у яких переосмислено синтаксичну будову і певну частину лексичного складу; *сполучення*, у яких лексично переосмислене лише одне слово за умови збереження окремої номінативної функції за кожним зі слів-компонентів; приказки та прислів'я, крилаті слова. Переосмислення, або семантична транспозиція лексико-семантичного складу, стійкість та відтворюваність – основні та універсальні ознаки фразеологізмів» [229].

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше з погляду лінгвокультурології з'ясовано екстралінгвістичні чинники, які впливають на динаміку концепту *людина*; визначено специфіку мовної концептуалізації недостатньо вивченого в теорії мови лінгвокультурного феномену людини як особистості, по-перше, засобами фразеологічних одиниць російської мови, по-друге, у творах художньої літератури. Новими є аналіз й опис лексикографічної презентації елементів ФСП *людина* в російській мові; встановлені лінгвопрагматичні особливості концептуалізації поняття *людина* в російській мові; розглянуто концепт *людина* як фрагмент особливої – фразеологічної і лінгвоаксіологічної – картини світу.

Теоретичну значущість роботи визначає подальше розроблення питання специфіки механізмів, способів і засобів мовної концептуалізації світу через опис теоретичного конструкту – концепту *людина* – з урахуванням

лінгвокультурологічних чинників; встановлення його лексико-семантичних і стилістичних параметрів, концептуальної та аксіологічної ємності, що може бути застосовано як зразок (модель) під час виявлення й опису інших концептів російської та будь-яких мов. Теоретично значущим для лінгвістики є дослідження проблеми мовної особистості, її духовної сфери, системи духовних цінностей народу й відображення цих феноменів у її мові та культурі.

Практичне застосування результатів полягає в подальшому використанні результатів дослідження в лексикографічній практиці під час лексикографічних описів та укладання фразеологічних, загальномовних, етимологічних, етнолінгвістичних, етнографічних словників. Теоретичні положення стануть у пригоді в навчальних студіях не лише філологічного спрямування, а й етнопсихологічного, фольклорного, педагогічного тощо, для викладання курсів із фразеології, етнолінгвістики, лінгвокультурології, когнітивної лінгвістики. Фактичний матеріал розширює семантичну базу фразем російської мови, а також може бути використаний у підготовці навчальних посібників для студентів філологічних факультетів, для підготовки лекцій з курсів «Теорія мови», «Лінгвокультурологія», «Лінгвоконцептологія», «Російська фразеологія», «Міжкультурна комунікація», а також із країнознавства, лексикології, а також на заняттях з російської мови як іноземної, для реалізації курсових та магістерських дипломних проєктів.

Апробація роботи та її результатів. Матеріали дисертації апробовані як доповіді та тези на 5 конференціях, а саме: VII Міжнародній науково-практичній конференції «Мови і світ: дослідження та викладання» (Кропивницький, 2013 р.); V Всеукраїнській науково-практичній конференції «Лінгвістичні та лінгвокультурологічні аспекти навчання іноземних студентів у вищих навчальних закладах України» (Дніпро, 2016 р.); періодичній науково-практичній інтернет-конференції з питань актуальних проблем методології та

історії мовознавства (Слов'янськ, 2016 р.); підсумковій науковій конференції студентів та викладачів факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, 2015 р.); науковій конференції кафедри лінгвістичної підготовки іноземців Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара (Дніпро, 2017 р.).

Публікації. Основний зміст дисертації відображено в 11 статтях, зокрема: у державних фахових виданнях України – 6 (Кропивницький, Одеса, Дніпро); в іноземних періодичних виданнях – 1 (Польща), в інших виданнях – 4 (Дніпро, Словенія).

Структуру роботи визначає поставлена мета та завдання. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел. Загальний обсяг праці становить 235 сторінок. Кількість сторінок основного тексту – 163. Список використаної літератури налічує 348 позицій, наукових праць – 60, лексикографічних джерел – 42, словників – 17, інтернет-ресурсів – 7.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОЛОГІЙНІ ЗАСАДИ КОНЦЕПТУ *ЛЮДИНА*

1.1. Концепт як основна одиниця мовної картини світу.

Поняття мовної картини світу в лінгвістичній літературі

Під впливом антропоцентризму у сучасному мовознавстві досить інтенсивно аналізують «людину у мові» й «мову в людині». Ідея антропоцентричності мови стала першорядною в сучасній лінгвістиці, тож мета лінгвістичного аналізу не може полягати лише в маніфестації особливостей мовної системи. Лінгвістика «внутрішня», структурна, переросла в лінгвістику «зовнішню», антропологічну, яка розглядає явища мови в тісному зв'язку з людиною, її мисленням, духовно-практичною діяльністю. Лінгвістика, у якій поглиблюється когнітивний напрям, набула нової форми та змісту. Її завдання полягає в опрацюванні особливостей відображення знань на всіх рівнях мовної системи [139, с. 3].

Оскільки в різних мовах світ можуть інтерпретувати по-різному, тому й відмінності виявляють у змісті понять, обсязі знань й у сфері вживання того чи того слова. У зв'язку з цим лінгвісти визначають поняття мовної картини світу. Усі об'єкти зовнішнього світу представлено в людській свідомості у вигляді внутрішнього образу [139, с. 62.].

Поняття мовної картини світу (далі – МКС) пов'язують з ідеями В. фон Гумбольдта та неогумбольдтіанців (особливо, Й. Л. Вайсгербера) про внутрішню форму мови [47, с. 107]. Одним із родоначальників сучасного учення про МКС можна вважати І. Г. Гердера, який дотримувався думки про народження мови в душі людини: душа, «захоплена цілим потоком відчуттів,

має необхідність створити слова для тих об'єктів, з якими стикнулася система почуттів людини» [60, с. 152–154.].

Відтворюючи зовнішній світ, мова передає його концептуалізацію – те, як людина його розуміє. Співвідношення мови й зовнішнього світу опосередковане ментальними репрезентаціями [216, с. 11] й виражається терміном «картина світу». Під картиною світу розуміють неподільний глобальний образ світу, що репрезентує його властивості в тому вигляді, в якому вони обмислені його носіями; цей образ формується під час духовної діяльності людини, її контактів із зовнішнім світом як результат його пізнання [232, с. 15].

Для позначення інформаційної бази, інформаційного тезауруса, що існує в свідомості людини, послуговуємося терміном «концептуальна картина світу». Вона складається з концептів, виокремлюваних свідомістю в структурі дійсності, які, в свою чергу, складаються з різних елементів у їхньому взаємозв'язку [158, с. 69–70].

Окремі елементи концептуальної картини світу позначаються мовою. Мовна картина світу є підсистемою концептуальної картини світу, охоплюючи ті її компоненти, з якими співвіднесені мовні знаки. Зміна концептуальної картини світу, що ґрунтується на засвоєнні нового знання, викликає зміни в мовній картині світу. І, навпаки, збагачення мови новими одиницями, які містять нове знання, призводить до відповідних перетворень у концептуальній картині світу [172, с. 33–41].

На думку лінгвістів, психолінгвістів мовна картина світу не є суто національною, тому що культурна інформація, яка закодована в мовних одиницях, не обов'язково обмежена рамками лише однієї мови, адже вона може бути частиною загальнолюдської системи культурних цінностей [161, с. 28].

Мовна картина світу ґрунтується на повсякденних уявленнях членів соціуму про той чи той об'єкт, що є результатом безпосереднього повсякденного досвіду людей (у наївній картині світу) [210, с. 3]. Концепт тут є актуальною інтерпретацією поняття в народній свідомості: до нього входить лише та частина поняття про предмет, яку вважають визначальною для людського досвіду [183, с. 71].

Визначають такі мовні картини світу 1) космологічну; 2) антропоморфну, тобто містить риси свого творця, відображає специфіку людського способу осягнення світу; 3) необ'єктивну: кожна мова по-своєму членує світ, має свій специфічний спосіб його сприйняття й організації [160, с. 8–69]. Усі вони виконують дві основні функції: інтерпретативну (пропонується певне бачення світу) і регулятивну (слугує орієнтиром для всіх носіїв мови) [23, с. 352; 28, с. 15].

У концептуальній картині світу перемежовується загальнолюдське, національне й особистісне. Картина світу містить не лише відображені предмети, але й ставлення людини до них, яке так само реальне, як і ці предмети. Відображення світу суб'єктом є діяльністю, тому воно може навіть змінити відображені у свідомості об'єкти. Така система оцінок і відношень отримує знакове відображення в системі національної мови й допомагає конструювати МКС. Концептуальна картина світу багатша, ніж МКС, тому що остання функціонує лише в мовній сфері, пов'язана лише з мовою, а перша – це все те, чим уявляє собі світ людина. Формується концептуальна картина світу через традиції, мови, природу, різні соціальні чинники (виховання, навчання тощо), вона може бути представлена як цілісна (міфологічна, релігійна, фізична) картина світу або як локальна, що відбиває фрагмент реальності.

Мовна картина світу відображає конкретну національну картину світу.

Межа між картинами світу іноді може бути неясною і розмитою. Пізнаючи світ, люди, подеколи, помиляються, і концептуальна картина світу постійно змінюється, а в МКС тривалий час можемо спостерігати залишки людських помилок, вона може стати застарілою, наприклад: *сонце сідає, дощ іде* (це пов'язано з давнім уявленням про сонце і дощ як живі істоти). Отже у мові закріплюються знання про світ, що охоплюють національно-культурний досвід. Людям доводиться організовувати зміст висловлювання відповідно до картини світу, що відображає специфічне людське його сприйняття, яке зафіксоване в мові. Знання про світ, що становлять МКС, відтворені в лексиці, граматичі, фразеології.

Сучасні лінгвісти розрізняють концептуальну та мовну картини світу [145, с. 70]. До цього часу серед науковців не існує єдиної думки щодо того, який саме смисл потрібно вкладати в поняття МКС [64]. Отож сучасна лінгвістика оперує декількома дефініціями поняття МКС [там само, с. 84]. Нам імponує думка Ю. Є. Прохорова, що мовна картина світу – це результат взаємодії семантичних, семіотичних і концептуальних просторів. Кожна мовна одиниця, існуючи в мовному спілкуванні, набуває деяких асоціативних зв'язків з іншими одиницями, утворюючи семантичну сферу навколо себе. Сукупність таких сфер формує семантичний простір. Оскільки кожна мовна одиниця – це знак, у якому закріплено й названо зв'язок між явищем реальності, значенням і сенсом явища. У знаку поєднано сукупність смислів, які проявляються під час реального процесу спілкування. Відтак, можна говорити про семіотичну сферу; сукупність семіотичних сфер утворює семіотичний простір. Сукупність семантичних і семіотичних сфер, що взаємопов'язані, сприяє формуванню концептосфер – сфер вищого порядку. Концептосфери пов'язані як з мовою, так і з моделями сприйняття та розуміння світу. Сукупність концептосфер

формує концептуальний простір. Отже, МКС утворена взаємодією трьох типів зазначених просторів [195, с. 156].

Науковці розрізняють також наївну МКС і наукову МКС. Наївна МКС – знання про світ «звичайної» людини, зафіксоване в мові. Наукова МКС відображає в мові об'єктивне знання про світ, яке є актуальним на певному етапі розвитку наукової думки [60, с. 46].

Отак, МКС – основа світобачення людини. Вона відображає метод мовленнєво-мисленнєвої діяльності, яка властива тій чи тій епосі з її цінностями. МКС є культурним надбанням нації, вона має кілька рівнів і визначає розуміння зовнішнього та внутрішнього світу людини.

1.2. Поняття концепту в лінгвістичних дослідженнях: його зміст і роль

Когнітивному напрямку сучасної науки про мову притаманне розуміння фразеологічних одиниць не лише як лінгвістичного, але і як ментального факту, що концептуалізує концептосферу. Особливої уваги заслуговує *концептуальний аналіз* [7, с. 19].

Відповідно до проведених наукових розвідок з когнітивного аналізу мови (мовлення) визначено, що фразеологічна одиниця належить не до рівня мовної техніки, а до рівня мислення та діяльності [7, с. 19]. Переважно в мові постає картина фразеологічної систематики, яка розкриває людський спосіб мислення та поведінки в неоднозначній ситуації, що, зазвичай, реалізується в життєвому дискурсі. Концептуальна система мови містить універсальний і національний компоненти.

Сучасні дефініції концепту спираються на два підходи: лінгвокогнітивний та лінгвокультурологічний, які не є взаємовиключними.

Науковці стверджують, що не всі концепти набувають мовної об'єктивації, лише співвідношення концепту з одиницею мови робить його об'єктом лінгвістичного аналізу. Автори багатьох когнітивних теорій виходять із розуміння концепту як «посередника між словами та позамовною дійсністю» [2, с. 395], прирівнюють значення мовних виразів до концептів, які вони репрезентують [108, с. 92]. Концепт визнають ментальною сутністю, ідеальним об'єктом, який існує в психіці та є категорією свідомості, яка зберігає інформацію про той чи той фрагмент дійсності. Це ключове слово духовної культури («базова точка менталітету») [108, с. 98]. На думку С. Г. Воркачова, концепт є своєрідним духовним «фокусом», що маніфестує думку [53, с. 79].

Філософи наголошують на нерозривному зв'язку думки та слова [пор.: 120, с. 138; 162, с. 348; 4, с. 21, 36, 47, 111; 238, с. 52, 59, 138; 245, с. 21]. Базову категорію концептуальної семантики – концепт – у лінгвістиці інтерпретують як ідеальну сутність, що формується у свідомості людини як глобальні, певним способом організовані, різносубстратні розумові одиниці [3, с. 3; 7, с. 19; 164, с. 5], багатомірне ідеалізоване утворення [226, с. 16], що втілює культурно зумовлені уявлення етносу про світ [262, с. 3–9; 254, с. 111 –112] та може бути опредметнений системою мовних засобів. Концепт розглядають як репрезентант інформації досвідно-енергетичного кванту, який доходить до свідомості людини як різні інформаційні енергеми, у яких він формується [244, с. 51; 253, с. 259]. За О. С. Кубряковою, концепт – «термін, який використовують для того, щоб пояснити одиниці ментального або психічного ресурсу людської свідомості й тієї інформаційної структури, яка відображає знання й досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи та мови мозку (*lingua mentalis*), усієї картини світу, відбитої в людській психіці» [125, с. 98]. За О. О. Селівановою, концепт – це ментально-психологічний комплекс, який поєднує знання уявлень,

відчуттів, інтуїції, трансценденції, виявів архетипно-несвідомого, закріплених за певним знаком [208, с. 112]. Ще одну з дефініцій пропонує В. М. Телія: «Концепт – це знання про позначене в усіх його зв'язках і відношеннях, і він відповідає на питання «Що відомо про це?» [221, с. 95–96].

Оскільки концепт – це фрагмент знань, досвіду особистості, що містить як мовну, так і позамовну інформацію [108, с. 98], його визнають оперативною смисловою одиницею пам'яті ментального лексикону, концептуальної системи картини світу. Відтак, концепт вважають багатоплановим. У ньому виокремлюють раціональне, емоційне, абстрактне, конкретне, універсальне, етнічне, загальнонаціональне, індивідуально-особистісне. За результатами діяльності, усвідомлення світу, соціалізації у свідомості людини концепти відображають: а) сприйняття світу всіма органами почуттів (безпосередній чуттєвий досвід); б) розумові операції, під час яких відбувається взаємодія з іншими існуючими концептами; в) мовні знання (концепт може бути повідомлений, роз'яснений людині за допомогою мовної форми); г) процес свідомого опанування мовних одиниць.

Концепти класифікують за різними параметрами. Зважаючи на тематику, вони утворюють, наприклад, емоційну, освітню, текстову та інші концептосфери. Концепти диференціюють за носіями, утворюючи індивідуальні, мікрогрупові, макрогрупові, національні, цивілізаційні, загальнолюдські концептосфери. Можуть бути визначені концепти, які функціонують у різних видах дискурсу, наприклад: педагогічному, релігійному, політичному, медичному тощо. Сам дискурс можна розглядати одночасно як сукупність апеляцій до концептів і як концепт, який існує у свідомості носіїв мови.

Семантично концепт являє собою певну абстракцію, що узагальнює значення низки своїх реалізацій. До семантичної структури концепту належать

усі ознаки поняття (ядро концепту), а також його вихідна форма (етимологія), стиснута до основних ознак змісту, як-от: історія, сучасні асоціації, уявлення, оцінки, почуття тощо [77, с. 28; 295, с. 43]. Така ментальна структура містить також усю комунікативно значущу інформацію (інформацію про системну значущість знаку концепту), когнітивну пам'ять слова (його смислове наповнення, що корелює з першопризначенням знаку, ціннісними орієнтирами етносу) та прагматичний компонент (пов'язаний з ілокутивною та експресивною функціями мови) [47, с. 236; 87, с. 6–10]. Як інтерпретатори смислів, концепти постійно піддають подальшому уточненню та модифікаціям. Вони являють собою реалізацію суті лише на початку своєї появи, але потім, стаючи системною частиною, підлягають впливу інших концептів, у результаті чого видозмінюються. Концепт, з одного боку, може інтерпретуватися за ознакою статі, а з іншого, – членуватися шляхом вказівки на соціальний статус (*дружина, чоловік, брат, син, дівчина* тощо), відтак збагачуватись іншими характеристиками. Така можливість тлумачення концептів свідчить про те, що кількість концептів й обсяг смислів багатьох із них безперервно змінюється [87, с. 7; 34, с. 21].

Утворення та розвиток концептів є результатом мисленнєвого конструювання предметів та явищ – концептуалізації [34, с. 21; 106, с. 17; 161, с. 16–18]. Концептуалізація перебуває у тісному зв'язку з культурними схемами, які були сформовані етносом протягом його історичного розвитку та зумовлювались такими чинниками як образне сприйняття, фізична взаємодія, ментальні образи й роль реалій у культурі [118, с. 48]. Оскільки в утворенні концептів беруть участь попередньо осмислені дані, концептуалізація спирається на такий когнітивний процес, як категоризація [34, с. 24; 210, с. 1–8; 9, с. 223].

Категорії, що формуються під час пізнання світу й зазнають подальшої вербальної маніфестації, відтворюють властивості як конкретних, так і абстрактних сутностей світу, відношення між ними в узагальненій та найбільш концентрованих формах [34, с. 9; 13, с. 121]. Утворення категорій пов'язане з формуванням прототипу, навколо якого категорія вибудовується [243, с. 75; 11, с. 213; 14, с. 14]. Прототип постає як концепт, який є сукупністю ознак, що дають змогу об'єднати споріднені поняття, виокремити родо-видові протиставлення та посередні категорії, які їх пов'язують [160, с. 7–8; 183, с. 44; 1, с. 63; 33, с. 17–19]. Виявляючи риси «родової подібності» нового об'єкта категоризації, прототип відповідає за його віднесення до заданого прототипного класу [35, с. 263–264; 9, с. 224; 10, с. 739; 11, с. 213]. Рубежі між категоріями є розмитими та рухомими, що розглядають як закономірний наслідок природи людського сприйняття та осмислення світу [8, с. 402–403; 12, с. 60–63; 14, с. 19]. Така особливість уможливорює міграцію периферійних членів категорії, яка, з одного боку, забезпечує взаємозв'язок окремих категорій, а з іншого — пластичність загального категорійного апарату людини, пристосованого до потреб як наївного, так і наукового осмислення світу [262, с. 113–117].

Інтерпретуючи дійсність, людина звертається до прототипів як інструментів, за допомогою яких вона спроможна осилити нескінченну кількість стимулів, що надходять з навколишнього середовища, вони й складають значну частину усієї її когнітивної діяльності [63, с. 58–67; 261, с. 66–75]. Виконуючи роль фільтрів, через які відбувається плин нової інформації, прототипи беруть участь у її ідентифікації та категорійному розподілі, щоразу оновлюючись, поповнюючись новими відомостями. Враховуючи зазначене, лінгвісти пропонують віднести їх до концептів-аналізаторів [151, с. 101–106], які задають напрями фіксації результатів когніції

у системі мови. Предметний світ, який людина досягнула на поняттєвому рівні, в ідеальній формі існує в системі мовних значень [281, с. 21], які є засобом семантичної інтерпретації поняттєвого світу [108, с. 61]. Значення слова видається лінгвістичним відбитком, концептуально конгруентним, але не повною подобою поняття, що є своєрідним прототипом, навколо якого формується концепт [137, с. 27–28; 145, с. 352]. Отже, значення мовних знаків пов'язується зі своєю поняттєвою основою, що робить можливою реконструкцію концепту під час аналізу семантики його мовних репрезентацій. Описуючи вербальні засоби актуалізації концептів, враховуємо їхню неізолюваність стосовно одне одного [239, с. 3–11; 79; 154], що надає актуальності питанню вивчення загальної організації системи концептів у свідомості людини.

Ми погоджуємося з твердженням А. П. Мартинюк, що ґрунтовне дослідження концепту можливе лише в площині дискурсу, оскільки в реальності концепт існує лише як ментальний стан індивіда в процесі мовленнєво-мисленнєвої діяльності, наданий досліднику в одиницях мови, які відбивають усі грані, актуалізуючись у розмаїтті соціокультурних контекстів [253, с. 10].

Значення одиниць мови, що вербалізують концепт у дискурсі [77, с. 131], постає як особистісна інтерпретація загального соціокультурного знання про відображуваний концептом феномен у колективній мовній свідомості лінгвокультурного соціуму, нав'язується суб'єкту цим соціумом і засвоюється під час соціалізації [253, с. 10]. Дискурсивний підхід дає змогу вийти за межі мовного знання на рівень знань про світ, що становлять культурний контекст дискурсу [206, с. 2–3; 109, с. 6; 254, с. 12].

Концепт може бути проаналізований у логічному та ейдетичному ракурсах [239, с. 44].

У логічному ракурсі концепт постає як складна багат шарова структура. Згідно з лінгвокогнітивною польовою моделлю концепт містить 1) ядро – прототипну одиницю з найбільшою чуттєво-наочною конкретністю, яка може бути як загальнонародною, так і груповою й індивідуальною; 2) базові шари, що різняться ступенем абстракції й послідовно нашаровуються на ядро; 3) інтерпретаційне поле концепту, яке відбиває оцінки та тлумачення змісту ядра концепту в національній, груповій та індивідуальній свідомості людини. Автори такої моделі, З. Д. Попова та Й. А. Стернін [190, с. 60–64], пов'язують ядро концепту з чуттєво-наявним образом, який репрезентує той чи той концепт в індивідуальній свідомості та який можна виявити лише через психологічний експеримент. Базові шари концепту, тобто сукупність його концептуальних ознак, насправді ототожнюють з базовими семантичними ознаками слова-імені концепту, що постають через аналіз дефініцій, синонімічного та антонімічного рядів, частиномовних репрезентацій слова-імені концепту та прикладів його актуалізації в тексті. Інтерпретаційне поле концепту формується оцінками, висновками, закодованими у фразеологізмах, афоризмах, та прецедентних текстах.

Проте не всі лінгвісти погоджуються з такою інтерпретацією структури концепту [249, с.11], мотивуючи свою позицію тим, що 1) не можна не враховувати еклектичність методів, застосованих для побудови моделі концепту; 2) дані, отримані на підставі традиційних методик аналізу значення лексем, які репрезентують концепт у лексикографічних джерелах, не можна вважати достатніми для встановлення його структури; 3) попри всю еклектичність, методи, застосовані в польовій моделі, не демонструють характеристик власне концептуального аналізу. Як справедливо зауважує С. А. Жаботинська, «якщо для семантичного аналізу достатньо виявити перелік елементів, що залучені до структури значення, то під час концептуального

аналізу ці елементи повинні бути співвіднесені між собою й об'єднані у складі певної (схемної) структури» [94, с. 147]. Цій меті відповідає методика фреймового моделювання значення з опорою на когнітивну метафору як найбільш продуктивний спосіб концептуалізації.

У лінгвокультурології також тривають дискусії щодо кількості та характеру структурних компонентів концепту. Розглядають ціннісну, образну та понятійну [87, с. 477; 255] або понятійну, образну та значеннєву [50] складові. Розмежовуючи поняттєву та значеннєву складові концепту, С. Г. Воркачов визначає першу як «те у змісті концепту, що не є метафорично образним і не залежить від внутрішньосистемних («значеннєвих») характеристик його мовного імені» [53, с. 80]. До значеннєвих характеристик, відповідно, віднесено повний семантичний опис синтагматичних та парадигматичних зв'язків слова-імені концепту, побудову синонімічного й антонімічного рядів імені-концепту, його етимологічний аналіз, встановлення його частиномовних реалізацій і словотвірної продуктивності [53, с. 123]. Метамова, яку використовують у когнітивних дослідженнях, враховує сферу знань (немовний матеріал), тобто, ментальне, когнітивне поле, де розгортаються мовні процеси.

О. Д. Баранов, Д. М. Добровольський, Ю. М. Караулов пропонують методику дослідження фразеологічного значення: аналіз значення ідіом, базуючись на концептуальних структурах – фреймах і сценаріях [31, с. 22]. Серед аксіом когнітивізму називають такі: досліджують не просто дії (тобто продукти), які спостерігають, а їхні ментальні репрезентації, символи, стратегії та інші недосліджені процеси і здібності людини (які саме породжують дії); на перебіг цих процесів впливає конкретний зміст дій і процесів, а не «звичка»; культура формує людину: індивід завжди перебуває під впливом своєї культури [101, с. 72].

У підґрунті трьох ознак культурного концепту, за Ю. С. Степановим, наявна як поняттєва, так і образна та ціннісна інформації, тобто «все те, що робить його фактом культури – вихідна форма (етимологія); стиснута до основних семантичних ознак історія; сучасні асоціації, оцінки тощо» [216, с. 43]. Саме наявність у структурі концепту інформації такого змісту робить його відмінним від поняття, яке «мислиться», тоді як концепт «сприймається» як «предмет емоцій, симпатій і антипатій, а іноді й зіткнень» [216, с. 43]. О. С. Кубрякова наголошує, що на відміну від поняття, реалізованого в логічній формі, до структури концепту залучені різносубстратні одиниці оперативної свідомості, а саме: уявлення, образи, поняття [125, с. 13–24].

Опис концепту *людина* потребує розгляду, з нашої точки зору, як з точки зору концептуальної, так і мовної картини світу. У цьому ми погоджуємося з

Фразеологія забезпечує презентацію того, про що людина дізналася через уже пізнане, зафіксоване в значенні мовної одиниці. Такий образ відіграє роль внутрішньої форми з характерними саме для нього асоціаціями, що надають суб'єкту мовлення широкий діапазон для інтерпретації позначеного та для відображення низки «відтінків» змісту. Отже, фразеологія є засобом отримання нового знання, створюючи сильне асоціативне поле за допомогою обмеженого діапазону засобів виразності, також образів і символів, концептів.

Відтак, ми виходимо з припущення про те, що мовна картина світу – це невід'ємний для розумово-мовленнєвої діяльності продукт свідомості, який виникає як результат взаємодії мислення, дійсності та мови, як засобів вираження думок про світ в актах комунікації.

1.3. Національно-культурний компонент у фразеології як мовна універсалія

У лінгвістиці фігурує поняття мовної універсалії, яке визнає наявність ознаки, характеристики, закону, властивих кільком різним мовам, мові взагалі.

Загальновідомо, що природна мова є одним із найпродуктивніших засобів означування концептуального змісту установок будь-якої культури.

Культурні універсалії – це «загальні для всіх культур елементи (наявність мови, виготовлення знарядь праці, міфи, танці тощо), які ми розуміємо як важливі для культури та традиції фрагменти дійсності, представлені в тексті. Зазвичай, вони становлять основу ідеологічних штампів епохи [145, с.52]. Зважаючи на загальнолюдський характер логіко-розумових операцій і типових асоціацій (виявлення різних видів подібностей, відносин, функцій, їх замін, комбінацій тощо), характерних / не характерних для позамовної дійсності, осмислені як реальні чи ірреальні, можна говорити про деяку схожість, інтернаціональність та інші види семантичного переосмислення. Національно-культурний компонент визначаємо як те, що входить до складу фразеологізму (здебільшого лексика, у якій міститься географічна, історична та культурно-побутова співвіднесеність). В образному змісті фразеологічного складу мови втілене культурно-національне світобачення. Адже не дарма ці образи позначені в словниках і склалися у свідомості людей, зберегли свій сенс й актуальність. Імовірно, цьому сприяли близькість образів фразеологічних одиниць до поглядів народу, їх точність і яскравість. Люди завжди прагнули пізнати особливості побуту та життя. Тож один з шляхів такого пізнання пролягає через мову, у даному випадку – через фразеологію. У фразеології чітко простежується країнознавча специфіка.

Сьогодні це визнають багато лінгвістів, які зазначають, що великий шар фразеології тієї чи тієї мови виникає саме на національній основі.

Розкриття й описування національно-культурної специфіки фразеологізмів тісно змикається з питаннями дослідження людської свідомості, а саме у питаннях сприйняття світу та шляхів його усвідомлення, відображених у мові. Науковцями визначено, що все, що говорить людина, проходить когнітивну обробку – інтерпретацію через систему етнолінгвістичної інформації. Погляд на світ здійснюється через знаки культури, її стереотипи, символи усталених ідеалів: значення мовного знаку тим самим співвідноситься з культурно-національною системою світобачення, яка втілена в знаках культури. Загальний сенс різних ситуацій у реальному світі неоднаковий для різних народів. Вивчення фразеології поза ідеографічного масиву, що відображає той чи той фрагмент картини світу, не дає змоги зрозуміти шляхи виокремлення та визначеності даного фрагменту в мовній свідомості носіїв мови, специфіку образного структурування картини світу, яка відображена у фразеологізмі.

Культурні знання викриваються з внутрішньої форми фразеологізму тому, що в ній містяться такі елементи, які надають фразеологізму національно-культурного колориту. Водночас вони можуть бути пов'язані з побутово-емпіричним досвідом народу, зі сферою матеріальної культури, з історичним досвідом тощо.

Наукові спостереження лінгвістів, що представлені в мовах споріднених і неспоріднених, свідчать про те, що, будучи складнішими за слово структурним утворенням, маючи закріплене в системі мови значення, фразеологізми яскравіше, ніж слова, відображають національну своєрідність будь-якої мови.

Фразеологізми вирізняються своєю специфікою, особливостями семантики і структури, що можемо пояснити образним мисленням народу [115, с. 53]. На думку Е. М. Солодухо, «будь-який інтернаціональний фразеологічний світ містить певні ознаки, якості національного, ступінь «домішок», яких визначає ступінь якості інтернаціонального» [213, с. 265]. Тож можна сказати, що кожна ФО є результатом подрібненої в процесі праці маси, саме відображення ситуації являється характерологічним для кожної мови, оскільки представники тієї чи тієї лінгвокультурної спільноти по-різному переосмислюють реалії власної культури.

1.4. Компонентна структура як постійна ознака фразеологічної одиниці

Як відтворювана мовна одиниця, ФО є певним структурним цілим. Структурний аналіз передбачає розгляд фразеологізмів, які виявляють різні структурні типи під час обліку продуктивності моделей. Важливе місце в такому аналізі відведено його лексико-граматичній спрямованості.

Фразеологічну модель розуміємо як структурно-семантичну сутність. Про наявність фразеологічної моделі можна говорити тоді, коли існує не менше двох висловів, які «1) мають однакове лексико-граматичне співвідношення; 2) тотожні або дещо різняться; 3) мають об'єднувальне значення (семи, які конкретизують, можуть змінюватися); 4) повністю або частково різняться компонентні склади» [52, с. 119–122].

У роботі визначаємо такі структурно-семантичні моделі.

Грамматична модель, яка є універсальною: багато ФО утворено за граматичними моделям словосполучень, пропозицій. Структурно-семантичне

модельювання полягає в регулярності відповідності між семантичною інформацією, яка ними передається, і граматичною структурою [127, с. 87].

Структурно-семантичне модельювання спостерігаємо в стійких порівняннях, які зазвичай називають компаративними зворотами, дієслівними й ад'єктивними: *як [ніби, немов, точно] голка в копиці сіна* – про те, що не можна, неможливо знайти, виявити, розшукати [325, с. 177].

Зазначимо, що відомі дослідники фразеології (О. В. Кунін [132], А. М. Мелерович [157], А. М. Мокієнко [162] та ін.) розглядають структуру фразеологізму з усіма можливими модифікаціями як форму стійкої сполуки слів. У вступній статті до «Фразеологического словаря русского языка» [331] В. І. Молотков помічає, що «наявність різних типів співвідношень структури фразеологізмів з їхньою лексико-граматичною характеристикою вказує на те, що приналежність фразеологізму до того чи того розряду не залежить від його структури. Однак фразеологізм як самостійна одиниця мови можливий та існує тільки в єдності форми та змісту. Він структурно організований у певний спосіб» [345]. Отже, компонентний склад фразеологічної одиниці, услід за В. І. Молотковим, вважаємо її постійною ознакою.

Важливою особливістю структурної типології фразеологізмів є винайдення лексико-граматичного центру або стрижневого слова у фразеологізмі, тобто слова, яке підпорядковує всі інші слова, складові усталеної одиниці. Залежно від семантичної неподільності фразеологічних одиниць компоненти, які їх утворюють, мають різний ступінь значущості в семантичному й граматичному плані. З огляду на це виокремлюють семантично опорний компонент і граматично стрижневий компонент фразеологізму [243, с.45]. Фразеологічні зрощення та вислови не мають опорних компонентів, оскільки в першому випадку значення компонентів

повністю деактуалізоване, а в іншому – компоненти вживаються у вільному значенні.

Беззаперечним видається той факт, що генетично однозначні компоненти можуть виконувати роль семантично опорних і граматично стрижневих компонентів фразеологізмів, тому що вони походять від одиниць, які мають самостійне лексичне і граматичне значення.

Погоджуємося з положенням, що «категорійне фразеологічне значення знаходиться в певному співвідношенні та взаємозв'язку з реальним значенням фразеологізму, його синтаксичною функцією, а також з категорійним значенням поєднаних із фразеологізмом слів» [98, с. 56].

1.5. Фразеологічна експлікація концепту *людина*

Твердження про національно-культурну специфіку фразеологічної системи будь-якої мови вимагають ретельного аналізу, оскільки крім поверхневого рівня, який демонструють реалії-компоненти фразеологічних одиниць на вербальному рівні (реалії, жаргонізми, історизми тощо), існує глибинний рівень, який виявляється під час міжмовного зіставлення реконструйованих одиниць концептуального рівня. Той чи той об'єкт (у широкому розумінні терміну) у тій чи тій культурі перебуває у характерологічному оточенні, властивому лише цій культурі, тобто навколо концепту формується культурно зумовлений асоціативний простір, який, відповідно, впливає на концепт.

В. М. Телія зауважує, що «сама можливість порушення проблеми взаємодії мови й культури, у якій би версії лінгвокультурологічного аналізу вона не пропонувалась, виходить із припущення про високу ймовірність уміння

суб'єктів мови як суб'єктів культури втілювати у мовномисленнєвій діяльності знання, які належать цій сфері усвідомлення світу людиною» [211, с. 19].

Лінгвісти вважають, що реконструкція концепту за інформацією лексичного рівня звужує, збіднює та викривляє наше уявлення про нього, оскільки така модель – це лише частина (ядерна або прототипна), уламки концепту. Йдеться про кількість та якість конститuentів, які можна експлікувати за фразеологічним матеріалом, що дає змогу в багатьох випадках побудувати цілісну модель концепту. У цьому переконує опис наївного значення слова за допомогою семантичних примітивів, запропонований А. Вежбицькою [50]. Складові моделі А. Вежбицької відповідають реальній частині кадру (хоч інформація може не відповідати науковій картині світу). Фразеологічна інформація буде продовженням опису, частково це стосується тематичних груп слів-символів, релевантних для міфу, архаїчного мислення, назв предметів, явищ, процесів, які людина використовує [50; 115]. Такі думки знаходимо й у Я. Анусевича [20, с. 115].

Реальні атрибути реконструйованих лексичних і фразеологічних прототипів мають велику загальну частину (обсяг якої може бути змінено).

Як зазначалось вище, ментальність народу актуалізована в найбільш значущих культурних концептах мови, які відображають національні пріоритети та ідеали. Частково змінюючись під впливом історичних обставин, культурні концепти зберігають свою традиційну форму та значення в мові протягом існування лінгвокультурної спільноти. Так, погляд на людину (*чоловік, жінка, дитина*) формувався під впливом ідей біологічного детермінізму, який пояснював відмінності, пов'язані зі статтю особистості, природними чинниками. Останнім часом поєднання здобутків когнітивної та культурологічної науки сприяло тому, що стать людини почали аналізувати не лише як біологічну субстанцію», але як «культурно зумовлений розумовий

конструкт» [168, с. 219–222]. У зв'язку з цим до категорійного апарату багатьох наукових дисциплін уведено термін «гендер», за допомогою якого відокремлюють соціально-культурні аспекти статі від біологічних і показують, що стать людини формується під впливом соціального, культурного, мовного досвіду особистості. Залучення цього поняття до дослідження концепту *людина* дає змогу підійти до визначення статі як культурної репрезентації та розкрити всі різнобічні смисли, зокрема соціальні, психологічні та культурні аспекти.

Під час експлікації концепту у фразеології з точки зору лінгвокультурологічного підходу зважаємо на те, що когнітивна мікроструктура фразеологізму пов'язана з більшою когнітивною структурою – концептом, отож експлікація концепту тісно пов'язана з планом змісту фразеологізму подібною мотивацією. Образ, який формується фразеологізмом, являє собою варіант образної складової концепту. Фразеологізми, концептуальний компонент яких так само співвідноситься з концептуальною структурою, поєднується з різними подібними варіантами всередині даного концепту. Внутрішня форма фразеологізму є концептуальним варіантом і співвіднесена з різними семантичними диференціаціями [343]. Наприклад, *«Моя девочка-зажигалка хайпит на максималках. Моя маленькая бунтарка в рваных джинсах и новой майке»* (з пісні російського виконавця Т1One «Девочка-зажигалка»); *«реветь белугой»*, *«вздохать как белуга»* – [стан людини]: ридати, голосно і нестримно плакати; *«задеть за живое»* – глибоке хвилювання: змусити когось переживати, зачіпати самолюбство тощо (URL: www.otrezal.ru/catch-words/377.html).

Зазвичай, чим більше фразеологізмів, які стосуються певної образної складової концепту, тим більший ступінь аксіологічності цієї образної складової концепту, тим центральнішим є місце даної образної складової у структурі концепту. Крім того, образна складова певних фразеологізмів

успадковує й актуалізує риси початкового кадру і сценарії, які висуваються до людини відповідно до статі (чоловік чи жінка). Наприклад, вираз *«сидеть на месте, как баба на мешке с картошкой»* актуалізує межу обмеженості, пов'язану з переслідуванням власних інтересів [342].

Когнітивні структури (фрейми, сценарії), що пов'язані з жіночою поведінкою або образами, актуалізуються стійкими словосполученнями з прикметником «женский». Наприклад: *женская интуиция, женская логика*. А чоловічого – з прикметником «мужской»: *мужской характер, мужской тип*, пор.: *Слышишь высказывание «мужской характер» и сразу представляешь решительного, настойчивого и упорного человека* [342]; *С одним типом мужчин при встрече вас тянет кокетничать, мило улыбаться ему, и вообще постараться показать себя очень привлекательной. С другим типом мужчин вас связывают трогательные дружеские отношения. Еще один тип мужчин заставляет биться ваше сердце так часто, что просто захватывает дух. В чем же причина?* [342].

Деякі лексеми, які є найбільш частотними компонентами плану вираження фразеологізмів і які відносяться до гендерної тематики, через деякі соціально-історичні умови впливають на формування уявлень і, певним чином, передають свою конотацію фразеологізмам, компонентами плану вираження яких вони є. Наприклад, негативну конотацію слова «баба» відображається у виразах *бабы дела, бабы сплетни, бабы наговоры*, пор.:

Мужу можно сказать: «Не лезь в бабы дела, я сама решаю, чем мне губы красить и какую распашонку малышу покупать». А его маме это не скажешь — она тоже женщина, а значит, решать свои бабы дела будете не вы, а она [346].

Поговаривали сначала, что упомянутый казачок Климка будто бы переодетая женщина, но это бабы сплетни, ничего больше [340].

Аналіз теоретичного матеріалу дає можливість визнати, що культурна конотація фразеологізму визначається цінностями відповідної культури, є способом вираження оцінки, специфічної для сукупності культурних і ментальних уявлень, які продукують концепт. Низка уявлень, які стосуються певної концептуалізації, реалізовані у вербалізованих прецедентних феноменах – прецедентних виразах і прецедентних іменах.

Вербалізовані прецедентні феномени здебільшого є не стільки новими осередками в когнітивній структурі концепту (такі випадки є поодинокими), скільки накладаються на вже існуючі когнітивні уявлення, доповнюючи образну складову концепту, надають їй більшого аксіологічного значення для носіїв тієї чи тієї культури й мови.

Найбільш повно культурна конотація фразеологізму розкривається в контексті, оскільки в ньому виявляється вся сукупність асоціацій, додаткових ознак, спеціальних колективних та індивідуальних знань про події та їхній взаємозв'язок. Саме тому аналізовані фразеологізми зазвичай подано в контексті. Так, наприклад, для російської лінгвокультури є характерним образ, пов'язаний із силою, рішучістю в характері людини, пор.: *за ним, как за каменной стеной (Он упрям, часто вяжется по мелочам и временами бывает отвратительно сварлив. Но при всем при том – за ним как за каменной стеной. Команда любит его даже больше, чем Кондратьева [340]; або железная леди (Самым же ярким подтверждением неожиданно обрушившейся на Катю славы, неопровержимым доказательством было ужасное настроение Антонины. «Железная леди» шипела, плевалась ядом и бросалась на окружающих [345], де образ утворюється метафорами, які є похідними від наведеного фразеологізму – красотка с железными коготками (Как будто и в самом деле скорей хотел где-то на дороге, за невидимой чертой, оставить едкую боль, которую она оставила мне железными коготками на сердце [342].*

1.6. Вплив гендерного феномену на концепт *людина*

Поняття «гендер» з'явилося нещодавно, проте має багато визначень, точок зору та багату історію [50; 123; 190]. Поняття «стать» та «гендер», які, на перший погляд, здаються схожими, насправді не є тотожними. Слово «гендер» вважають калькою з англійської мови, тому однозначного перекладу воно не має досі, через що в російській мові його часто замінюють на «стать». Власне, «гендер» – це «соціальна стать», характеристика, яка є соціально біологічним результатом взаємодії людини з іншими людьми. Це певний висновок людської соціалізації у співвідношенні з її статтю. Конкретний гендер вміщує певні стандарти, а саме – гендерні ролі, які є одним з видів соціальних ролей, набором очікуваних зразків поведінки (або норм) для чоловіків та жінок. Гендерні ролі визначають світогляд людини, її характер, звички та навіть манеру одягатися.

Гендерні стереотипи, про які варто говорити під час дослідження, – це певний конструкт, стереотипи у масовій свідомості людей, які, власне, визначають соціальні норми. Гендерні стереотипи охоплюють узагальнені, спрощені й емоційно забарвлені уявлення про «ідеальних» чоловіків та жінок. Це поняття визначає різноманітні норми та правила поведінки, розмежування за статевою ознакою. Вони виконують функцію схем, за допомогою яких обробляють та запам'ятовують отриману інформацію, що стосується статі людини. Гендерні стереотипи тримаються у підсвідомості й впливають на самоідентифікацію людини та міжособистісне спілкування. В окремому суспільстві й культурі стереотипи мають осібну специфіку. Існує думка, що гендерні стереотипи допомагають поліпшити та врегулювати взаємини в групах, але, разом з тим, заважають становленню індивідуальності. Коли чоловік або жінка не відповідають загальноприйнятим стандартам, він / вона

відчуває тиск соціуму та, відповідно, стрес, який може призвести до психічних розладів особистості.

Інша важлива складова поняття «гендер» – гендерна ідентичність. Це внутрішнє самовідчуття приналежності до чоловічої або жіночої статі. Стать народженої людина одразу дає настанову батькам й іншим вихователям: як її потрібно виховувати, — тобто, відповідно до гендерних норм і ролей (іншими словами – соціальними очікуваннями).

На основі гендерних взаємин і власної самоідентифікації може виникнути гендерний конфлікт – небажання будь-якого індивідуума відповідати запропонованій йому ролі й дотримуватися гендерних норм. Вирішується гендерний конфлікт шляхом переосмислення поглядів на традиційні жіночі та чоловічі ролі. Гендерні стереотипи утворюються поєднанням особистого досвіду людини й інформації, отриманої з зовнішніх джерел.

Гендерні стереотипи у нашому дослідженні розуміємо як певні стереотипи в масовій свідомості людей, які, власне, визначають соціальні норми. Дотримуємося думки, що гендер виступає як чинник, який зумовлює поляризацію культурних, психологічних і соціальних явищ у свідомості та мові, які можна віднести до системи концептів (гендерних концептів) (О. Є. Сапогова, С. Х. Ляпін). Для розуміння внутрішнього змісту соціально-психологічних процесів і типових поведінкових моделей важливими виявляються концепти свідомості, які пов'язані з переживанням людиною своєї психосексуальної приналежності. Соціокультурний світ сприймаємо як складну систему, де однією з позицій є гендерна самоідентифікація: у всьому культурному можна виявити гендерний код, оскільки людство з самого спочатку розділене на чоловіків і жінок. «Чоловічий» і «жіночий» світ у культурі та мові одночасно протиставлені один одному та обумовлюють

однин одного. Протиставлення чоловічого і жіночого через протиставлення дихотомії якостей – це не типовий (не загальний) випадок полярності категорій, за допомогою яких архаїчна свідомість впорядковувала світ.

Чоловіче середовище та діяльність чоловіків формують оболонку історії соціуму (Ю. Ю. Карпов), а жіночий світ відкривається здебільшого в субкультурних текстах, призначених для «внутрішнього користування» (часто передається від матері до доньки, від бабусі до онуки, взагалі, від жінки до жінки); тому про чоловіків будь-якого відрізка історії, будь-якої культури в цілому відомо більше, ніж про жінок.

Лінгвокогнітивний і лінгвокультурологічний підходи до визначеної теми дослідження не виключають один одного: концепт як ментальне утворення у свідомості індивіду є виходом на концептосферу соціуму, тобто, на культуру; а концепт як одиниця культури є фіксацією колективного досвіду, який стає надбанням індивіду. Ці підходи розбігаються своїми векторами щодо особистості. Хоча в теорії мови в останні роки істотно посилився інтерес до різноманітних аспектів проблеми мовної концептуалізації дійсності, специфіка концептуалізації сфери життєдіяльності людини як особистості до цього часу залишається предметом спеціального лінгвістичного дослідження, незважаючи на безумовну цінність і значущість людини, її національного менталітету в сприйнятті світу та її місця в ньому. Відсутність єдиної дефініції концепту, дискусійність питань архітекτονіки, класифікації, методів вивчення концептів уможливають подальші дослідження у цьому напрямі.

1.6.1. Гендерна концептосфера як об'єкт дискурсивного дослідження.

Цінності, що стосуються місця та ролі жінки й чоловіка в суспільстві (гендерна картина світу) і пов'язані з ними стереотипи та соціальні настанови, регулюють на глибинному ментальному рівні. Вони систематизовані у вигляді

концептів. Гендер виступає як чинник, який зумовлює поляризацію культурних, психологічних і соціальних явищ у свідомості та мові, які належать до концептів (гендерних концептів). Сукупність гендерних концептів утворює гендерну концептосферу, де центральними елементами є мікроконцепти *чоловік* та *жінка* як складники описуваного концепту *людина*.

Звернення до гендеру з позиції лінгвокультурології передбачає залучення до аналізу дискурсу, який є невід'ємною частиною культури, оскільки містить інтерпретацію тексту, вписаного в соціальний контекст.

У сучасній лінгвістиці у складі інших тематичних концептосфер пильну увагу приділено гендерній концептосфері, яка охоплює *гендерні концепти*, або *гендерні стереотипи*, – культурно й соціально зумовлені думки та пресупозиції про якості, атрибути та норми поведінки представників обох статей і їхнє відображення в мові.

З одного боку, гендерна концептосфера має гендерно характерну впорядкованість сукупності концептів (йдеться про два гендерні варіанти національної концептосфери, в яких особливості складу, будови та впорядкування концептів визначається гендерною приналежністю індивідів); з іншого боку, гендерна концептосфера визначаємо як сукупність індивідуальних концептосфер чоловіків або жінок.

Особливе місце серед гендерних концептів відведено концепту *сила*. Відповідно до гендерних стереотипів його має супроводжувати концепт *чоловік*. Однак у жіночій прозі майже завжди стикаємося з уявленням про жіночу силу на протигагу чоловічій слабкості. Наприклад: «... *Таксист был лет сорока, такого слабого типа, в ковбойке с потрёпанными обшлагами. Слабый рабочий, по словам одного умершего голубого, гениального режиссёра. Слабый рабочий или молодой слабый рабочий, пальчики оближешь: не сопротивляется. Глаза как бы с поволокой, прикрытые, тоже слабые и небольшие. Портрет*

здесь важен для дальнейшего. Ввалившиеся щеки, но в такси потом не пахнет. Слабые рабочие обычно редко моются, по субботам, и по субботам совокупляются, после бани. Стало быть, этот не таков. Но дело не в этом...» (Л. Петрушевская, «Медея»).

Ще один концепт, який заслуговує на особливу увагу під час порівняння жіночого та чоловічого – це концепт *розум*. Відповідно до гендерних стереотипів він стосується чоловіків і супроводжує відповідний концепт. Чоловічий інтелект сприймається як раціональний, прагматично орієнтований, тобто такий, що приносить безсумнівну користь. Якщо ж говорити про розум як про вияв мудрості (життєвої, людської) й інтуїції, то в цьому значенні він виявляється притаманним переважно жінці. Цікавою в у такому разі видається зазначена в фольклорі різних культур чоловіча та жіноча особливість. Наприклад: *мужчины ведают, а женщины видят*.

1.6.2. Гендер у межах фразеологічних одиниць.

Найважливішим культурно значущим фрагментом відображеної дійсності є не власне образ людини, а його чоловіча та жіноча іпостасі, її гендерна ознака (гендерність). Однією з найскладніших проблем у лінгвістиці, яка не має до сьогодні однозначного вирішення, є проблема описування семантичної структури фразеологічних одиниць. У складі фразеологічного значення дослідники виокремлюють різну кількість компонентів. Деякі науковці стратифікують у його складі три компонента: сигніфікативний, денотативний і конотативний. Інші доповнюють наявний ряд структурними й етнокультурними компонентами значення. Проблема етнокультурної унікальності фразеологічного фонду мови безпосередньо стосується проблеми ФО як експлікатора гендерної субстанційності. Визначення етнокультурного компонента як складової частини фразеологічного

значення на цей час визнано дискусійним у лінгвістичній літературі [223]. Так, В. М. Телія, наголошує на тому, що національно-культурне бачення – це реакція на об'єктивну інформацію, яка виражена у формі почуттів-відносин

Етнокультурний компонент зображає національну й культурну особливості фразеологізмів. Національна специфіка зумовлена двома чинниками: об'єктивним і суб'єктивним. Об'єктивні чинники полягають у відображенні культурних реалій, властивих для життя того чи того народу, та які не притаманні життєдіяльності іншого. Однак національно-специфічний спосіб може й не мати спеціальних виразників своєї неповторності. та залишатися таким. Тому поряд з об'єктивними, також визначаємо суб'єктивні чинники, суть яких полягає у довільній вибірковості, коли слова, що позначають ті самі реалії (у нашому випадку – членів соціуму чоловічої та жіночої статі), виявляються по-різному у фразеології різних мов, відображаючи гендерний стереотип світобачення того чи того народу. Тож, на нашу думку, адекватне уявлення про мовну особистість неможливе без звернення до статі – однієї з найважливіших характеристик індивіда, яка багато в чому визначає його соціальну, культурну й когнітивну орієнтацію у світі через мову.

Усі сфери життя соціуму впливають на існуючі стереотипи гендерної поведінки. Тож місце та роль жінки й чоловіка, а це дві найбільші складові концепту *людина (тілесна)*, який можна кваліфікувати як концепт-максимум (за А. Вежбицькою) чи то як концепт *людина-суб'єкт* (як у нашому дослідженні), опирається на дослідження їхніх прагнень, інтересів, уподобань. Тому дослідники стикаються з питанням опрацювання гендерної ситуації всередині лінгвospільноти. А. Вежбицька характеризує концепт-максимум як такий, що викриває повне значення слова, притаманне носієві мови, та яке містить енциклопедичну інформацію, що спроможна розширити концепт-максимум за допомогою додаткових знань про суб'єкт. Протилежний йому

концепт — мінімум — навпаки — означає неповне володіння значенням слова, носій мови сприймає його периферійно до життєвої практики [50].

Концепти *жінка*, *чоловік* розкриваються глибше, коли долучаємо до аналізу такі гендерні ролі, як *мати*, *дружина*, *батько* тощо.

Ідентифікація понять *жінка*, *чоловік* відбувається через чітке усвідомлення гендерної категорії, що позначає особу протилежної статі [50]. Звідси ознаки власне чоловічого ідентифікуємо за допомогою ознак власне жіночого: «...Вряд ли кто-то опротестует мысль о том, что в руках **женщины** находится огромное влияние на дела человечества — и доброе, и злое. Творец даровал ей не ту власть, которая бы покоряла **слабого сильному** и действовала принудительно, однако Он дал ей влияние, которое подчиняет **сильного слабому**; да еще так, что сильный не замечает этого, поскольку не чувствует унижения или ущемления свободы» (А. Сергеев, «День»).

Порівняно з чоловіком, у літературних творах жінку здебільшого змальовано з позитивною оцінкою, а для представників чоловічої статі порівняння з жінкою є явищем негативним: «**Женщины**, в отличие от **сильного пола**, мужественно осознают свои проблемы и комплексы, способны их обсуждать. Большинство **мужчин** боится говорить, им кажется, что это унижает их мужество» (А. Сергеев, «День»).

У мовному середовищі соціальні норми, які притаманні винятково чоловікам і жінкам, відсутні, однак спостерігаємо тенденцію, коли чоловіки й жінки надають перевагу тим чи тим виразним мовним формам. Відмінності стосуються здебільшого не сукупності мовних одиниць, а частотності їхнього використання, а також мовленнєвої поведінки, ставлення до мови, мовних смаків, переваг тощо.

Гендерні концепти *чоловік* та *жінка* в російській мові мають певні особливості в семантико-понятійному змісті, у формуванні фразеологічних

засобів, адже по-різному оцінюючи моделі поведінки чоловіка та жінки відповідно до гендерної ідентичності. Це зумовлено ментально-культурними та національно-історичними особливостями розвитку, зафіксованими в мові та свідомості народу, а також традиційним розподілом гендерних ролей в соціумі й тими уявленнями про маскуліність і фемінність, які домінують у суспільстві. В російських гендерних концептах фіксуємо патріархальний підхід й систему стереотипів, відповідно до яких жінці переважно притаманні огріхи, здебільшого негативне або таємниче, приховане, через що порівняння чоловіка з жінкою носить заперечливе забарвлення. Наприклад: *истеричный как баба; женская логика; не будь бабой; тебе не штаны носить, а юбку* (<https://kartaslov.ru>). Порівняння жінки з чоловіком, навпаки, визначено гендерно маркованим позитивним чинником, який відображає усталений у російській мовній свідомості стереотип переваги чоловіка в суспільстві майже за всіма критеріями. Порівняння жінки з чоловіком носить позитивне забарвлення, а саме: *мужской ум; мужская хватка; мужской характер*. Жінка показана як така, що не може дружити та зберігати таємниці, їй притаманна дурість, алогічність у поведінці та діях, наприклад: *бабе дорога от печи до порога; бабы умы разоряют дома; между женским «да» и «нет» иголки не просунеш* (<https://kartaslov.ru>).

У численних прислів'ях і приказках про жінок спостерігаємо зневагу та чоловічу перевагу, наприклад: *мое дело сторона, а муж мой прав; женищина льстит – лихое норовит; бабий обычай – не мытьем, так катаньем; на вдове жениться – грязное белье надеть после бани* (<https://kartaslov.ru>).

Гендерний концепт *жінка* (у заченні *мати, дружина*) також описано через негативні конотації, на відміну від чоловіка, неприйнятні дії якого все одно висвітлено як позитивні, наприклад: *вино пей, жену бей, ничего не бойся; показать кузькину мать; женишься раз, а плачешь весь век; чужая жена –*

лебедушка, своя – полынь горькая; в людях – ангел, не жена, дома с мужем – сатана (<https://kartaslov.ru>).

Під час дослідження описуваних фразеологічних одиниць не можна не враховувати лінгвокраїнознавчий аспект вивчення мови, який дозволяє глибше зрозуміти особливості народу, його історію, звичаї, тобто те, що охоплює поняття «культура». Лінгвокраїнознавчим потенціалом будь-якого лексичного та фразеологічного масиву вважаємо загальну сукупність зафіксованих у словах і фразеологізмах відомостей, що відображають своєрідні риси історії, культури, побуту, національної психології народу [123].

Отак, гендерний підхід до фразеологічного матеріалу передбачає макрота мікрорівні аналізу. Це дає можливість зосередити увагу на дослідженні фразеологічної картини світу, в центрі якої є людина в сукупності з усіма її екзистенційними, в тому числі й гендерними, характеристиками.

Представниці феміністської лінгвістики неодноразово критикували мову через її андроцентричність (маскулінність), тобто зорієнтованість не на людину взагалі, а саме на чоловіка, на чоловічу стать. Дискримінація, на їхню думку, прозирає в перевазі чоловічих форм в мові, вторинності та об'єктності найменування жінок, збігів у багатьох мовах, зокрема в російській, понять «людина» та «чоловік», у перевазі негативних оцінок щодо жінок.

Хоча, з огляду на розвиток цивілізації, роль жінки в усіх сферах діяльності людини зростає, все ж зберігається ставлення до жінки як до людини з нижчим інтелектом, ніж у чоловіка, прикладом чому є такі усталені висловлювання, як *женский ум, женская логика, девичья память* та ін.

Подібні оцінні сполуки з яскраво вираженою негативною конотацією, що притаманні багатьом чоловікам та спостерігаються у ситуаціях спілкування, зафіксовані у сучасних анекдотах. Наприклад: *Мужчины с Марса, а женщины с Венеры* (Венера – єдина планета Сонячної системи, яка обертається проти

стрілки годинника); *На чемпионате мира по женской логике с большим отрывом победил генератор случайных чисел* (URL: books.google.co.uk).

В. М. Телія зазначає, що для російської звичної самосвідомості не характерне сприйняття жінки як «слабкої статі» та її протиставлення «сильній статі»: ці сполуки набули поширення зі сторінок книжково-романтичного дискурсу, але не стали рисою побутової мови [223, с. 52]. Однак це жодним чином не означає тотожність в оцінці жінки та чоловіка в російській МКС та симетричного відображення цієї тотожності в російській фразеології.

У російській мові не спостерігаємо повного збігу між лексемами «человек», «мужчина», «муж» у жодній з їхніх функціональних реалізацій. У той самий час співвідношення лексем «мужчина» і «женщина» з родовим поняттям «человек» визнаємо асиметричним. Наразі досить уживаними є фрази такого типу: *Какой ты все-таки категоричный человек! або Ира – человек принципиальный. Однако человек высокого роста; человек в коричневом костюме* – ознаки, які характеризують лише чоловіків.

Переважна більшість ФО, які характеризують особу, орієнтовані на чоловіків (з номінаціями *мужик, он* або з оформленням через чоловічий рід), навіть якщо у складі ФО вжито лексему «человек». На підтвердження такої картини навіть існує фразеологізм: *курица не птица, баба не человек*.

Більшість ФО концептосфери «інтелект людини» зорієнтовано на характеристику саме чоловіка.

1. Констатація високого, середнього, або низького ступеня інтелекту: *человек с понятием; мужик с головой; голова, что Дом Советов; бездна премудрости; ума (целая) палата; золотая голова; умный не по летам / звезд с неба не хватает; пороха не выдумает / дурак дураком; дубина дубиной; болван болваном; дубовая голова; баранья башика; тупой как баран; гений среди удобренный; лоб в два шнурка* та ін. (URL: www.orator.ru/int_krylatye_frazy.html).

2. Констатація відхилень від загального стандарту інтелекту або поведінки: *тронутый умом, ломом опоясанный; черепок не в порядке; крыша течет; чан течет; черепок не в порядке; сдвиг по фазе* та ін. (URL: www.orator.ru/int_krylatye_frazy.html).

Як у цій концептосфері, так і в інших зрідка спостерігаємо ФО – кореляти зі спеціальною вказівкою на жінку, наприклад: *дурак дураком / дура душой; глуп, как пробка / глупа, пробка; здоров, как бык / здорова, как корова; раб (своих) страстей / раба (своих) страстей; не дурак выпить / не дура выпить* (Режим доступу: URL: moluch.ru/archive/148/41493/). Поза граматичною кореляцією зустрічаємо такі ФО, які характеризують жінку: *умница, как попова курица; куриные мозги* (URL: moluch.ru/archive/148/41493/). У першому з наведених прикладів низький ступінь оцінки інтелекту жінки посилюється іронічним вживанням лексеми зі значенням високого ступеня – *умница*. Серед наведених вище ФО простежуємо своєрідну лексичну кореляцію з ФО, які характеризують інтелект чоловіка: *баранья башка, тупой как баран*. Однак, навіть для характеристики низького ступеня інтелекту чоловіка та жінки використовують образи різних тварин: вираз *смирная как овца* не стосується характеристики інтелекту жінки, а лексема *петух* слугує символом не дурущів, а забіяцтва. У багатьох випадках гендерний чинник ФО знаходить формальне вираження в родовій приналежності іменників, прикметників, дієприкметників, наприклад: *гений, дурак, раб, мужик, умный, глуп, здоров, тупой, тронутый, опоясанный* та ін. Але навіть якщо гендерний чинник не знаходить граматичного оформлення, безсумнівною є функціональна зорієнтованість більшості ФО, які характеризують чоловіка, особливо якщо ці характеристики мають позитивну оцінку: *котелок варит; котелок работает; шарики крутятся*. Пояснюється це безумовною пресупозицією російської МКС: і за соціальним статусом, і за інтелектом чоловік перевершує жінку.

Отак, під час дослідження описуваних фразеологічних одиниць не можна не враховувати лінгвокраїнознавчий аспект вивчення мови, який дозволяє глибше зрозуміти особливості народу, його історію, звичаї, тобто те, що охоплює поняття «культура». Лінгвокраїнознавчим потенціалом будь-якого лексичного та фразеологічного масиву вважаємо загальну сукупність зафіксованих у словах і фразеологізмах відомостей, що відображають своєрідні риси історії, культури, побуту, національної психології народу [123].

Тож гендерний підхід до аналізу й опису фразеологічного матеріалу передбачає макро- та мікрорівні аналізу. Це дає можливість зосередити увагу на дослідженні фразеологічної картини світу, в центрі якої є людина в сукупності з усіма її екзистенційними, в тому числі й гендерними, характеристиками.

Висновки до розділу I

Антропоцентризм зумовлює зсув проблематики, пов'язаної з мовною картиною світу, до дослідницьких питань мовленнєвої діяльності. Мова є у центрі когнітивної діяльності, адже вона відіграє основну роль у пізнавальних процесах, спрямованих на пізнання навколишньої дійсності.

Як об'єкт когнітивної лінгвістики мова постає когнітивним інструментом, використання якого дає змогу здійснювати репрезентацію (кодування), перетворення та трансляцію інформації. Специфіка навколишнього світу разом із особливостями сприйняття його людиною є тими першорядними параметрами, які відіграють вирішальну роль у формуванні картини світу того чи того етносу.

Результати емпіричного осягнення світу людиною акумулюються свідомістю та формуються у вигляді спеціальних ментальних одиниць – концептів, трансляція яких від попереднього покоління до наступного

відбувається за допомогою мови. Сферою існування концептів є колективна людська свідомість.

Концепт – одиниця ментальності, що дає змогу категоризувати явища й предмети навколишнього світу у свідомості людини та спливати в ній як сукупність супровідних для слова уявлень, знань, асоціацій. Будь-який концепт обов'язково реалізується в слові, оскільки явищ, які не можна описати вербально, у людському середовищі не існує. Концепт можна описати як польову структуру, що складається з ядра та периферії. До ядра відносимо прототипічні шари з найбільшою чуттєво-наочною конкретністю, первинні найбільш яскраві образи, а більш абстрактні ознаки складуть периферію концепту. Периферія складається зі слабо структурованих предикації, що відображають інтерпретацію окремих концептуальних ознак і їх поєднань у вигляді тверджень, установок свідомості, що впливають у тій чи тій культурі з менталітету людей. Периферійний статус тієї чи тієї концептуальної ознаки, що свідчить про його незначущість, малу вагомість у полі концепту, статус ознаки вказує на ступінь його віддаленості від ядра за ступенем конкретності і наочності образного уявлення. Концепт може внутрішньо змінюватися, набувати нових ознак, а деякі неактуальні ознаки можуть віддалятися на периферію змісту концепту.

Концепт є багатомірним утворенням ментального рівня й загалом постає як дискретна одиниця колективної свідомості. Складний характер структурної організації концепту передбачає різні формати знання. Спроби репрезентації внутрішнього знання про суб'єкт, явище або об'єкт світу здійснюються через моделювання когнітивної моделі відповідного концепту.

«Картина світу» вважаємо основою світогляду людини, тобто такою, що віддзеркалює суттєві прикметі світу в розумінні людини під час її духовної та пізнавальної діяльності. Поняття «картина світу» належить до

фундаментальних наукових понять. Вона виражає найсуттєвіші характеристики людини, її буття. Картина світу як глобальний образ постійно формується в процесі контактування людини з навколишнім середовищем та іншими членами соціуму. Картина світу об'єктивується у мові, образотворчому мистецтві, музиці, ритуалах, різноманітних соціокультурних стереотипах поведінки людей. Образ світу, втілений в мові, відповідає поняттю «мовна картина світу» (за термінологією американських когнітивістів – «концептуалізація світу, вміщена в мові»).

Розмежовують мовну і концептуальну картини світу. Концептуальна картина світу — це не лише система понять про сукупність реалій довкілля, а й система смислів, яка втілена в ці реалії через слова – концепти. Концептуальна картина світу є значно ширшою, ніж мовна, тому що в її створенні беруть участь різні типи мислення.

Мовну картину світу розуміємо як відображений засобами мови образ свідомості-реальності, як модель інтегрального знання про концептуальну систему уявлень, що репрезентовані мовою.

Мовну картину світу відмежовуємо від концептуальної, або когнітивної, моделі світу, яка є основою мовного втілення, словесної концептуалізації сукупності знань людини про світ.

Складовими концептуальної картини світу є сукупність концептосфер, домени, концепти, які знаходять своє відображення в одиницях мовної картини світу, об'єднаних у семантичні поля – певні моделі реальної картини світу, а отже, мовної репрезентації концептосфери. Визначаємо лексико-семантичні та фразеосемантичні поля, які охоплюють цілісні номінативні простори мовної системи, виступають способом упорядкування лексичних одиниць у їхніх межах.

Зміст концепту до кінця не визначений, оскільки містить дані про різні об'єкти, їхні якості, а також те, що людина знає і думає про ці об'єкти. Мова дає змогу виокремити лише частину характеристик у змісті концепту, які є більш значущі для комунікації.

Термін «концептосфера» використовуємо у вузькому значенні, а саме: як складову концептуальної картини світу, яка являє собою комплекс знань, тематично відділений від інших її галузей.

Фразеологічний матеріал дає змогу виявити прототипи, дослідити обсяг концептів. Фразеологізм сприймаємо як потужний етнолінгвістичний чинник й один із найбільших джерел культурологічних фонових знань, які знайшли своє відображення в семантиці, бо саме фразеологічні одиниці увібрали найбільшу кількість національно-культурної інформації. У них відображено менталітет народу, спосіб його життя, звичаї, вірування, національні стереотипи та еталони, стосунки всередині соціуму, історичні події, тобто все те, що є предметом національної культури.

Вивчення функційного аспекту фразеології зберігає свою актуальність і робить необхідним звернення до дослідження функціонування ідіоматичної фразеології у спілкуванні, із застосуванням різноманітних методів і матеріалів. Оскільки онтологія ідіоматичної фразеології в науковій літературі не відображена чітко й вичерпно, доцільно вивчати його, поєднуючи лексикологічний, лексикографічний і функційний аспекти.

Існуючі загальнолюдські цінності та національно-специфічні норми, стандарти й еталони фіксуються у фразеологічних одиницях та отримують додаткову інтерпретацію в уживаних мовних кліше. Оцінні ФО свідчать про ціннісний домінант російської культури. Оскільки мова є також одним зі способів змістовного структурування та подання гендерних знань, то відомості

про те, що таке жіночність і що таке мужність, слід визнати такими, що належать до компетенції лінгвістики.

Аналіз еволюції наукових знань доводить, що гендерний чинник, який враховує природну стать людини та її соціальні наслідки, є однією з вагомих характеристик особистості й протягом усього життя певним чином впливає на усвідомлення своєї ідентичності, а також на ідентифікацію у соціумі.

Лінгвокогнітивний і лінгвокультурологічний аналізи не виключають один одного: концепт як ментальне утворення у свідомості індивіду є виходом на концептосферу соціуму, тобто, на культуру; а концепт як одиниця культури є фіксацією колективного досвіду, який стає надбанням індивіду. Ці підходи відрізняються лише своїми векторами щодо особистості.

Кожна культура диференціює поведінку людини в залежності від статі, надаючи йому певні соціальні ролі, манеру поведінки, почуття. У цьому сенсі бути чоловіком або жінкою – це означає слідувати певним соціальним правилам, які пред'являє суспільство до людини на підставі «правил статі». Оскільки гендер є компонентом як колективної, так і індивідуальної свідомості, розглядаємо його як когнітивний феномен, що виявляється в стереотипах, які зафіксовані мовою, і в мовній поведінці людини, яка усвідомлює, з одного боку, свою приналежність до чоловічої або жіночої статі, з іншого — зазнає певного тиску аксіологічно не нейтральної структур мови, що відображає колективне бачення гендеру. Звернення до гендерному аспекту фразеологізмів умотивовано тим, що фразеологічний фонд мови є одним з найпродуктивніших засобів вербалізації концептуального змісту установок культури, яка вважають бінарногенетичним характером, що повторює бінарногенетичну сутність живої природи. Це дає підставу припускати наявність вказівок на гендерну віднесеної в структурі та семантиці фразеологізмів.

Вважаємо, що, хоча в теорії мов посилився інтерес до різноманітних аспектів проблеми мовної концептуалізації дійсності, специфіка концептуалізації сфери життєдіяльності людини як особистості до цього часу залишається предметом спеціального лінгвістичного дослідження, незважаючи на безумовну цінність і значущість людини, її національного менталітету в сприйнятті світу та її місця в ньому. Відсутність єдиної дефініції концепту, дискусійність питань архітекτονіки, класифікації, методів вивчення концептів уможливають подальші дослідження у цьому напрямі.

Матеріали розділу відображені в публікаціях:

1. Ляшенко О. В. Фразеологічна експлікація концепту *жінка* в українській і російській мовах. *Український смисл*. Дніпро, 2012. № 2. С. 98–103.
2. Федіна О. В. Концепт *жінка* у лінгвогендерології. *Наукові записки. Серія: філологічні науки (мовознавство)*. Кропивницький, 2013. № 116. С. 596–599.
3. Федіна О. В. Роль говірок у формуванні сучасної мови. *Український смисл*. Дніпро, 2014. № 4. С. 98–103.
4. Федіна О. В. Гендерна проблематика в межах специфіки фразеологічних одиниць російської мови. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія*. Дніпро, 2020 № 16. С. 31-38.

РОЗДІЛ II

ПРИНЦИПИ СЕМАНТИЧНОГО АНАЛІЗУ ФРАЗЕОСЕМАНТИЧНОГО ПОЛЯ КОНЦЕПТУ *ЛЮДИНА*

2.1. Критерії відбору та принципи класифікації досліджуваного тезаурусу

Як було відзначено в першому розділі, фразеологізми на позначення концепту *людина* є великим шаром, який містить багато одиниць, різноманітних у семантичному та структурному аспектах. Зазначимо, що збір ФО, які склали дослідний корпус нашої наукової праці, проводився за допомогою суцільної вибірки зі словників, корпусу російської мови та текстів художньої літератури.

У дисертаційному дослідженні дотримуємось таких принципових для фразеології постулатів:

- асоціювання з лексикографічною й перекладною практикою;
- направлення на розтин лакунарних аспектів і прогалин у структурних фразеологічних моделях;
- структурованість отриманих відомостей і їх презентація у вигляді відповідних візуальних моделей.

Системність і комплексність методів фразеології та інструментарію сучасних наук з урахуванням антропоцентричного принципу зумовлена складністю фразеологічної одиниці як знаку вторинної номінації [108].

Застосовуючи отримані на підставі аналізу авторитетного дослідницького досвіду критерії, відзначаємо, що критерій функційної тотожності фразеологізмів передбачає врахування семантичних особливостей тієї чи тієї ФО, зокрема наявних у ній позитивних або негативних конотацій.

До уваги беремо не стільки структурні, а здебільшого саме семантичні особливості ФО та їхню спроможність передавати ідентичну реакцію в лінгвокультурі на те, що відбувається / позначається. Критерій відповідності загального чи окремого в підсистемі ФО дає змогу не лише класифікувати, але й субкласифікувати відібрані мовні одиниці.

Отак, спираючись на відомості, отримані під час систематизації лінгвістичного та нелінгвістичного досвіду, у якості одиниць дослідницького тезаурусу в російській мові, крім критеріїв фразеологічного зрощення, основним принципом суцільної вибірки ФО є наявність назви (опису, характеристики) людини (і всього, що з нею асоційоване) в структурі того чи того фразеологізму.

2.2. Фразеологія як репрезентація етнокультурної пам'яті народу

Російська культура, як і будь-яка інша, сотні років транслює світовій цивілізації ідеали духовності, взаємодопомоги, співчуття, милосердя тощо, які відображено в національній мові та її фразеологічному фонді, зокрема, який як етногенетичний код зберігає спадковість і константність національного світобачення та самоідентичності, віддзеркалює найважливіші життєві принципи, пор.: *На Бога надейся, а сам не плошай; Всякое даяние – благо; Грех не смех, когда придёт смерть; Беда не страшит, а путь укажет; Вся семья вместе, так и душа на месте* тощо [64]. Картина російського світу містить різні фрагменти мовних полів, найважливішим з яких для репрезентації його специфіки потрібно визнати **фразеосемантичне поле (ФСП)**. Для нашого дослідження найбільший інтерес представляє ФСП як один з різновидів семантичного поля. Згідно з сучасними поглядами фразеологічний фонд мови, подібно до лексичного фонду, являє собою певну мовну систему, члени якої

вступають між собою в різні, в тому числі й семантичні, відношення. Вивчення й опис цих відношень представляє великий теоретичний і практичний інтерес, оскільки це одне із завдань фразеології як самостійної галузі мовознавства. Семантика фразеологічних одиниць набагато складніша і специфічніша за семантику лексичних одиниць, що зумовлює необхідність вивчення системних зв'язків, чому, в свою чергу, сприяє теорія семантичних полів, яку останнім часом інтенсивно розвивають. Фразеосемантичне поле (ФСП) розуміємо як структурну організацію сукупності фразеологічних одиниць, які знаходяться в певних системних відношеннях і об'єднуються спільністю семантичної теми і спільністю вираження одного поняття (у нашій роботі – це макросистема концепту *людина*). Необхідними конститuentами в складі поля виступають ядро, яке ідентифікує значення польового утворення, центр і периферія (більш докладно див. далі – п. 2.6.). Мінімальною складовою змісту фразеосемантичного поля є фразеосема, що визначає план змісту фразеологічної одиниці.

Звертаючись до сучасних досліджень з фразеології в розрізі національно-культурної специфіки, визнаємо очевидним їхній симбіоз з ідеями лінгвокультурології, зокрема щодо поняття «фразеологічна картина світу». З цих позицій фразеологічна картина світу виглядає як апіорно-аксіоматична категорія (С. Н. Денисенко, Н. Ф. Венжинович, О. В. Ковалюк, І. В. Школяренко та ін.). Тож термін «фразеологічна картина світу» часто вживають на позначення усіх фразеологізмів у системі мови.

Фразеологічна картина світу (далі – ФКС) являє собою вербалізований результат процесу мислення та пов'язана з категоризацією й фразеологічною концептуалізацією дійсності, з фіксацією та поданням в образній формі побуту, традицій, звичаїв і ментальності народу. ФКС – це унікальний семіотико-ментальний конструкт, мовне відображення життя народу, його національного

духу, етнічної самосвідомості, що представлені та акумульовані в семантиці фразем, паремій та інших стійких виразів. Під час фразеологічної концептуалізації російської дійсності експлікується феномен вторинної антропологізації мови, пов'язаний із впливом різних картин світу особистості – наївно-побутової, філософської, архетипної, релігійної, міфологічної, художньо-поетичної, наукової, психологічної, конфесійної, етноконфесійної тощо [208, с. 106].

Фразеологія є етноспецифічним когнітивно-дискурсивним конструктом, а її одиниці, як комунікативно-динамічний засіб дискурсивної практики членів соціуму, висловлюють та відбивають етнокультурні та духовно-конфесійні особливості історичного і цивілізаційного розвитку.

Відповідно до наших спостережень, головним, ключовим фразеоконцептом російської ФКС і російської лінвокультури виступає концепт *людина*, у якому відображені найважливіші уявлення російського народу про людину як члена соціуму, в оцінному ключі представлені лінгвістичні характеристики всіх іпостасей буття людини, починаючи від зовнішнього вигляду до специфіки поведінки в тих чи тих ситуаціях.

Цікавою й складною виявляється етимологія лексеми «людина». Якщо виходити із семантико-дериваційного аналізу, то бачимо, що слово *čelovekъ, як протилежне за кількісною семантикою слову *ludъje, висловлює когнітивну ознаку одиничності, тобто «хтось (один) з людей». Іменна семантика «людина» і займенники (неозначені) смислово аспектність «хтось, хто-небудь» нерідко репрезентують ідентичне – у формальному плані – значення. Усі ці значення дають підставу припустити займенниковий параметр праслов'янської одиниці čelovekъ, що дає змогу встановити певну кореляцію з *koli-vekъ (регіонально слов'янською формою) – «хто-небудь», перша основа якої є ранньою формою, яка перетворилася в праслов'янській мові в *čele-, *čeli-. Друга ж основа

інтерпретується як «вік», «сила». На підставі існуючих етимологічних даних, поняття «людина» здебільшого трактують через такі когнітивні класифікатори: людина як «дитя роду», як «той, хто має силу» і як «хтось», що означає будь-кого, кожного представника роду. Різні лексикографічні джерела (тлумачні та енциклопедичні) подають такі базові вербальні ідентифікатори зазначеного поняття: людина – це 1) «створіння»; 2) «істота»; 3) «суб'єкт»; 4) «система». Під час дослідження фразеологічного поля / простору «людина» виявлено факт, який свідчить про те, що семантико-сміслова і когнітивно-аксіологічна системність антропокваліфікативних ФО формується головним чином з емоцій, культурних настанов, оцінного компонента. У структурі кожного концепту-поняття можна виокремити його складові – образну (сукупність уявлень, образів, символів), поняттєву (мовна репрезентація за допомогою простих і складних номінацій денотатного ряду і / або класу), аксіологічну (семіотична репрезентація етнокультурних духовних, релігійно-конфесійних, моральних, соціально-історичних, традиційних ціннісних домінант). Максимально репрезентативними мовними одиницями в такому аспекті є фразеологізми та паремії, які можна інтерпретувати як вербалізовану мовну та ментальну свідомість багатьох поколінь носіїв національної мови, що зафіксували в образно-оцінній формі картину світу й образ людини як виразника національного духу [221, с. 64].

Фразеологічна картина світу є вербалізованим результатом когнітивного мислення, яке пов'язане з категоризацією та фразеологічною концептуалізацією дійсності, з фіксацією та зображенням в образній формі побуту, традицій, звичаїв і ментальності народу. ФКС – це унікальний семіотико-ментальний конструкт мовного віддзеркалення життя народу, його національного духу, етнічної самосвідомості, які представлені й акумульовані в семантиці фразем, паремій та інших стійких виразів.

У процесі фразеологічної концептуалізації російської дійсності визначаємо есплікацію феномену вторинної антропологізації мови, що пов'язана з впливом різних картин світу людини – наївно-побутової, філософської, архетипної, релігійної, міфологічної, художньо-поетичної, наукової, психологічної, конфесійної, етноконфесійної та ін.

Максимально репрезентативними мовними одиницями в такому аспекті є фразеологізми та паремії, які інтерпретуємо як вербалізовану мовну та ментальну свідомість багатьох поколінь носіїв національної мови, що зафіксували в образно-оцінній формі картину світу й образ людини як виразника національного духу.

2.3. Загальна характеристика фразеосемантичного поля *людина*

Мовна картина російського світу містить різні фрагменти мовних полів, найважливішим з яких для репрезентації його специфіки визнаємо фразеологічне (фразеосемантичне) поле (ФСП).

З одного боку, ФСП належить до універсальних у системі будь-якої мови, а його члени активно вплітаються в процес ідіоматизації, а з іншого – склад, семантика (а також її концептуально-прагматична складова) членів ФСП багато в чому визначаються екстралінгвістичними факторами, зокрема, культурно-історичними особливостями в житті російського етносу. «Польові» дослідження фразеології припадають на к. ХХ – поч. ХХІ ст.

У мовознавстві науковці визначають кілька видів полів: лексичне, семантичне, асоціативне та функційно-семантичне. У зв'язку з інтенсивним розвитком польового підходу під час дослідження мови останнім часом відтінилися інші види полів, як-от: комплексні, фразеосемантичні. Механізми концептуалізації та вербалізації пояснює теорія прототипів Є. Рош, фреймова

семантика Ч. Філлмора, теорія метафори Дж. Лакоффа й М. Джонсона, М. Тернера, Ж. Фоконьє та ін.

Аспекти структурно-семантичного моделювання фразеології сфери *людина* загалом пов'язані з виокремленням чотирьох структурно-семантичних моделей: «Людина + оцінно-кваліфікуюча ознака», «Оцінно-кваліфікуюча ознака», «Процесуально-оцінна ознака», «Категорійно-оцінна ознака», які моделюються з урахуванням безпосередньо складових компонентів фразеологічного значення.

Семантичне поле (СП) концепту *людина*, за даними лексикографічних джерел (семантичні, ідеографічні, тематичні й тлумачні словники), надзвичайно різноманітне за конкретним значенням своїх компонентів і складне в організаційному плані, оскільки ситуативно воно пов'язане з кількома взаємопов'язаними й типовими семантичними сферами та понятійними галузями:

- фізіологія людини (пов'язане з необхідністю задовольняти потреби живого організму в чомусь);
- соціальні та культурні характеристики, що охоплюють, по-перше, творчу (трудову, побутову і професійну) діяльність і визначаються соціально-економічними, культурно-історичними особливостями розвитку етносу;
- соціальні й міжособистісні стосунки, комунікація, соціально-економічне становище людини:
- стану, пов'язаному з потребою в чомусь; стереотипи поведінки – узагальнене уявлення про поведінку людини та її манери;
- мовленнєва поведінка як сукупність мовних вчинків.

Різні групи та підгрупи СП *людина* відіграють різну роль у формуванні російської фразеології, що до певної міри пов'язано з важливістю різних сторін семантичної сфери «людина» в російській мовній картині світу.

Опрацювання особливостей мови виразно відбиває підвищену увагу лінгвістів до структури лінгвістичних полів¹. Проте класифікація мовних полів у сучасній лінгвістиці та їх визначення залишається питанням відкритим, без чіткої відповіді (В. Ройнінг [201], Г. Іпсен [92], Й. Трір [226], Ф. П. Філін [233], С. Д. Кацнельсон [106], Н. В. Уфимцева [231], Ю. М. Караулов [101], Н. В. Ротова [203], Л. Л. Васильєв [48], Н. І. Долгих [78] та ін.).

У словнику «Мовознавство. Великий енциклопедичний словник» (за редакцією В. М. Ярцевої) *поле* визначають як «сукупність мовних (переважно лексичних) одиниць, які об'єднані за змістом (іноді навіть за формальними показниками) і відображають понятійну, предметну чи функційну схожість позначуваних явищ» [259, с. 108].

Характеризуючи поняття «поле» Г. С. Щур зважає на факт взаємодії між виразними елементами та інтерпретує таку взаємодію, як «атракція», що є визначальним не для всіх елементів, оскільки в мові існує декілька типів взаємодії [257, с. 254]. Тому полем він називає певні інваріантні та функційно-інваріантні групи слів [257, с. 97].

У лінгвістичних енциклопедичних виданнях «поле» трактують як «сукупність мовних одиниць, які об'єднані цілісністю змісту явищ» [224, с. 380-381].

Лінгвісти виокремлюють кілька видів полів: лексичне, семантичне, асоціативне та функційно-семантичне [35, с. 11–12]. У зв'язку з інтенсивним розвитком польового підходу під час дослідження мови останнім часом відтінилися інші види полів, як-от: комплексні, фразеосемантичні.

¹ Одними з перших такі поняття, як «поле», «типологія семантичних полів», ужили у своїх розвідках науковці Р. Мейєр [156], Г. Іпсен [92], Й. Трір [226].

Термін «поле» зазвичай відносять до широких груп слів. Різні науковці підходили до вивчення системності лексики по-різному і визначали поля, спираючись на різні точки зору [187, с. 47–52].

– Поля за М. М. Покровським. Науковець одним із перших розглянув завдання системного вивчення лексики (починаючи з 1890-х років), та виокремив «семантичні поля», розглядати які, на його думку, потрібно відповідно до трьох критеріїв [цит. за: 187, с. 47–48]:

- 1) тематична група – слова належать до «одного кола уявлень»,
- 2) синонімія;
- 3) морфологічні зв'язки (наприклад, слова однієї частини мови, одного словотвірного типу).

Зазначений тип полів залишається одним з актуальних об'єктів лексико-семантичних досліджень, оскільки на таку концепцію спирається теорія поля «лінгвістичного», яка була запропонована такими науковцями, як С. К. Шаумян, П. А. Соболева та Ю. О. Шепель [291; 292; 306, с. 19–43; 305, с. 75–80; 296].

– Поля за Й. Тріром. Й. Трір ієрархічно розмежовує всю глобальну систему мови на два паралельних типи полів: понятійні та словесні, кожне з яких, відповідно, розподіляє на елементарні одиниці – поняття та слова, при цьому складові компоненти словесного поля, подібно до камінців мозаїки, наповнюють сферу відповідного понятійного поля [226, с. 106]. Й. Трір запропонував розподілити поля на *лексичні* й *понятійні*. Лексичне поле, на думку дослідника, утворюється за допомогою будь-якого слова (відповідає семантичній структурі слова й асоціатам, зокрема, словотвірним). Лексичне поле – частина понятійного («наповнює його частково») [226, с. 199].

– Поля за В. О. Порцигом. Науковець виводить семантичне поле, спираючись на інші принципи: обирає вихідною точкою мовні факти та

говорить про «елементарні семантичні поля», ядром яких є дієслово, або прикметник, оскільки зазвичай ці класи слів можуть виконувати функцію присудка. У другій половині ХХ ст. такі поля не лише були основою дослідження глибинної семантичної структури мови, але й стали прототипами асоціативних полів [цит. за: 187, с. 49].

Останнім часом, спираючись на думку В. М. Телія [222] про те, що ФО – засіб вторинної номінації. «В образній основі фразеологізмів різних типів найбільш конденсовано втілюються характерні риси світосприйняття лінгвокультурної спільноти», багато лінгвістів дотримуються думки, що семасіологічні та ономасіологічні дослідження «демонструють тенденції до редукції в розрізненні цих понять, що знаходить своє пояснення в завданнях дослідження: акцентувати увагу на семасіологічній та ономасіологічній специфіці мовного образу, а не на прагматичному ефекті, який він виконує» [118]. Поняття внутрішньої форми (мовного образу) стали доповнювати поняттям лінгвокультуреми, що у загальному вигляді позначається формулою «*внутрішня форма = образ (+ лінгвокультурема)*» [206].

Щодо лексики, *семантичним полем* зазвичай називають об'єднання слів на основі їхньої семантичної спільності. Віднесення фразеологізмів до того чи того семантичного поля ґрунтується насамперед на виокремленні найбільш значущих компонентів у змісті ФО (ідея «вибраної» семи, її нетривіальність), тобто враховується «вага» – семантична цінність співпадаючих і різних компонентів [25]. На цій підставі в дослідженні, наприклад, ідіому *взять быка за рога* — [дія] (Начинають действовать энергично, решительно, сразу и с самого важного в трудном деле), можемо розглядати у двох семантичних полях – 1) ШВИДКІСТЬ, 2) ШВИДКІСТЬ і РІШУЧІСТЬ, ЗАВЗЯТІСТЬ, оскільки в одних контекстах у фокусі уваги буде сема «відразу, швидко», а в інших – «рішучість». Додамо, що, орієнтуючись на

«Словарь-тезаурус современной русской идиоматики: около 8000 идиом современного русского языка» [346], ми відносимо до *семантичного поля* термінальні таксони, тобто найменші одиниці семантичного членування фразеології. А загальну одиницю (категорію) такого членування ми трактуємо **фразеосемантичним полем**. Наприклад, семантична область РУХ (людини) може бути представлена сімома семантичними полями: ШВИДКИЙ РУХ (*дать волю ногам, бежать со всех ног, сорваться с места, броситься стремглав, показать пятки* та ін.), де образні номени репрезентовані різними комбінаціями, як-от: інтенсивність, раптовість, моментальність, що зумовлено амбівалентністю семантичної структури цих ідіоматичних і перифрастичних зворотів; ПОВІЛЬНИЙ РУХ (*черепашьям шагом, нога за ногу*), РУХ ДО ОБ'ЄКТА (*наступать на пятки, наступать на хвост, висеть на хвосте, на кривой козе не подъедешь*) зі значенням близькості, сукупності; РУХ У ЗВОРОТНОМУ НАПРЯМКУ (*дать задний ход, повернуть оглобли назад, от ворот поворот*); ХАОТИЧНИЙ РУХ (*как белка в колесе, виться вьюном, как рыба на сковороде*) з визначенням непрямого, безперервного, невизначеного руху з негативною конотацією, ПОЯВА (*как снег на голову*), де значення передається прислівниковими фраземами з компонентом *словно, как*; ВТЕЧА (*как ветром сдуло, искать ветра в поле, только и видели*), де виокремлюється низка синонімічних варіантів дієслівних та від адвербіальних сполук зі значенням раптового руху, тощо.

У сучасній лінгвістиці наявні різні точки зору щодо польової структури. Ю. С. Степанов, визначаючи співвідношення понять «структура» й «система» говорить про ядро та периферію мовної системи [216, с. 61]. Лінгвісти по-різному вивчають ці поняття, проте можна впевнено стверджувати, що ядро формується навколо компонента-домінанти. До периферії належать віддалені одиниці. Периферійні одиниці можуть вступати в контакт з іншими

семантичними полями, утворюючи лексико-семантичну неперервність мовної системи. Перехід від ядра до периферії здійснюється поступово, тому чіткої межі між ядром і периферією не простежується. Усі лексичні одиниці віддалені на різну відстань від ядра, що дає змогу вченим говорити про ближню та дальню периферію [116].

Отже, поля які визначаються на основі певних ознак, є системними формуваннями з притаманними їм відношеннями та зв'язками для будь-якої системи й водночас своїми специфічними рисами. Однією з рис поля є можливість об'єднувати у своєму складі гетерогенні мовні засоби, які належать до різних класів або мовних рівнів. Від ядра до периферії рух відбувається поступово, позначаються певні периферійні зони, по-різному десантовані від ядра. У своєму складі поле спроможне поєднувати кілька мікрополів, яким властива відносна самостійність [16, с. 42].

Думки дослідників щодо основ моделювання полів та їх ідентифікаторів, характеру відношень між одиницями (конституентами) семантичного поля не співпадають [171].

Одиниці семантичного поля об'єднуються загальним (інваріантним) значенням. Лексичні одиниці належать до семантичних полів на підставі того, що в них є спільна сема, наприклад: *особняк, дом, квартира, комната, хижина, дворец* тощо – належать до семантичного поля «найменування житла», оскільки об'єднуються архісемою «замкнутий простір, місце для проживання людини» [198; 266, с. 3–8].

Семантичне поле містить низку ознак:

- 1) зв'язок слів або їхніх окремих значень;
- 2) системний характер цих зв'язків;
- 3) взаємозалежність лексичних одиниць;
- 4) відносна автономність поля;

- 5) безперервність смислового простору;
- 6) психологічна реальність для посереднього носія мови.

Описуючи поле, важливо виокремити елементи ядра та периферії й визначити, з якими полями можливий перетин.

2.3.1. Польові дослідження фразеологічних одиниць.

Одним з основних положень нашої роботи є твердження, що основними компонентами фразеологічного значення є семеми (М. Ф. Алефіренко [18], М. М. Копиленко [117], З. Д. Попова [189]).

Специфіка фразеологічного значення визначається його семемною структурою (М. Ф. Алефіренко [19]). Розрізняють денотативні та конотативні семеми. Значущим компонентом у значенні фразеологізму вважають конотативну семему (О. В. Кунін [131], В. М. Телія [223]), яка охоплює експресивні, оцінні та емоційні семи. Конотативний аспект має високу питому вагу в значенні фразеологічної одиниці, і це відзначається багатьма дослідниками.

Узагальнивши результати вивчення моделювання оцінної семантики (Н. Д. Арутюнова [24]), відповідно до типологічних характеристик категорії простору (Ю. Д. Апресян [22], Л. Г. Бабенко [27], О. С. Кубрякова [125], Б. А. Успенський [230], О. С. Яковлева [258]) з опертям на описаний аналіз семантичної структури фразеологічних одиниць (М. Ф. Алефіренко [18], М. М. Копиленко [117]), а також спираючись на результати власного дослідження, пропонуємо таку модель семантичного аналізу оцінних, емоційних або експресивних характеристик фразеологізмів:

Перший етап – збір фразеологізмів методом суцільної вибірки з лексичними маркерами оцінки.

Другий етап – виявлення емоційних, експресивних або оцінних сем всередині значення кожного фразеологізму.

Третій етап – об'єднання фразеологізмів у семантичні підгрупи на підставі виокремлених оцінних, емоційних або експресивних сем, що входять до складу однієї семеми.

Четвертий етап – об'єднання семантичних підгруп у фразеосемантичні групи, що є складовими фразеосемантичного поля.

ФО охоплюють осередки, досить важливі для людини, які говорять про її інтелектуальний, фізичний, психічний, моральний та ін. стани.

Сучасні вчені говорять про семантичну ознаку як відмінну для фразеологічної одиниці. Проте відомо, що фразеологічну цілісність мають не лише фразеологізми, але й вільні словосполучення. А. Г. Назарян [166] вважає, що головним показником ФО має бути не лише семантичний, але й диференційний показник. Під час семантичного перетворення в межах фразеологізації план змісту і план вираження не співпадають [251, с. 43].

Семантичне перетворення – основна ознака фразеологічних одиниць мови, що дає змогу відмежувати їх від стійких зворотів. Пор:

Стійкий вираз	Нестійке значення ФО
<i>Разжигать ссору</i>	усиливать конфликт
<i>Тянуть все кишки</i>	утомлять до бессилия
<i>Выросли крылья</i>	стало очень приятно
<i>Шут гороховый</i>	посмешище
<i>Царевна Несмеяна</i>	депрессивный человек
<i>Фома неверующий</i>	недоверчивый человек, который во всем видит подвох
<i>Тёртый калач</i>	бывалый; который много видел и испытал; привычный, который был уже ранее (разг.).
<i>Серый кардинал</i>	который не желает обращать внимание к собственной персоне; личность, которая управляет людьми, которые имеют доступ значимым ресурсам

<i>Седьмая вода на киселе</i>	дальние родственники
<i>Белая ворона</i>	Изгнанник, не похожий на других людей

Отже, можна сказати, що значення окремих елементів ФО, план виразу цих одиниць не співпадає зі значенням усього фразеологізму – планом змісту.

2.3.2. Концепт і фразеоконцепт під кутом прототипної семантики.

Механізми концептуалізації та вербалізації пояснює теорія прототипів Е. Рош [204], фреймова семантика Ч. Філлмора [234], теорія метафори Дж. Лакоффа і М. Джонсона [7], М. Тернера [224], Ж. Фоконьє [235] та ін.

Науковці вважають, що існує три підходи до концепції прототипної семантики:

- 1) семантика прототипів (психологічний і антропологічний підходи, про які пише Е. Рош [204]);
- 2) семантика стереотипів (Х. Патнем [177]);
- 3) концепція подібності Л. Вітгенштейна [52, с. 140].

Проте Дж. Кляйбер [109] висуває дві версії теорії прототипів – стандартну і розширену. Основні тези стандартної версії, за Дж. Кляйбером: 1) категорія має внутрішню прототипну структуру; 2) якість репрезентативності окремого екземпляра відповідає якості його належності до категорії; 3) межі категорій або понять розмиті; 4) елементи певної категорії не мають властивостей, загальних для усіх елементів; 5) належність до певної категорії настає на основі ступеню подібності прототипів; 6) залучення до категорії відбувається не аналітичним, а цілісним способом [109, с. 51]. Розширена версія з шести основних тез стандартними залишає лише дві, що модифікують першу: 1) існують лише прототипні ефекти; 2) відношення, які сполучають різні

елементи однієї категорії, не зважаючи на те, якою саме є категорія, – це відношення спорідненої подібності [109, с. 156].

Однією з важливих проблем, які вирішує прототипна семантика, є розподіл ознак (атрибутів), у термінах традиційної семантики, на денотативні і конотативні [42, с. 60; 136, с. 87–90]. У межах теорії спорідненої подібності дозволяється, щоб елементи тієї самої категорії не мали загальних ознак [136, с. 157]. Саме тому під час когнітивного опису значення залучаються «типові й асоціативні ознаки» [136, с.77].

Цікавим виявляється погляд Ж. Пінто де Ліми на питання прототипів [179]. На його думку, прагматичний підхід до природи прототипів покликаний підкреслити не те, що вони є конкретними об'єктами, а те, що вони – невід'ємна частина певного типу людської діяльності, а саме тлумачення значень [179, с. 117]. Автор наголошує на тому, що, по-перше, словники надають певні знання про світ, по-друге, вони постачають прототипи [179, с. 122]. Більше того, прототип не належить до вербального рівня, прототип – це абстракція переліку стимулів, він дає нам можливість зрозуміти образ навіть у випадку, коли той не є ідентичний з прототипом, а має лише часткову схожість [179, с. 84].

Денотативний аспект значення містить об'єктивну інформацію, яка відображає типове уявлення носіїв мови про явища екстралінгвістичної дійсності й слугує темою для суб'єктивного оцінно-емотивного ставлення до того, що позначається. У композиційній структурі значення денотативно-оцінна частина пов'язана з емотивністю через мотиваційний компонент. До нього входять: образ, покладений в основу переосмислення буквального значення словосполучення; гештальт, що відображає лише ті асоціативні ознаки, які є визначальними для номінативного задуму; внутрішня форма, яка започатковує значення; вид перетворення, а також назви / найменування реалій,

які отримують символічне прочитання. Під час буквального прочитання фразеологізму виникає асоціативно образний комплекс, що формує певне почуття-ставлення та впливає на стилістичне забарвлення ФО (Я. А. Астахова [25]; М. Л. Ковшова [111]; В. М. Телія [223]. Буквальне прочитання фразеологізму є його внутрішньою формою, і саме вона слугує джерелом культурної інформації.

Фразеоконцепт визначаємо як дискретне ментальне утворення, яке має відносно впорядковану структуру відповідно до законів упорядкування та гармонізації елементів реального світу, що формується на засадах почуттєвого та раціонального сприйняття світу представниками тієї чи тієї етнокультури. Фразеоконцепт об'єктивуємо фразеологічними одиницями під час взаємодії семіотичних засобів мови, когніції та культури. Він утворюється за допомогою мікроконцептів, вербалізованих фразеологічними одиницями, які згруповуються на основі єдності поняття, що відображає ту чи ту рису характеру людини, і єдності відображуваних семантичних ознак. Фразеоконцепт «людина» охоплює **образно-асоціативний шар**, експлікований когнітивними ознаками й образом, що відсилає концепт до матеріального світу; **інтерпретаційний шар**, що містить мінімум когнітивних ознак, які визначають суттєві відмінні диференційні риси поняття «людина»; **прагматичний шар**, який зберігає ціннісну інформацію про ставлення етносу до визначеного фрагменту дійсності, а саме до тієї чи тієї риси характеру.

Аспекти структурно-семантичного моделювання фразеології сфери *людина* пов'язані з виокремленням чотирьох структурно-семантичних моделей: «Людина + оцінно-кваліфікуюча ознака», «Оцінно-кваліфікуюча ознака», «Процесуально-оцінна ознака», «категорійно-оцінна ознака», які побудовані з урахуванням безпосередньо складових компонентів фразеологічного значення.

Фразеосемантичне поле моделюємо з урахуванням визначених основних змістовних аспектів фразеоконцепту.

2.4. Семантична параметризація слова-концепту *людина*

2.4.1. Семантична структура лексики *людина*.

Фразеологічні одиниці, які утворюють семантичне поле концепту *людина*, характеризуються високою експресивністю [193, с. 53]. Зазвичай образна номінація відбувається шляхом перенесення комплексу ознак певного явища дійсності.

Образність виявляється властивою не лише для цільнооформлених лексем, але й для ФО, що стоять за концептом *людина*, завдяки тому, що вони можуть позначати певну ситуацію.

Своєрідність семантичної структури лексики *людина* зумовлюється специфікою семантики центрального поняття та має складну семантичну структуру, адже слово *людина* належить до класу багатозначних. Представимо набір його лексико-семантичних варіантів, які отримали під час аналізу тлумачних словників російської мови («Большой толковый словарь русского языка» [327]; В. І. Даль [328]; Т. Ф. Єфремова [330]; С. І. Ожегов та Н. Ю. Шведова [334]; Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII – XX в. [332]; МАС (Малый академический словарь) в 4-х томах [346]; БАС (Большой академический словарь в 17-ти томах) [346].

1. Жива істота, яка використовує мислення й мову, спроможна створювати та користуватися знаряддями праці (*Человек – разумное существо*. Пор. : ...*Человек разумный* – лишь современная разновидность человека – только в биологии существует более 10 разновидностей человека, т. е. понятие *Человек* – это намного шире, нежели *Человек разумный*. Во-вторых,

помимо биологической интерпретации термина существует и много других относящихся к разным областям знаний, т. е. фактически приравнивание заголовков *Человек разумный* и *Человек* (при данном виде перенаправления) противоречит принципу нейтральности) [328].

«Человек есть животное, разумное существо, состоящее из души и тела» [330].

У Росії за часів кріпацтва: *человек, служник, работник, дворовой, лакей*, що пізніше перейшло у варіант *служник*.

Особа, яка має певні внутрішні характерні якості, властивості, які належать до певного середовища, суспільства тощо, наприклад *Сумасшедший, учёный, деловой, практичный*. Застаріле – *дворовый слуга* (обов'язково чоловік); *лакей*.

1. Суспільна істота, наділена свідомістю, розумом, суб'єкт суспільно-історичної діяльності та культури (*Сущность человека есть, по его определению, «совокупность всех общественных отношений», их «ансамбль», а основной формой существования человека является трудовая деятельность (практика). Как в зеркале, в человеке отражается вся эпоха, в которой он живет и действует. Человек – это автор, режиссер и актер собственной драмы и судьбы. Он исследуется в марксизме не только в контексте истории, но и с учетом его принадлежности к конкретной остальной группе (слой, класс, нация). Человек универсален, т. е. богат и всесторонен с точки зрения своих способностей и возможностей для деятельности)* [334].

2. Кожна людина; найвище творіння на землі, яке має розум, волю і словесне мовлення: *Высшей степенью человечности зовётся та, где разум и воля сливаются воедино, согласуясь во всем взаимно, часто человек – означает существо, достойное так называться* [327].

3. Божевільний, божий чоловік. *Вот какого человека Бог дал, дрянного человечика! Человечище в сажень. Вот это человечище, выродок, изверг* [327].

4. Ідеться про око: зіниці, тому що в когось в очах бачиш себе начебто у великому дзеркалі.

5. Представник високих моральних та інтелектуальних якостей (*быть настоящим человеком; воспитать человека; человек с большой буквы; стать человеком; из кого-либо вышел человек* – про того, хто досягнув певної поваги, авторитету, статусу).

6. Про особу; когось, декого: *Человек попросился войти; Вас человек спрашивает; какой он человек?*

7. Застаріле: шинкарний служник: *Просите человека поднести воды.* Народно-розмовне: *нищий, старец, юродивый.* Звертання: *мил человек* – коли бажають чемно звернутись до сторонньої особи. Звертання: *молодой человек* – коли звертаються до чоловіка відповідного віку.

8. Людина – «это душа человека». Пор.: *...человек рассматривается, по меткому определению П. А. Флоренского, как «сокращенный конспект мироздания», который вбирает в себя всю мировую историю. Человек соединяет в себе и «небо» и «землю», т.е. высокое и низкое. ... Человек – это «микротеос», или малый Бог. Его высшее призвание состоит в том, чтобы творить и преображать этот мир, вносить в него любовь, красоту, добро и другие высокие духовные, в том числе и нравственные ценности* [327].

Звертаючись за прикладами до вказаних словників, знаходимо:

Я человек и ничто человеческое мне не чуждо (афоризм);

Человек – это звучит гордо (М. Горький. *На дне*);

Человек с большой буквы (високих моральних чеснот);

Молодой человек (про юнака, молодого чоловіка, зазвичай використовується при звертанні);

Будь человеком! (заклик поводитись по-людськи, чемно, розмовне);

Вот человек! (про того, хто викликає подив певними якостями, вчинками, розмовне);

Все мы люди, все человеки (ніхто не позбавлений людських слабкостей, жартівливе).

З урахуванням зіставлення наведених варіантів дефініцій, сформуємо парадигму значень досліджуваного матеріалу.

– Першочергово вирізняється інваріантне значення *«жива істота, яка здатна мислити і говорити, створювати і користуватись знаряддями праці»*.

– У другому випадку в іменнику *человек* визначається рід (чоловічий), тобто у даному випадку *человеком* може бути лише чоловік, але не жінка.

– У третьому випадку *человек* – «представник високих моральних та інтелектуальних якостей (*быть настоящим человеком*); про будь-яку особу (*человек попросился войти*). У третьому значенні спостерігається відсутність відмінності за родовими чи віковими ознаками.

– На наступних позиціях залишаються поодинокі значення, представлені лише у словнику В. Даля: *«Безумный, юродивый. Вот какого человечка Бог дал, дрянного человечика! Человечище в сажень»* [328].

2.4.2. Фразеологічні одиниці з компонентами, які об'єктивують концепт людина.

На особливу увагу заслуговують представлені у словниках ФО з компонентом—назвою речовини², які об'єктивують концепт *людина* та мають складну семантичну структуру, характеризують розумову діяльність, інтелектуальні, фізичні властивості людини, її моральні особливості, зовнішність, соціальну приналежність. Так, фразеологізм [подібний до] *кровь с молоком* характеризує людину і з точки зору фізичних властивостей, тобто «зовні виглядає здоровим», і з точки зору привабливості, чарівності. Або [не створювати що] *пороха не выдумает* — «про людину посередню, не здатну до творчості, до плідної діяльності».

ФО такого типу містять обов'язковий оцінний аспект значення (якісний і / або кількісний): [фізіологічна межа роботи] *до седьмого пота* — «дуже багато та виснажливо, вкрай утомливо». Оцінна конотація містить додаткову інформацію про людину, його характер і діяльність. Комунікативні умови вживання досліджуваних одиниць, що вербалізують концепт *людина*, можуть бути предметом подальшого вивчення.

Дібраний матеріал зі словників (С. І. Ожегов, Н. Ю. Шведова [334], «Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII – XX в.» [332], Крупнейший сборник онлайн словарей [344], М. А. Алексеев, Т. П. Белоусова, О. І. Літвіннікова [325]) склав 122 ФО з компонентами, що позначають у вільному вживанні речовину. У відібраному матеріалі найбільше представленими в кількісному відношенні виявилися наступні речовинні

² Під терміном «речовина» розуміємо «вид матерії; те, з чого складається фізичне тіло» [334]; один з видів матерії, елементи якої — атоми, молекули тощо — мають масу спокою; органічне або мінеральне з'єднання, що має певні властивості.

іменники³: кров (кровинка) – 15; вода – 11; мізки – 10; земля – 7. Інші компоненти-назви речовини утворюють від однієї до п'яти ФО.

Кількісний аналіз підгруп іменників свідчить про нерівномірність їхнього розподілу під час вербалізації концепту *людина* у ФО. Найуживанішими виявились іменники, що позначають страви й продукти харчування. Це пов'язано, на нашу думку, з повсякденним життям людини, його фізіологічними потребами в їжі. Звідси вважаємо, низка асоціативних уподібнень, що виникають утворюючи ФО (пор.: *жир* – товста, огрядна людина, *вино*, *горілка*, *бутылка* – сп'яніла, *мед* – ніжна, улеслива тощо). Наприклад: *Главное, она была уж очень толстенькая, настоящий жиртрест, хотя бегала быстро и на уроках физкультуры обгоняла других девчонок* (Юрий Трифонов. *Дом на набережной*); [опинитися, бути] *под куражом, в кураже; под шофе (подшофе, под шефе, подшефе), под пьяную руку, под пьяную лавочку, по пьяной лавочке, по пьяному делу, пьяным делом, с пьяных глаз* (Едва показалась эта бутылка, лица всех гостей превратились в одну самодовольную улыбку, а Фома Фомич, бывший, что называется, под куражом, взял ее, погладил, осмотрел со всех сторон и сказал, раскупоривая (М. Е. Салтыков-Щедрин. *Противоречия* (НКРЯ)). *Вот в этот день Черевин приходит к нам после завтрака, он был уже значительно под шофе; мы пили чай, а ему подали бутылку шампанского.* (С. Ю. Витте. *Воспоминания* (НКРЯ)); *с мухой та под мухой* (Хозяин, изрядно под мухой, восседал за столиком перед бутылкой «Скотча». (А. Кучаев. *В германском плену* (НКРЯ)).

Лексичні та фразеологічні одиниці мови по-різному фіксують й інтерпретують концептуальну організацію поняття «людина». Так, матеріал дав змогу стверджувати, що іменники як компоненти ФО втрачають частину

³ Під терміном «речові іменники» ми розуміємо іменники, що позначають у фразеологізації однорідні за своїм складом речовини, які піддаються вимірюванню, але не підрахунку, які можна ділити на частини, коли кожна з них має властивості цілого.

своїх семантичних елементів, втрачаючи здатність позначати хімічні речовини (*соль земли* – «найкращі, найталановитіші, дієздатні, корисні для суспільства люди»), продукти харчування ([місце появи] *не в капусте найденный* – «не гірший за інших; такий як усі») та інші види речовин.

Зазначимо, що у формуванні концепту *людина* ФО з колишнім речовинні іменником важливу роль відіграє індивідуальне значення лексеми. Наприклад (*характеристика органів людини*), [мати що] *куриные мозги* – «про людину невеликого розуму, обмежених розумових здібностей»; *чугунные мозги* – «про дуже дурну, нерозумну людину; тугодума»; [Голова] *с мозгом* – «про безглузду, дурнувату людину»; *мозги набекрень* – «про людину нетямущу, дурнувату, з примхами»; *мозга за мозгу заходит* – «про того, хто втрачає здатність тверезо, розумно міркувати, діяти» характеризують людину з точки зору його інтелектуальних, ментальних здібностей й утворені на базі вторинного, переносного значення лексеми «мозок» – «розум, розумові здібності».

Речовинні іменники, які є компонентами ФО на позначення людини, зараховуємо до таких **тематичних груп**:

1. Хімічні речовини, органічні й хімічні з'єднання (*порох, дымина* (прост.), *газ, косточка, кровь, соль, песок, миро, земля* – в зн. «почва», ладан, пиль).
2. Рослини, злаки (*ягода, капуста, огурчик, горох (горошина), солома, лимон, сено, хрен, крупа*).
3. Корисні копалини (*золото*).
4. Продукти харчування, страви (*хлеб, вода, кисель, сливки, закваска, каша, тесто, вино, пиво, мясо, жир, мед, квашня, щи, масло, лапша, молоко, сахар*).
5. Промислова продукція, тканини, волокна (*отбросы, труха, корм, шкура, мякина, кожа, пух, лыко, мощи, полотно, шерсть, мозги*).

6. Речовина як результат будь-яких природних процесів або видів людської діяльності (*грязь, сопли, снег, лед, моча, мыло, слезы, пот*).

До першої групи віднесемо фразеологізми з негативним суб'єктивно-оцінним компонентом фразеологічного значення, тобто ФО зі значенням «засудження як констатація соціально усталеної оцінки певних рис характеру»: лукавство, лицемірство (*волк в овечьей шкуре*); підлість (*рыльце в пуху*); зарозумілість, зазнайство (*пуп земли*); жадібність (*зимой снега (снегу) не выпросишь*); хитрість, улесливість (*сахар-медович; кока с соком*); грубість, нестриманість, запальність (*моча в голову ударила; не сахар; не мед*); уїдливість, надокучливість (*ест як ржа (железо)*); нерішучість, безвілля, посередність (*ни рыба, ни мясо; порошу не хватает*); впертість (*пива (каши) не сваришь*); байдужість, черствість (*как земля только носит; толстая шкура; как с гуся вода, холодный как лёд; рыба кровь*); дурість, некмітливність (*как об стенку горохом; куриные мозги; цыплячьи мозги; чугунные мозги; каша в голове; мозги набекрень; голова с мозгами; мозги не варят; сено-солома; мозги не туда повернуты; голова мякиной набита; лопух лопухом; министр кислых щей*); егоїзм (*как собака на сене*); злість (*купоросное масло*); зіпсованість, розбещеність (*принцесса на горошине*); низький інтелектуальний розвиток, нерозумність (*профессор кислых щей*).

До другої групи віднесемо ФО з позитивним суб'єктивно-оцінним компонентом фразеологічного значення, тобто ФО зі значенням «схвалення як констатація соціально усталеної оцінки певних рис характеру людини»: смелость, мужество (*в огне не горит, в воде не тонет*); стриманість, спокій, скромність (*тише воды; тише воды, ниже травы; воды (водою) не замутишь*); рішучість, палкість, сильний характер, надійність (*твёрдый (крепкий) орешек; крепкой закваски; старой закваски; кровь горяча*); працьовитість, активність,

діяльність (*землю роет; хлебом не корми; рабочая косточка*); життєрадісність (*с порохом*); дієздатність, вміння (*не лыком шитый*).

Наприклад: *Зимой снега (снегу) не выпросишь* (у кого?) (разг., презр.) «о скупом, жадном человеке»: *Она узнавала прежнего Корнилу, у которого, говорили, зимой снега не выпросишь* (В. Быков. *Знак беды*). *Тише воды, ниже травы* – (разг.) «робкий, скромный, незаметный или, чаще, старающийся выглядеть таким в силу тех или иных обстоятельств»: *И стань она, Дарья, в положении Симы – тоже была бы тише воды, ниже травы!* (В. Распутин. *Прощание с Матёрой*).

Загальна семантична асиметрія системи ФО (зрушення в бік негативних значень) може бути пояснена більш гострою емоційною та мовленнєво-мисленнєвою реакцією людей саме на негативні явища, а також характерною для різко негативних емоційних станів тенденцією до використання фразеологічних одиниць. Отак, соціальний аспект особистості – усвідомлення особистого «я», свого внутрішнього світу і ставлення до зовнішнього світу – важлива складова сутності людини.

Фразеологізми, що номінують людину за соціальними властивостями, семантично представлені в 5 групах. Найбільшими в кількісному відношенні є такі:

1) «Соціальний статус людини» – 5 ФО (*из грязи в князи; голубая кровь; сливки общества; отбросы общества; чистой (чистых, высоких) крови (кровей)*);

2) «Міжособистісні стосунки» – 8 ФО. Людина в російській мовній картині світу постійно порівнюється з іншою людиною, і якщо порівнювані особи виявляються схожими за характером, поведінкою, соціальним статусом або за іншими характеристикам особистості, то про них говорять: *одного поля ягода; из одного теста сделаны; черти одной шерсти; одним миром мазаны*.

А якщо порівнювані суб'єкти різні, то кажуть: *как небо и земля; лед и пламень; испечен из другого теста.*

3) *Дружні стосунки* вербалізують ФО з компонентом-назвою речовини (*водой не разольешь (не разлей вода).*

Наступні ФО розподілимо за такими групами:

4) «Місце і роль людини в суспільстві» (*соль земли; как с козла молоко; на вес золота; не в капусте (найден) подобран; пушечное мясо; как синь порох в глазу; земля держится*);

5) «Сімейні стосунки» (*одной крови; кровь от крови; седьмая (десятая) вода на киселе; кровь заговорит; как две капли воды; на восьмой воде*).

До наступної, (6) лексико-тематичної групи відносимо ФО з компонентом-назвою речовини, що характеризують людину за зовнішніми ознаками (*ни рожи ни кожи; кровь с молоком; ни кровиночки в лице; белый как полотно; соплей перешибешь*); за віком (*молоко на губах не обсохло; сопли под носом; сопля зеленая; в полном соку; песок(труха) сыплется; старый хрен; мало каши ел; порошу не нюхал; Божий одуванчик*); росту (*от земли не видит*); за вагою (*жир-трест; лопаться с жиру; кости да кожа; рассиживаются как квашня; легче пуха; как пушинка; живые (ходячие) мощи*); за фізіологічним та психічним станом (*пьяней вина; как огурчик; под парами; в дымину; под газом (газком); кровь кипит (играет); кровь леденеет (хладее) в жилах; кровь разыгралась; кровь стынет (застывает) в жилах; кровь бурлит; кровь вскипает (закипает) в жилах; мозга за мозгу заходит; будто каши (воды) в рот набрал; как в воду опущенный; на ладан дышит; лыка не вяжет; выжатый лимон; (весь) в мыле; как мышь на крупу; в слезах*). Пор.: **Как в воду опущенный** – ‘подавленный, чем-то угнетенный, удрученный’: Как батюшка просватал её за какого-то большого польского пана, так она с тех пор **как в воду опущенная** (М. Загоскин. Юрий Милославский).

Варто зазначити, що в основі утворення фразеологізмів з концептом *людина* в багатьох випадках лежать механізми метафоричного / метонімічного переосмислення. Частина фразеологізмів формується за допомогою метафори, пор.: *пуп земли; отбросы общества*, порівняння (*как небо и земля; ест как ржа; как огурчик; будто каши в рот набрал; как синь порох в глазу*), гіпербол (*на огне не горит, на воде не тонет; кровь бурлит; от земли не видит*); алітерації та рими (*сено-солома; жир-трест; из грязи в князи; кока с соком тощо*).

Усередині аналізованих лексико-семантичних груп переважно спостерігаємо як синонімічні відношення, наприклад, синоніми зі значенням «старий» (*Божий одуванчик; старый хрен; песок сыплется*); «худий» (*кости да кожа; легче пуха; как пушинка*); «дурний» (*цыплячьи мозги; куриные мозги; чугунные мозги*), так і антонімічні відношення, наприклад, антоніми зі значенням «п'яний» (*под газом, пьяней вина*) – «тверезий» (*как огурчик*).

Дібраний фактичний матеріал дає змогу стверджувати, що більшість фразеологізмів з компонентом-назвою речовини, які вербалізують концепт *людина*, належить до розмовного стилю.

2.5. Ієрархічна організація фразеосемантичного поля *людина*

Ієрархія ФСП *людина* – це ієрархія ознак когнітивності концептів у свідомості носія мови, оскільки не лише зміст власне концепту організований за польовим принципом, але й концептосфера, яка складається з концептів і містить як першорядні, значущі концепти, так і менш значущі. Когнітивні ознаки польових зон при цьому залишаються самостійними. Головний принцип моделювання ФСП концепту за значимістю – це виявлення критеріїв і ознак, за допомогою яких пов'язуються концепти різних рівнів значення.

Серед варіантів опису ієрархії ФСП концепту вирізнімо два, на нашу думку, основних.

Перший можна умовно охарактеризувати як лексико-семантичний, за якого «ієрархія концептів у мові відображається як ієрархія мовних значень, яка, в свою чергу, є результатом та умовою ієрархії їхніх семантичних складових сем» [213, с.7]. Проте цей підхід не вирішує питання когнітивної якості.

Другий підхід характеризує два методи дослідження ієрархії.

1. Концептуально-таксономічний аналіз, за М. М. Болдиревим [40].

Метод доводить, що мовні одиниці можуть передавати певний концептуальний зміст, структуру знань, які обов'язково ієрархічно організовані.

2. Сукупність різних методик, які дають змогу досліджувати когнітивні ознаки концепту.

Основною відмінністю другого способу є те, що він допускає між елементами ієрархії наявність як послідовних, так і паралельних зв'язків.

Принципово важливими в моделюванні ієрархічної організації ФСП *людина* в роботі визначено такі категорії:

1. Призначення людського буття і його сенс.

Зміст смислу цієї категорії неможливо звести до значення поняття, неможливо репрезентувати предмет у знанні. У смислі відображається сутність, а не значення (*живет по правде, жребий брошен, ждуть своего часа*).

2. Індивід / індивідуальність / особистість.

З метою оцінити людину, її переважно називають особистістю, індивідом, або індивідуальністю. З точки зору психології, всі ці поняття мають чималі відмінності.

Індивід позначає людину окремо. Це поняття характеризує тілесну матерію людини, коли вона постає як організм у природних особливостях. Контекст указує на подібність людини до інших людей, на загальне людство (*жона с ручкой* – про вередливу людину; *себе на уме* – про потаємну людину; *серая мышь* – про непримітну, непоказову людину).

Індивідуальність визначає людину як унікальну самодостатню особистість, яка спроможна реалізувати себе у творчій діяльності. Індивідуальність – це можливість виокремити людину із суспільства, це унікальність та неповторність особистості, це визначеність власної життєвої позиції. Індивідуальність з'являється, коли людина здатна зустрітись з самою собою (пор.: *увидеть свое лицо* – у зн. «познать самого себя»), а особистість – коли зустріч відбувається з іншими людьми.

Особистість означає системну (соціальну) якість, якої набуває індивід у предметній діяльності та спілкуванні. Існує дві точки зору:

1) Особистістю може бути кожна людина, але вона здатна виявити себе як соціально значимою, так і асоціальною (наприклад, злочинець – *отпетый, гусь лапчатый, лиса Петрикеевна*). Діти не є особистостями, але можуть стати ними в подальшому (*родители трудолюбивы – и дети не ленивы*).

2) О. О. Леонтьєв [141] припускає, що особистість здатна народитись двічі: вперше, коли дитина каже «Я сама» (близько 3-х років), а вдруге – у 16 років, під час формування власних упереджень і світобачення (а може й не народитись).

3. Діяльність і її основні види.

Усе живе на землі є активним, усі істоти рухаються й взаємодіють з навколишнім середовищем. На відміну від тварин, людина не лише пристосовується, але й перетворює навколишнє середовище. Діяльність є специфічною людською формою активності в стосунках з природою, іншими

людьми, суспільством. Основними видами діяльності є такі: матеріальна та інтелектуальна (*работать головой*), трудова (*в поте лица*) і нетрудова (гра або бездіяльність – *работа – не бей лежачего; конь не валялся*), рутинна (*тянуть лямку*) та творча (*вкладывать душу*).

Різноманітними є функції діяльності, за допомогою яких людина може забезпечити себе засобами існування. Така діяльність називається господарською, економічною. Спілкуючись з іншими людьми, людина вибудовує соціальні зв'язки. Така діяльність носить назву соціальна (*гонять лодыря, ваньку валять, даром хлеб есть* – бездіяльність; *большая шишка, офисный планктон, рабочая лошадка, козел отпущения* – про людину під час її роботи, залежно від працьовитості; *мастер на все руки, народный умелец, умелые руки* – майстерно виконує роботу; *идти по головам, вызывать на ковер, закрутить гайки* – про зверхнє поводження; *гнать брак, тяп-ляп и готово, топорная работа* – про неякісне виконання).

Усі види діяльності схожі за своєю структурою, у якій розрізняють суб'єкт (той, хто веде діяльність) й об'єкт (те, на що націлено діяльність).

4. Біологічний і соціальний розвиток людини, її сутність.

Людина має безпосередній зв'язок з іншими формами живого на генетичному рівні. Людина наділена розумом, рефлексією, може користуватися мовленням, створити засоби праці. Тобто, людина – це жива система, яка являє собою єдність трьох складових своєї організації: біологічної (фізіологія), психічної (емоції, почуття), соціальної (світобачення, вміння).

Окрема людина є частиною живої природи, а також неповторним об'єктом у зв'язку зі своїми біологічними особливостями (вага, зріст, генетичний код, характер тощо). Наприклад: *как банный лист* – набридливий; *косая сажень в плечах* – статний; *кожа да кости* – худий; *рылом не вышел* – некрасиве обличчя; *каланча пожарная* – високого зросту; *аршин с шапкой* –

маленького зросту; *львиная грива* – густе волосся; *песок сыплется* – старий, *зеленый* – молодий).

5. Найменування / ім'я людини у формуванні внутрішньої форми і цілісності значення фразеологізмів.

Фразеологічні сполучення російської мови різняться ступенем смислової єдності компонентів. Відмінне стає помітним під час тлумачення фразеологізмів. Скажімо, для вияву значення фразеологізму *девичья память*, необхідно пояснити лише значення компоненту «девичья», оскільки компонент «память» містять звичне значення: «можливість зберігати і відтворювати пережиті враження». Тож, ознака фразеологізму полягає лише в значенні слова «девичья». Його трактування можна провести через синонім, який не змінює зміст виразу, наприклад, «плохая». Вживатись таке значення може тільки у складі даного фразеологізму і в цьому є його риса [51, с. 103].

У складі фразеологічних сполучень, формально схожих з ФО *девичья память*, перший компонент (*девичья*) фразеологічно зв'язаний, а другий (*память*) – вільний. Такі фразеологічні сполучення піддаються смислового аналізу та членуванню. Крім аналітичних фразеологічних сполучень існують неподільні (нерозчленовані) за змістом, за умовами вжитку яких потрібно знати, що вони означають, оскільки зрозуміти їхнє значення за складовими частинами – майже неможливо. Наприклад, значення ФО *пятое колесо в телеге; нужен, как собаке пятая лапа* не можна співвіднести з окремими значеннями слів, які його утворюють.

Важливу роль у розкритті змісту фразеологічних сполучень та зрощень відіграє найменування людини, від якої ведеться дія, або про яку говориться. Так, наприклад, серед таких найменувань як чоловік або жінка, фразеологізми, які розповідають про жінку, мають більше негативних значень, ніж ті, які говорять про чоловіка, наприклад: *синий чулок; курица – не птица, баба – не*

человек; где баба, там рынок, где две, там базар; у бабы семьдесят две увертки в день але при цьому: петух, может быть, хорошо кукарекает, но яйца все-таки несёт курица. Про чоловіка переважно говориться як про голову родини, наприклад: *Мужик в семье, что матица в избе; Мужичкиными мозолями и бабы сыто живут; Хороший мужичок – не соломки пучок, на дороге не валяется.* Часто у фразеологічних сполученнях та зрощеннях висміюються шкідливі звички: *Был Иван, а стал Болван, а все вино виновато; Мужик год не пьет, и два не пьет, а как черт прорвет, так и все пропьет; Где кабачок, там и мужичок.* Фразеологічні сполучення та зрощення у яких ідеться про дитину як про представника людського роду, навпаки, з негативним значенням майже не зустрічаємо: *Первый сын Богу, второй Царю, третий себе на пропитание; Деток родить – не веток ломить; Дочь – чужое сокровище; Добрый сын всему свету на зависть; Глупому сыну не впрок богатство.*

2.6. Структурно-семантична характеристика фразеосемантичного макрополя концепту людина

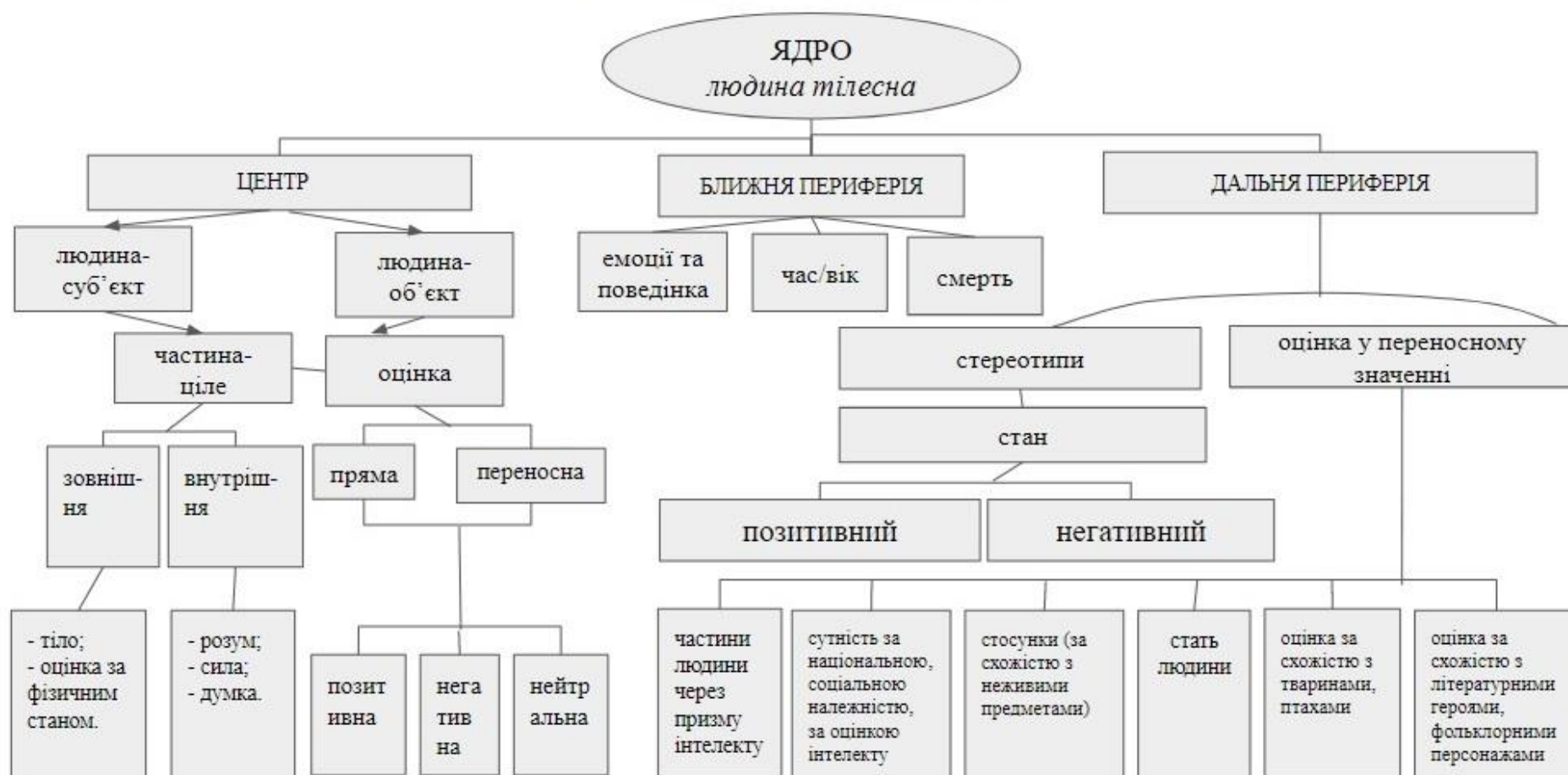
Структурно-семантична параметризація фразеосемантичного макрополя (ФСМП) концепту *людина* ілюструє структуру концепту. ФСМП має таку польову організацію: ядро – ФСМП «Людина (тілесна)», навколоядерна зона: центр ФСП «Особистісний, соціальний та діяльнісно-подієвий аспекти буття людини»; ближня периферія – ФСП «Абстрактні поняття» (емоції, час / вік, смерть); дальня периферія – ФСП «Частина-ціле» (артефакти, стереотипи, оцінка у переносному значенні). ФСП *людина* є багатошаровим утворенням, що вміщує кілька субполів (СП), тобто полів обмеженого розміру в складі єдиного розглянутого ФСП. До таких уналежнюємо: 1) субполе «Людина-суб'єкт»; 2) субполе «Людина-об'єкт»; 3) субполе «Емоції та поведінка»; 4) субполе «Емоції»; субполе «Час / вік»; субполе «Смерть». Субполя «Людина-суб'єкт» та

«Людина-об'єкт» містять у своєму складі *мікрополя (МП)* — *менші за розміром, ніж субполя, польові утворення*. Це мікрополя «Частина-ціле»: зовнішність (зовнішня наявна, внутрішня зовнішність», СП «Оцінка» (пряма, непряма), яка може бути позитивною, нейтральною чи негативною. ФСП має два СП. Субполе «Стереотипи. Артефакт» представлене СП «Стан» (позитивний / негативний). СП «Оцінка у переносному значенні» містить такі мікрополя «Частини людини через призму інтелекту», «Сутність за національною, соціальною приналежністю; за професією; за оцінкою інтелекту», «Стосунки» (за схожістю з неживими предметами, речами), «Оцінка за схожістю з тваринами, птахами», «Оцінка за схожістю з літературними та фольклорними персонажами; «Стать людини».

Дібраний для дослідження фактичний матеріал дозволяє виявити трирівневу структуру фразеосемантичного макрополя *людина*. Наочно уявити досліджуване поле дозволяє схема А.2.6.1.

До категорійних ознак концепту *людина* відносимо компоненти оцінки, стереотипності, образності, семантики вторинного значення. Людину тілесну представлено в російській мові своєрідним широким семантичним простором, який репрезентується сукупністю номінативних значень мовних одиниць. Деякі з них зафіксовані у словниках, а інші лишаються незафіксованими мовними варіантами. За допомогою принципу різноманітних зближень, перетинів, еквівалентності, протиставлень вони здатні утворювати об'ємну, організовану системну більшість. Саме ця більшість і формує, відображає людину тілесну з її зовнішніми особливостями, якостями.

СТРУКТУРА ФСМП ЛЮДИНА

Центр (навколоядерна зона)

Особливість цілісного зовнішнього вигляду можна проілюструвати такими ФО, які позначають наступне: людина висока (*телеграфный столб; метр с кепкой; вышел ростом; длинный как оглобля*), гарна (*писаная красавица; красавец-мужчина; хороша Маша, да не наша; маков цвет*), сильна (*бравый молодец; сильный пол; сильная рука, кому не судья; сила есть – ума не надо*), хвора (*лицо Гиппократа; без ветра качает; еле-еле душа в теле; живые мощи*), товста (*поперек себя толще, распустит жиры, жиртрест*) тощо.

ФСП «Людина ззовні»:

1) гарна зовнішність: *В самой поре; Пышет здоровьем; Писанный красавец; Божественная красота; Хорошенькая как картинка; Чистый шедевр; Демоническая красота.*

2) огидна зовнішність: *Зеркало не виновато, коли рожка кривовата; Страшен как смертный грех; Ни кожи ни рожи; С такой рожей удавиться можно; На лице черти горох молотили.*

3) недоліки зовнішності: *Этот нос на просторе взрос; Нет розы без шипов; Нос для двоих рос, а одному достался; Нос курнос, а рыло дудкой; Нос крючком, борода клочком.*

4) протиставлення зовнішнього внутрішньому: *Велик телом, да мал делом; Красота без разума пуста; Лицом детина, да разумом скотина; Вид блестящий, а сам смердящий; Не родись красивым, а родись счастливым.*

5) зовнішність людини порівняно з тваринами та рослинами: *Видом сокол, а голосом ворона; Крысиная морда; Волка и в овечьей шкуре узнают; Красивая, как елка: колючая, как иголка; Нежный бутон.*

6) акцент на перевагах зовнішності: *Красная девка в хороводе, что маков цвет в огороде; Девичья коса – на всю Москву краса; Меткий глаз; Рука руку моет, и обе белы живут.*

7) порівняння з предметами: *Не суди об арбузе по корке, а о человеке – по платью; Поглядеть – картина, а послушать – животное; По одежке встречают – по уму провожают; Жена слепца у зеркала без конца.*

8) роль елементів одягу у створенні зовнішнього вигляду: *В уборе и пенъ хорош; Платье не делает монахом; Портит Ивашку белая рубашка; Видит и кривой, на ком кафтан плохой; Листом красиво дерево, а одеждою – тело.*

9) зовнішність у переносному значенні: *Нечего на зеркало пенять, если рожка крива; Не бывает плешивому кудрявым; Нос не по чину; Некрасивую бабу и зеркало не любит.*

ФСП «Людина зовні» демонструє ставлення народу до недоліків, і навпаки, захоплення перевагами зовнішності тієї чи тієї людини. Усі зовнішні якості порівнюються з внутрішніми. Отак, через антонімічні відношення між частинами фразеологізму досягається максимальний ефект значення.

ФСП «Внутрішня людина» представлено такими СП та групами:

«Риси характеру»:

1) ступінь твердості характеру: *Слово сказал, как узлом завязал; С виду тих, да характером лих; Закалённый характер; Человек без твердого характера, что пружина без закалки; Человек без характера что хлеб без соли.*

2) тихий і спокійний характер людини: *Тихая вода берега подмывает; Тише воды, ниже травы; Ходит как лень по дну – и воды не замутит; Тихая вода бывает глубока; Тихое озеро быстро тиной зарастает.*

3) запальна людина: *У огня не бывает прохлады, у гнева – рассудка; Кто гнев свой одолевает, тот крепок бывает; Следуй голосу ума, а не гнева; Гнев любящего недолог; Туча не без грома, хозяин не без гнева.*

4) підступність: *Тих, да лих; Не той собаки бойся, что громко лает, а той, что исподтишка хватает; Тишь да гладь не всегда благодать; В тихой водице омуты глубоки; В тихом омуте черти водятся.*

5) порівняння характерів людини і тварини: *Сова тиха, да птиц душит, а ласточка целый день щебечет, да зла никому не делает; Свинья всегда свиньей останется; Гордый орёл; Гордый дуется, что лягушка, а скупого давит полушка; Гордый петух стареет облезлым.*

6) скромність як риса характеру: *Любому молодцю скромность к лицу; Кто скромнее, тот умнее; Скромность всякому к лицу; В скромности – мудрость, в надменности – гибель; Под скромностью золото лежит.*

7) пихатість як риса характеру: *Гордая голова слетает с плеч первой; Гроша не стоит, а глядит рублем; Кто высоко летает, тому падать больнее; Гордость выезжает верхом, а возвращается пешком; С высока полета вскружится голова.*

8) довіра людини: *Обманулся как дитя; Сам Абрам дался в обман; Без лоха и жизнь плоха; Если слышен денег шелест, значит лох идёт на нерест; Лох не призвание, а образ жизни.*

9) шахрайство: *Старого воробья на мякине не проведешь; Обманищик и себе до обеда не верит; Обул из сапог в лапти; На грош пятаков просит; Облупил, как луковку.*

10) егоїзм: *Сперва ты меня повези, а потом я на тебе поеду; Мне что до тебя: я знаю себя; Не до дружка – до своего брюшка; Хоть сгори целый свет, лишь бы он был согрет; Всякая жаба себя хвалит.*

Серед багатьох фразеологізмів, які називають характер людини, представлено переважно негативні риси, такі як егоїзм, обман, пихатість. Характер людини порівнюється з характером тварин, завдяки чому досягається ефект висміювання людської впертості, зайвої самозакоханості тощо. шляхом висміювання негативних рис характеру. Фразеологізми даного ФСП покликані привертати увагу на протилежні та позитивні якості, коли саме останні повинні переважати в людині.

«Моральні якості»:

1) високі (позитивні): *человек с большой буквы* (так говорять про особистість з високими моральними якостями, яку поважають); *человечище* (про людину яка має особливу пошану серед навколишніх); *золотой человек* (про зразкову людину, яка відкрита та завжди може прийти на допомогу)

2) низькі (негативні): *желчный человек* (про людину, що погано ставиться до інших, виявляє нехтування, злість, нестерпність); *черствый человек*

(про грубу, жорстоку людину); *человечишка* (зневажливе звертання до людини з наднизькими моральними якостями); *человек в футляре* (про людину, що живе замкнено, відлюдно, не цікавиться тим, що його оточує).

Розглянуте ФСП демонструє протилежність людських якостей, для позначення яких використовуються поняття цінного або неприйняттого для людини.

До мікрополя «**Розумові здібності**» уналежнюємо наступні групи ФО:

1) розумна людина: *Умный в гору не пойдет, умный гору обойдет; Где умный промолчит – дурак ляпнет; С умным разговориться, что меду напиток; Умный товарищ – половна дороги; Умный и согрешит, и поправит.*

2) дурна людина: *Фома не купит ума; Заставь дурака богу молиться, он и лоб расшибет; Дурная голова ногам покоя не дает; Дуракам везёт; Глуп, как дуб.*

3) про силу розуму: *И сила уму уступает; Ум горы рушит; Умом торговать а без ума горевать; Ум да разум надоумят сразу; Не копьём, а умом.*

4) про свій / чужий розум: *Свой ум – царь в голове; Чужим умом в люди не выйдешь; Чужим умом недолго жить; На свой ум надейся, а с чужим советуйся; Чужой ум хорош, а свой лучше.*

5) розум у співвідношенні з віком: *Летами ушел, а умом не дошел; До лысины дожил, а ума не нажил; Умом наживают, а безумием и старое проживают; Большой вырос, а ума не вынес; Поверх плечи ума не пришьешь.*

6) щодо недостатньої кількості розуму: *Голова без ума, что фонарь без свечи; Под носом возило, а в голове и не посеяно; Ума не одолжишь и не купишь; В умницы попал, а из дураков не вышел.*

7) розум людини порівняно з тваринами та рослинами: *С осину вырос, а ума не вынес; Ворона и за море летала, а ума не достала; Птице даны крылья, а человеку – разум; Глупа та птица, которой гнездо свое не мило; Умное яйцо глупую курицу учит.*

8) щодо необхідності мати розум: *За ум возьмешся – до дела доберешся; Имей ум – все остальное приложится; Ума набирайся, да не зазнавайся; Большой ум лучше малых дум; Где ум, там и толк.*

9) жіночий розум: *У бабы волос долог, ум короток; Бабий ум – бабье коромысло: и криво, и зарубисто, и на оба конца; Бабий ум лучше всяких дум; Добрая кума живет и без ума; Женские умы – что татарские сумы.*

10) чоловічий розум: *Мужик берет силой да умом, баба – хитростью; Мужик умен, да мир дурак; Мужик-то сер, а ум-то у него не волк съел; Дурака учить – только портить; Дураку по пояс, а умный – сух пройдет.*

Аналіз ФСП «розумові здібності людини» показав, що в мовному матеріалі закарбувалась необхідність для людини бути розумним, вчитися. Недостатня кількість розуму висміюється, а нерозумна людина порівнюється з тваринами, які не здатні мислити. Що стосується жіночого і чоловічого розуму, жінка у російській фразеології зображена здебільшого нерозумною.

Мікрополе «**Тіло**» ілюструють наступні групи ФО:

– Статура – фігура (*тощий как селедка; из трех лучинок; талия в рюмочку*), зріст (*короче воробьиного носа; дылда*), постава (*косая сажень в плечах, грудь колесом; конек-горбунок*);

– Обличчя (*на одно лицо; с лица воду не пить*) голова (*обнажить голову; посыпать голову пеплом; с повинной головой*); очі (*глаза горят; глаза на лоб полезли; глаза разбегаются, мозолят глаза*); рука (*дать руку на отсечение; нечистый на руку; с протянутой рукой*); ніс (*повесить нос; клевать носом; нос не дорос*); язик (*бежать, высунув язык; с языком на плече*), міміка (*вытаращиться; дуть губы; накупить брови*).

До мікрополя «**Оцінка за фізичним станом**» уналежнюємо дії, рухи людини, наприклад: посмішка (*скалить зубы; во все тридцать два*), вимова (*торохтеть; лужоное горло; реветь белугой; мямлит*), жести (*сплеснуть руками; руки в брюки; развести руками*) та ін.

Ближня периферія

ФСП «Емоції та поведінка» ілюструємо наступними чином:

1) Настрій (веселий – сумний): *Повесить голову; Катиться со смеху; Умереть со смеху; Смешинка в рот попала; Лить слёзы.*

2) Хоробрість (сміливий – боягуз): *Смелый там найдет, где робкий потеряет; На печи не храбрись, а в поле не трусь; Барса за хвост не берут, взяв же – не отпускают; Кто смел, тот и съел (и на коня сел); Смелым бог владеет, пьяным черт качает.*

3) Впертість (поблажливий – впертий): *Хоть и прям, да упрям; Прямикова душа – да и в разбежку пошла; оба луки, оба туги; Кость на кость наскочила; Нашла коса на камень.*

4) Хитрість (хитрий – безхитрісний): *Лиса Патрикеевна; Быть самому себе на уме; Ходить вокруг да около; Святая простота; Ангел божий.*

5) Красномовність (мовчазний – базікало): *Словно воды в рот набрал; Язык проглотил; Язык без костей; Длинный язык; Точить ляды.*

6) Серйозність (серйозний – несерйозний): *Достоинство мужчин должны определять их знания, а также сколь они верны, как держат обещанья; Должища, как печища: сколько ни клади дров, все мало; Куда ветерок, туда и умок; Без царя в голове; Ветер в голове.*

7) Щедрість (щедрий – жадібний): *Щедрая рука; Последнюю рубаху отдаст; Зимой снега недопросишься; За копейку удавится; Иметь загребущие руки.*

8) Уважність (уважний – неуважний): *Иметь глаза на затылке; Мимо и муха не пролетит; (Держать) уши на макушке; Держать ухо востро; Хлопать ушами.*

9) Прихильність (любов – ненависть): *Ум истиною просветляется, а сердце любовью согревается; От русской ненависти в землю не зароешься; Слепая ненависть – плохой советчик; Где любовь и совет, там горя нет; Шила в метке, как и любви в сердце, не утаишь.*

10) Ставлення (гнів – милість): *Кто господин гневу своему, тот господин всему; У огня не бывает прохлады, а у гнева – рассудка; Гневлив с горшками не ездит; Всем сестрам по серьгам; Согнутую шею и сабля не рубит.*

ФСП «емоції / почуття» викриває та з іронією вказує на недоліки або з перебільшенням говорить про занадто виражену рису характеру людини.

ФСП «Час / Вік»:

1) Час у значенні «вчасно, всьому свій час, швидкоплинно»: *Всякому овощу свое время; Время цвести, время отцветать, время жить, время умирать; Время придет – и час пробьет.*

2) Час у значенні «молодість / старість людини»: *Время красит, безвременье старит; Время краску с лица сгоняет; Дни не копейки, годы не рубли, их из кармана не выложишь; Время красит, а безвременье сушит.*

3) Вік людини у значенні «молодість – старість»: *Молода лошадь, да только норов стар; Молодость – это птишка, а старость – это черепашка; Что в молодости посеешь, то в старости пожинать будешь; Яйца курицу не учат; Молодость не кошелек: потеряешь – не найдешь.*

4) Вік у значенні «похилий, поважний вік»: *Стар да упрям, ни людям, ни нам; И на старуху бывает проруха; Бальзаковский возраст; Старость – не радость.*

5) Вік людини порівняно з віком істот: *Птичка-невеличка – всегда молодичка; Три года – яйцо, тридцать лет – медведь, шестьдесят лет – курица; Старый ворон не каркнет даром; Птицы в гнезде до осени, а дети в дому до возраста; У дареного коня зубы не проверяют, у невестки возраст не спрашивают.*

6) Вік як показник зовнішніх змін: *В старости зубы тупее, а язык острее; Иной седой стоит кудрявчика; Голова седая, да душа молодая; Борода сивая, да душа красивая; Не в бороде честь, борода и у козла есть.*

7) Вік як показник внутрішніх змін людини: *Возраст мужчины – его дух, возраст женщины – её лицо; Родился мал, вырос пьян, помер стар –*

и свету не видал; Ум человека от возраста не зависит; Не бывает разницы в возрасте, бывает разница в уме; Молод годами, да умом стар.

ФСП «Час / вік» базується як на антонімічних поняттях молодість – старість, так і розкриває поняття швидкоплинності часу, певних часових проміжків. Поняття віку людини розкривається за допомогою зовнішніх і внутрішніх ознак, для порівняння використовуються зооморфізми. З представленого матеріалу бачимо, що поняття часу / віку людини розкрито у фразеологічному матеріалі російської мови досить широко і здебільшого говорить про протиставлення зовнішності та розумових здібностей як головні елементи молодості і старості, про швидкоплинність подій та зміни як про елементи часових показників.

ФСП «Смерть»:

1) смерть як поняття невідворотного в житті людини: *От смерти не уйдешь; Смерть не спросит, придет да скосит; От смерти не набегаешься; Смерть не за горами, а за плечами; Сколько ни живи, а смерти не отбыть.*

2) смерть як противага життю людини: *Чем кому-то смерти желать, пожелай себе жизни; Жить живи, да честь знай: чужого века не заедай; В мертвой животине яду нет; Живется – поется; умирается – дрягается; Живешь – не оглянешься, помрешь – не спохватишься.*

3) смерть як найбільший людський страх: *Кто все время боится смерти, тот покойник среди живых; Смерти боишься – скорее умрешь; Боятся смерти – жить наполовину; Страхов много, а смерть одна; В веселый час и смерть не страшна.*

4) смерть у зіставленні з багатством / бідністю, соціальним статусом: *Есть много богачей, которым смерть одна к чему-нибудь годна; Смерть всех сравнивает; Смерть не разбирает чина; Смерть – копейка; Богатство человека от смерти не избавит.*

5) передсмертний стан людини: *Перед смертью не надышишься; Знал бы где умереть – соломки бы постелил; Уже на ладан дышит; Утопающий за соломенку хватается; Стоять одной ногой в могиле.*

6) смерть як один з обрядів: *Где венчают, там и погребают; Чтоб земля легким пухом лежала; Дай бог легко в земле лежать, очи Христа видать; Деревянный тулуп.*

7) смерть як процес вилучення душі з тіла: *Бог души не вынет, сама душа не выйдет; Душа согрешила, а тело в ответе; Отдать Богу душу; Отдай душу в ад, будешь богат; Без поры душа не выйдет.*

8) місце смерті для людини–воїна як вияв її дій, діяльності: *Чтобы умереть, надобно мужество; Где воюют, там и умирают; В бою и умереть не страшно; После смерти коня остается поле, после смерти героя – имя; Смерть со славой – мечта удалых.*

9) Про продовження існування та діяння людини після її смерті: *В могилке, что в перинке: не просторно, да улежно; В красную горку (вторник на фоминой – поминки) родители из могилы тепломдохнут; После смерти покаянья нет; На сороковины домой из домовины; На тот свет отправится.*

ФО російської мови говорять про смерть, як про невідворотний процес, перед яким усі рівні, якого людина боїться більше за все, але при цьому припускає існування життя після смерті. Контекст ФО, які розкривають поняття «смерть», вибудовується завдяки антонімії понять життя – смерть і майже завжди має філософське забарвлення без використання іронії або жарту.

Дальня периферія

ФСП «Соціальний статус» уміщує наступні складові:

1) високе соціальне становище: *Важная птица; Высшей пробы; Не обсевок в поле; Белая кость; Не лыком шит.*

2) низьке соціальне становище: *Пустое место; Мелкая сошка; Последняя спица в колесе; Без роду и племени; Грош цена.*

3) заможність, статок, добробут: *Денежный мешок; Толстая мошна; Как у Христа за пазухой; На широкую ногу; Полная чаша.*

4) бідність: *Хоть в петлю лезть; Доходит до точки; Гол как сокол; Вкушать от пищи святого Антония; Как рак на мели.*

5) посада і місце в суспільстві: *Паны дерутся, а у холопов чубы трещат; Каков пан, таков его и жупан; Птиц крылатых узнают по красивым перьям, а барина по халявам; Дома – пан, а на людях – болван; Барин говорит горлом, мужик горбом.*

6) про підлеглого: *Когда нет раба, так и сам по дрова; Работнику – работа, хозяину – забота; Сама себя раба бьет, коль не чисто жнет; Раб госпоже – что мед на ножке; Холоп в неволе у господина, а господин у своих затей.*

7) батьківський статус: *Родительское слово мимо не молвится; Птичьего молока хоть в сказке найдешь, а другого отца–матери и в сказке не сыщешь; Коли есть отец и мать, так ребенку благодать; Дитя хоть и криво, а отцу с матерью диво; Ребёнок без матери – что стол без скатерти.*

8) подружній статус: *Не надобен и клад, коли у мужа с женою лад; Муж за гуж, жена – за другой; Муж с женой бранись, а третий не вяжись; С мужем – нужа; без мужа – и того хуже; а вдовой да сиротой хоть волком вой; Муж и жена – одна сатана.*

9) статус одинака: *Сам себе султан; Докрасовалась до седой косы; Свободен, как птица в полете.*

10) молодята, наречені, на виданні: *Бабы каются, а девки замуж собираются; Взял Фома Лукерью, так суд божий пришел; Весела за столом – не повой за столбом; Нет паренька, не отдашь за пенька; Весело покров проведёшь, дружка найдёшь (время свадеб).*

Представлена фразеосемантична група виражає ставлення народу до різних верств населення: багатих – недолюблюють, або їм заздять, бідних – жаліють, самотні чекають на осуд, одружених – примиряють, молодят дають поради.

У ФСП «Психічний стан» виокремлюємо наступне:

1) негативний психічний стан, а саме: стан тривоги, переживання тощо, наприклад: *с тяжелым сердцем, сердце кровью обливается, ком застрял в горле, кровь стынет в жилах, наливаются кровью, в глазах темнеет;*

2) позитивний емоційний стан: *без сердца, с легким сердцем, с легкой душой.*

Дана група ілюструє внутрішні переживання, які вербально передаються як дещо прямо пов'язане з фізичним здоров'ям, фізіологією людини в межах вияву того чи того психологічного переживання, внутрішнього відчуття на фізичному рівні.

ФСП «Стать»:

1) людина чоловічої статі (*мужик сказал – мужик сделал* – про здатність чоловіка відповідати за свої слова; *пока гром не грянет, мужик не перекрестится* – про відкладання чогось до настання крайнього моменту);

2) людина жіночої статі (*баба-яга* – некрасива, *огонь-баба* – вправна).

ФСП «стать» поділяє досліджуване поле на дві категорії, які протиставляються одна одній, враховуючи характер, здібності, фізичні ознаки людини.

ФСП «Стосунки»:

1) кохання: *С любовью везде простор, со злом везде теснота; Любовь не картошка – не выкинешь в окошко; Любовь – кольцо, а в кольце нет конца; Милее всего, кто любит кого; К кому сердце лежит, туда и око бежит.*

2) дружба: *Дружба дружбой, а служба службой; Не в службу, а в дружбу; Дружные сороки гуся съедают; Дружный табун волков не боится.*

3) ненависть: *Слепая ненависть – плохой советчик; Доброе слово в жемчугах ходит, а ненавистное – в портках; От любви до ненависти – один шаг; Чует сердце и друга и недруга; В одну руку всей ненависти не загребешь.*

4) ворожнеча: *Вражда не делает добра; Не будет добра, если между своими вражда; Бог дал родню, а черт вражду; Два близнеца – обида и вражда; Лучшие тысяча врагов за стенами дома, чем один внутри; Дружны, как кошка с собакой.*

5) примирення: *Мир Вам и мы к Вам; Где мир да лад, там не нужен и клад; Мир и труд в ногу идут; Худой мир лучше доброй брани; Голубь мира вьется, а капиталист трясется.*

6) повага: *За фальшивые умышленья не жди почтения; Завидовать – уважения не видывать; Уважить дружка – вынуть сережку из уха; Не будь осел среди людей, ослы ценились бы дороже; Кому Лука, а тебе Лука Кузьмич; кому Лука Кузьмич, а тебе дядюшка.*

7) заздрість: *В лихости и зависти – ни проку, ни радости; Завидующие глаза не знают стыда; На чужую кучу нечего глаза пучить; Берут завидки на чужие пожитки; Позавидовал лысый плешивому.*

8) сусідство: *Каковы соседи, такова и беседа; Плохо жить, коль с соседями не дружить; Сосед спать не дает – хорошо живет; Хорошо, когда сосед близкий, а забор низкий; Чем больше насолить соседу, как не языком?*

9) рідня: *Коли есть родня – есть с ней и возня; Родной, да матери ни одной; Нашему слесарю двоюродный кузнец; Десятая вода на киселе; Нашему самовару двоюродный подсвечник.*

10) сімейні стосунки: *Вся семья вместе, так и душа на месте; Семейная каша погуще кипит; В семье не без урода; В семье дружат – живут не тужат; В семье разлад, так и дому не рад.*

Фразеологічний матеріал, який ілюструє ФСП «стосунки», демонструє високий ступінь піклування про сім'ю, про важливість дорожити дружбою. На відміну від попередніх ФСП, у цій групі відсутня іронія, протиставлення та порівняння. ФО подаються прямим текстом, який не натякає, а прямо говорить про те, які цінності мають бути притаманні людині, як треба, а як не варто робити. ФСП «стосунки» не висміюють, а повчають.

Висновки до II розділу

Термін «концепт» отримав нове життя в багатьох дисциплінах гуманітарного циклу, зокрема в мовознавстві, етнології, етнографії.

Слова-концепти можуть різною мірою брати участь у формуванні значення фразеологічної одиниці. В одних фразеологізмах вони входять до їх складу як компоненти, в інших – перебувають лише в конотативному фоновому

оточенні фразеологічної одиниці й опосередковано впливають на її семантичну структуру.

Фразеологічна одиниця як спосіб фіксації поняття в мові спочатку має у своєму розпорядженні групу смислових орієнтацій (пресупозицій), що реалізуються в мовленнєвій діяльності. Залежно від намірів суб'єкта й залежно від ситуації відбувається реалізація тих чи тих пресупозицій. Установлюються нові понятійні та семантичні зв'язки між мовними знаками.

Слова-компоненти у складі фразеологічної одиниці сигналізують про «початковий денотат», який був певним чином інтерпретований суб'єктом, що й слугує основою формування мовного значення стійкого сполучення слів. Звідси випливає, що фразеологічна одиниця – це застиглий у мові досвід пізнання народу.

Оскільки етномова нерозривно пов'язана з етнокультурою, що виявляється в постійному впливанні культурних кодів в етномову, а саме – у сфери образної лексики, фразеології та пареміології, фразеологічний фонд на образному рівні є одним із природних втілень низки культурних кодів, субкодів і фрагментів.

Слово називає, а ФО виражає ставлення. Причому прагматичний аспект ФО виражений набагато сильніше, ніж у лексичної одиниці, навіть якщо вона вживається в переносному образному значенні. Прагматичний компонент значення ФО превалює над денотатним, тому специфічність фразеологічного значення полягає, перш за все, в ідеографічній націленості на експресивно-емоційні сфери найменування реалій.

Конотативний макрокомпонент семантичної структури ФО вміщує семи, які позначають ціннісно-характеризуючі та емоційно-оцінювальні сприйняття людиною навколишнього світу.

Фундаментом формування конотативної семантики фразеологізму є образність, яка виявляється як суміщення двох картин, викликаних первинною та вторинною номінаціями.

Кожний фразеологізм виконує певну стилістичну функцію, яка залежить від контексту, стилю автора, характеру всього повідомлення.

Фразеологізми з назвами людей у лексичному наповненні відзначаються великим діапазоном сфер використання. Спостереження говорять про різноплановість характеристик, кваліфікованих названими ФО. Людина як еталон освоєння різних категорій буття дала поштовх до виникнення фразеологізмів, що функціонують для називання фрагментів як матеріального, так і нематеріального світу.

Проте людина першочергово усвідомлюється як істота біологічна, що відповідним чином відбивається й у семантиці фразеологічних мовних засобів. Зокрема, виокремлено ФО, у значеннєвій структурі яких домінантними є семи, що маніфестують гаму емоцій і почуттів (від захоплення й до відрази) та актуалізують модальну оцінку: *батюшки, твою мать, черт его знает, чертово отродье, чертова баба, мать божья, аллилуйя* тощо.

Серед аспектів вияву людської діяльності в мові є:

- 1) формування картини світу в мові та створення мовного інвентарю;
- 2) породження мовлення;
- 3) роль людини у процесі комунікації.

Пошук області компетенції мовної особистості з метою визначення універсальї вилився у необхідність враховувати таку собі мовну гру, яка з позиції логіко-семантичних структур, а також з позицій докультурологічних реалій підіймається саме як певний універсальний фрейм.

Взаємодія внутрішнього і зовнішнього контекстів параметрів людини у кожному випадку утворює конкретну картину світу, створену саме цією людиною, саме з даними характеристиками, саме в цьому місці і саме у цей час. Під час дослідження виявлено таке співвідношення: людина та її мова – вживання мови людиною (конструювання та реконструкція нею слів і ФО та їхніх значень), а також мова та картина світу – співвідношення мовної і концептуальної картини світу.

Семантична структура фразеологізмів унікальна та складна. Фразеологічне значення – явище динамічне, викликане особливою взаємодією форми та змісту, що призводить до виникнення абстрактного значення. Особливістю фразеологічного значення є семантична деталізованість і стилістична маркованість ФО як наслідок сполучення смислів конститuentів, їхня поліденотативність, здатність називати різні фрагменти дійсності. Фразеологічне значення складається з упорядкованих сем, співвідносних з певними якостями та явищами дійсності. Значення ФО образно мотивоване, більш насичене нюансами, певними деталями, ніж значення окремого слова.

Прийом структурно-семантичного (польового) дослідження лінгвістичного континууму в загальному вигляді підпорядковується таким чинникам: класифікація повинна спиратися на повну, логічно зумовлену схему, яка буде підкреслювати існування цілісної «тканини» мовної картини світу, у якій кожна одиниця буде займати відповідне місце вираження; за основну одиницю ідеографічної класифікації обирається семантичний клас, ознаки якого нейтралізуються в певних контекстах; відношення між класами відображаються схемою класифікації понять; класифікація фразеології / лексики оперує словами-поняттями, а не багатозначними словами (висловлюваннями); під час співвідношення слова до певного семантичного класу потрібно звертати увагу на явище гіперболізації значень слів, наявність «дифузності» в його межах; у виділених тематичних групах слів.

Теорія поля в лінгвістиці є прикладом системного підходу до вивчення екстралінгвістичної природи мовної дійсності. Польовий метод дослідження дає змогу точно й повно представити фактичний матеріал як однієї, так і різних мов в сукупності зав'язків і відношень, дає можливість побачити об'єктивну картину семантичного простору мови і смислових асоціацій.

Отже семантика всіх ФСП винятково антропоцентрична і досить дифузна, що відображає тенденцію до суцільної та переважно експресивно-оцінної характеристики людини в її зв'язках з навколишнім світом. Принципи оцінки багато в чому ідентичні та містять два основних аспекти: (1)

фізіологічний, психологічний, особистісний, соціальний, утилітарний комфорт людини; (2) соціальні, морально-етичні та інші норми життєдіяльності людини.

Когнітивно-концептуальний аналіз концепту людина на рівні ФО, які вербалізують цей концепт, демонструє яскраво виражені неоднорідні образи, які структурують концепт в російській мовній картині світу, що пояснюється наявністю багатьох асоціативних зв'язків концепту з різними образами предметів і явищ. Підкреслюється глибинна когнітивна сутність досліджуваного концепту. Концептуальні метафори розкривають людину з несподіваного боку, уособлюючи, уподібнюючи її артефактам, субстанціям, просторово-часовим метафоричним образам, наділяючи «конкретними» фізичними та ціннісними характеристиками.

Матеріали розділу відображено в публікаціях:

1. Федіна О. В. Актуалізація концепту *людина* у фразеосемантичній системі російської лінгвогендерології. *Філологічні науки*. Збірка матеріалів підсумкової наукової конференції студентів та викладачів факультету української й іноземної філології та мистецтвознавства ДНУ ім. О. Гончара. Дніпро, 2015. С. 345–349.

2. Федіна О. В. Відображення концепту *людина* в пареміології російської мови. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: філологія*. Одеса. 2015. № 15, т. 1. С. 73–75.

3. Федіна О. В. Дослідження фразеосемантичного поля концепту *людина*. *EESJ (Східно-європейський науковий журнал)*. Варшава, Польща. 2016. вип. № 4 (8). С. 79–82.

4. Федіна О. В., Шепель Ю. О. Аналіз презентації концепту *людина* у сучасній лінгвістиці. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія*. Дніпро. 2017. № 10. С. 443–462. (О. Федіна – 90%, Ю. Шепель – 10)

РОЗДІЛ III

КОНЦЕПТ *ЛЮДИНА* В НАЦІОНАЛЬНІЙ ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

3.1. Презентація концепту *людина* в мовній фразеологічній картині світу

Людина – представник національно-культурної спільноти, тому в її мовному образі відбиваються особливості, які можна в сукупності визначити як *національний характер*.

За Е. Дюркгеймом, про національний характер говорять тоді, коли йдеться про два стани людини: по-перше, стан, який притаманний кожному представникові того чи того народу та який його характеризує; по-друге, коли свідомість узагальнює всю групу. За першої умови йдеться про винятково індивідуальну особистість, а за іншої – колективний тип і суспільство, без якого неможливе існування індивіда. Ці досить різні стани пов'язані між собою, мають колективний субстрат, що є запорукою характерологічної солідарності [70, с. 16; 91, с. 26].

Серед наукової літератури маємо велику кількість етносоціологічних та філософських праць, що присвячені дослідженню та описові типових ознак російського національного характеру, особистості, менталітету (П. О. Сорокін [215], М. О. Бердяєв [34], П. Б. Струве [218], Г. П. Федотов [232], О. Ф. Лосев [146], П. Я. Чадаєв [242], В. В. Розанов [200], П. М. Мілюков [160], С. Л. Франк [237], Г. Г. Шпет [255], Л. П. Карсавін [103]). Аналіз і характеристику національно-етнічної свідомості та національного характеру у філологічній науці спостерігаємо у працях О. О. Потебні [194], О. С. Афанасьєва [26], Ф. І. Буслаєва [46], І. П. Мюллера [165], Н. В. Колмогорова [112], І. Г. Шевирьової [249], С. М. Широкогова [251] та

ін. Цих науковців цікавив, насамперед, символічний простір національно-етнічної свідомості. Соціально-психологічні розробки представлені дослідженнями свідомості людини І. О. Бодуеном де Куртене [39], М. М. Ковалевським [110], М. Я. Данилевським [72], М. К. Михайловським [159], Д. М. Овсяніко-Куликовським [172], П. Л. Лавровим [133], М. І. Карєєвим [102], В. М. Бехтеревим [37] та ін. Зазначена галузь наукової думки розвивалась у XIX – XX ст. під впливом західноєвропейських етнопсихологічних концепцій («психологія народів» В. Вунда, концепція «колективних уявлень» Е. Дюркгейма, «архаїчне мислення» Л. Леві-Брюля), або ж у полеміці з ними. Проте, вибір інструментарію та понятійного апарату продовжується до сьогодні.

Проблематика національного характеру, національної картини світу, ментальності залишається в межах раніше покладених методів дослідження: філософії, етнографії, соціології, лінгвосоціології, психології, культурології, (етно)лінгвокультурології та інших гуманітарних наук (А. Вежбицька [50], Ю. М. Караулов [101], Т. А. Космеда [115], О. О. Селіванова [208], Ю. О. Шепель [307], Г. С. Лозко [144], О. П. Вдовиченко [49], М. В. Вошак [54], Т. Г. Стефаненко [217], В. В. Жайворонок [95] та ін.).

А. Вежбицька та інші представники антропоцентричного напрямку погоджуються з думкою про те, що для вияву сутності національної особистості варто глибоко вивчити історичні та соціальні умови, всередині яких людина себе розкриває. Навіть за зміни цих умов, першорядні риси й ознаки національного характеру, ментальності залишаються незмінними, що яскраво відображено у фразеології, пор.:

– з позитивним значенням:

Ангел во плоти – чуйна, безгрішна людина, прекрасна ззовні та всередині, захоплює навколишній світ добротою. *«До мельчайших подробностей он запомнил день, час, минуту, когда впервые увидел её – ангела во плоти»* (С. Сорокина, «Старый дом под платанами»). *Нет, я не хочу представить дело так, будто остальные вожди большевиков были ангелами во плоти* (В. Е. Шамбаров, «Маги в Кремле, или Оккультные корни Октябрьской революции»). *Девушка, казавшаяся ангелом во плоти, обратила внимание на парня, ничем особо не выдающегося* (Константин Моренко, «{Бес} Смертная. Мистический эротический роман»).

Ангельское терпение – про терплячу людину. Можна терпіти просто тому, що можна терпіти через щось, можна терпіти тому, що ти амеба і підневільна людина: *«Благо, что я обладаю ангельским терпением»* (Бахор Рафиков, «Мастерская: Галерея спящих»). *«С удовлетворением могу отметить, что моего ангельского терпения хватило на целых пять минут, чем был превзойдён мой личный рекорд выдержки»* (Г. Павлова, «Полупарюр»). *Даже ангельскому терпению приходит конец, понимаешь?* (Ольга Тарасевич, «Ангел на канікулах»). *Администрация лагерная, привыкшая к ангельскому терпению и рабской покорности «троцкистов», нимало не беспокоилась и не ждала ничего нового* (В. Т. Шаламов, «Последний бой майора Пугачева»).

Божий одуванчик – добра людина, яка не здатна вчинити погано. *«Их сдавала ветхая, как божий одуванчик, старушка, одетая по совсем уж древнему фасону»* (Р. Гатупов, «Фантаσμαгория. Книга первая. Жажда»). *Прямо колдовство какое-то — божий одуванчик на раз, два, три превращается в разъярённого бульдога* (Юлия Петрова, «Иняз»). *Их сдавала ветхая, как божий одуванчик, старушка, одетая по совсем уж древнему фасону* (Рифкат Гатупов, «Фантаσμαгория». Книга первая. Жажда). *Судя по выброшенному*

*скарбу, непростым пенсионером **божий одуванчик** был* (Евгений Гончаров, «Красные соколы. Иронические повести и рассказы»).

Душа компании – людина, здатна пожвавити спілкування, товариська. «Этот почти сорокалетний ребёнок, растяпа и балагур, был не просто душой компании — он без преувеличения скреплял воедино их маленький конгломерат» (А. Силенгинский, «Дело о единственном подозреваемом»). *Заранее приготовьтесь к тому, что уже завтра вчерашний **душа компании** может оказаться угрюмым и жёлчным, а послезавтра — задумчиво-рассеянным* (Антонина Соколова, «Зодиакальный гороскоп и гороскоп мая»). *Пусть **душой компании** я стать не успел, но в их круг был принят как свій* (Андрей Буревой, «Покинутый город»). *Да ты просто **душа компании**, приятель* (Екатерина Соболев, «Дар огня»).

*Золотой человек – добра та порядна людина, на яку можна завжди покластись. Наприклад: «Говорит, что он – **золотой человек**, всегда нам помогает, а это значит, что и мы тоже должны ему помогать»* (А. Данилова, «Серебряная пуля в сердце»). *Он **золотой человек**: сам всё составил и подал по своим каналам!* (Сергей Изуграфов, «Пять амфор фалернского»). ***Золотой человек**, тридцать три несчастья, всю дорогу мы с ним вели душевный разговор, расставались — даже денег не хотел брать* (М. Л. Москвина, «Ты, главное, пиши о любви»).

*В поте лица – старанно, наполегливо працювати, тяжкою працею заробляти на хліб (майже завжди у сполучі з дієсловом працювати). Наприклад: «Жители же более почтенного возраста, засучив рукава нательных рубашек, трудились **в поте лица** – окучивали картошку»* (В. Тендряков, «Тугой узел»). *«Семейные недоразумения возможны в субботу, но загруженный работой Лев быстро забудет о них в воскресенье, когда придется трудиться **в поте лица**»*

[343]. Казалось, эти существа вышли из лаборатории будущего, где **в поте лица** трудился съехавший с катушек ученый-злодей. (Евгения Ярцева, «Как нарисовать мечту?»). **В поте лица** они работали ногами и сгибали спины; они угрожали звонками и таращили глаза, перегоняя друг друга (Андрей Белый, «Симфония»). Тружусь, бывало, **в поте лица**, сердечная: рою, уколачиваю огромной лопатой, на самом-то солнечном припеке, без шляпы и перчаток, с голою грудью, с голыми руками и ногами, которые у меня осенью становились чернее сапога (М. Ф. Каменская, «Знакомые. Воспоминания бывшего» (цитата з НКРЯ)).

— з негативним значенням:

Аника-воин – людина, яка хвалиться, перебуваючи далеко від небезпеки; про того, хто любить вихвалитися; невдалий вояка. Вживають з іронічним відтінком. Наприклад: «В кои-то веки я её затащил к себе, а ты уже и разлютовался, Аника воин эдакий храбрый!» (А. Левитов. «Дворянка»).

Без царя в голове – про дурну, відчайдушну, безтурботну, недолугу, недалекоглядну людину. Вживають з іронічним відтінком. Наприклад: «Вместо нежного и любящего парнишки, которого она привыкла видеть, перед ней возникнет развязный подросток **без царя в голове**» (А. Луковкина, «Мальчикам о девочках»). Похоже, она и впрямь была женщиной доброй и участливой, только, как обыкновенно пишут в романах, **без царя в голове** (Валерия Вербикина, «Путешественник из ниоткуда»). А храбрость **без царя в голове** — свойство совсем не редкое и присущее многим дуракам и мерзавцам (В. П. Крапивин, «Взрыв Генерального штаба»). Человек — это двуногое животное, без перьев, хвоста, и даже **без царя в голове** — но обязательно с верой в душе (А. Н. Андреев, «Игра в игру»). Виктор рассказал нам со всеми подробностями, как он в одном приятном доме встретил этого офицера-

гвардейца, очень милого малого и хорошей фамилии, только без царя в голове; как они познакомились, как он, офицер то есть, вздумал для шутки предложить ему, Виктору, играть в дурачки старыми картами, почти что на орехи и с тем условием, чтоб офицеру играть на счастье Вильгельмины, а Виктору на свое собственное счастье; как потом пошло дело на пари (Тургенев И. С., «Несчастливая»).

*Беситься с жиру – вередувати від ситого, забезпеченого життя; так чинить той, хто не вміє цінувати те, що має. Наприклад: «Вот с жиру и бесятся люди: то давятся, то травятся, а Федька – тот с поросятами убивается» (М. Зощенко). Чорт вас разберет. То ли ты ломаешься, парень, то ли **бесишься с жиру**... Заставит бы тебя пахать землю, что ли, или бы молотить спозаранку до вечерней зари, небось, дурь-то вашу интеллигентскую живо бы вышибло... Так придешь, что ль? (Короленко В. Г., «С двух сторон»). Да как всегда: **бесится с жиру**, — сказал Захар, — а все за тебя, по твоей милости перенес я горя-то немало: все насчет квартиры-то! Бесится: больно не хочется съезжать... (Гончаров И. А., «Обломов»). Вообще это можно было сравнить с тем, когда иной человек, твердый и даже спокойный в каком-нибудь серьезном деле, хандрит и капризничает дома, когда нечего делать, не ест, что подают, бранится и ругается; всё не по нем, все ему досаждают, все ему грубят, все его мучают, — одним словом, **с жиру бесится**, как говорят иногда о таких господах, встречающихся, впрочем, и в простонародии; а в нашем остроге, при взаимном всеобщем сожитии, даже слишком часто (Достоевский Ф. М., «Записки из Мертвого дома»).*

Бросать слова на ветер – говорити без користі або необдуманно; необачно обіцяти й не виконувати обіцяного. Точність означає, насамперед, вміння цінувати своє слово. Наприклад:

«Я редко бросал слова на ветер, и, если сказал, что прибуду через тридцать пять минут, значит, так оно и должно было быть» (А. Сычёва, «Дьявольский нимб»). *Контрабандисты мгновенно поняли, что этот человек не станет бросать слова на ветер, и тут же подошли к решётчатой стене* (А. Бартова, «Последняя битва»). *Она не бросала слов на ветер* (Т. И. Луганцева, «Корона вампирской империи»). *Его негодование временами, фразами вырывалось наружу, и тут же гасло от соприкосновения с ледяной уверенностью полковника, который не бросал слов на ветер...* (А. Л. Ливадный, «Ксеноб-19»). *Вообще-то я никогда не бросаю слов на ветер, поэтому с абсолютной уверенностью утверждать это не могла.* (М. С. Серова, «Фирма веников не вяжет»).

Казанская сирота – людина, яка намагається здаватися нещасною, щоб викликати співчуття. Вживається ФО як розмовна, з іронічним відтінком. Називає людину, яка удає нещасну, яка намагається розчулити кого-н. своїми уявними стражданнями [від колишніх татарських мірз із Казані, після її підкорення користувалися милостями московських царів]. Наприклад:

«Зато сегодня ты будешь ночевать в тепле и уюте, а не стоят на холодном ветру, сирота казанская» (И. Хрусталева, «Страусиная песня»). *Нет, я вовсе не казанская сирота* (Юлия Фирсанова, «Дверь ВНИТУДА»). *Глаза сами закрылись, и она, как казанская сирота, заснула на берегу, под журчание, бегущей мимо реки* (Маргарита Лаврик, «Заблудившееся счастье (сборник)»). *«Эх ты, Сироткин! — говорят, бывало, ему арестанты, — сирота ты казанская!» В нерабочее время он обыкновенно скитается по чужим*

казармам; все почти заняты своим делом, одному ему нечего делать (Достоевский Ф. М., «Записки из Мёртвого дома»).

3.1.1. Людина як суб'єкт суспільно-історичної діяльності та культури.

У мовній картині світу людині відведено важливу роль, оскільки вона є мірилом цінностей, критерієм визначення істинності навколишньої дійсності.

Спроби розкрити такий складний феномен, як *людина*, за всіх часів мали місце у філософських, фізичних і метафізичних вченнях. Наприклад, Піфагор уважав, що існує позитивний принцип, за яким створені порядок, світло і чоловік, та негативний, що створив хаос, темряву і жінку.

Найточніше співвідношення цілісного та біологічного як в людині, так і в суспільстві, відбиває концепція цілісної (інтегральної) соціальної природи людини. В. І. Вернадський висунув теорію про ноосферу, де людині відведено роль істоти соціальної, у якій поєднуються властивості та закономірності мікрокосму (йдеться про біологічну форму матерії).

Людину справедливо вважають найвищим ступенем розвитку всього живого на Землі. Вона є суб'єктом суспільно-історичної діяльності та культури. Лише людина спроможна фіксувати в мові власний досвід пізнання навколишньої дійсності і, власне, себе, оскільки мова – не лише засіб спілкування, але й сховище національної культури. У мовній картині світу відображається світосприйняття певної етнокультурної спільноти. Мова для людини є засобом вираження власного національного характеру, психічних стереотипів і норм мовної поведінки свого народу.

Так, у фразеології помічаємо такі стереотипи поведінки людини:

– з позитивним значенням:

Быть в фаворе – бути до вподоби, користуватися прихильністю. Наприклад: «Знаю, что люди, о которых буду говорить, не в фаворе обретаются» (Н. Лесков, «Кадетский монастырь»);

Быть без ума от кого, чего; быть без памяти от кого, чего – бути у захваті від когось або чогось. Наприклад: «У него в этой дырке мог поместиться еще один зуб, и мы были без ума от этой Санькиной дырки. Как он в нее циркал слюной» (В. Астафьев, «Последний поклон»).

Вкладывать душу – віддаватися цілком, повністю, робити щось із захопленням, з любов'ю. Наприклад: *Она вложила душу, и старание, и даже талант в последний всплеск темы, которую приходилось закрыть* (В. Маканин, «Ключарев и Алимускин»);

Горы сворачивать – робити велику справу, яка потребує надзвичайних зусиль. Наприклад: *Ему показалось, что она облегчённо вздохнула, когда он поднялся. «Интересу ко мне никакого! Дак и с чего интерес-то? Подумаешь, горы свернул. Расселся, советы даю – хорош гусь! Не знала, наверне, как избавиться»* (В. Шугаев, «Дождь на радуницу»);

Грызть гранит науки – ретельно щось вивчати (Степан ушёл на фронт в первые же дни, а я на войну не попал, потому что правая нога не сгибалась в колене. Так что мне повезло – пока мои сверстники воевали, я учился в университете, грыз гранит математической науки (Н. Евдокимов, «Сёстры»);

Душа на небе – відчувати велику радість, щастя. Наприклад: «Михаил уже сколько раз сегодня проходил мимо этих ворот, а вот подошел к ним сейчас, и опять душа на небе. Чудо-ворота!» (Ф. Абрамов, «Дом»);

Душа лежит; сердце лежит к чему-либо – є інтерес, зацікавленість, симпатія до чогось або когось. Наприклад: *Не цепляй парня. Раз у него душа к цветку лежит, значит, такая его душа* (В. Астафьев, «Последний поклон»).

– з негативним значенням:

Быть не в своей тарелке – незатишно, дискомфортно; не на належному місці, поза звичної обстановки; у поганому настрої, не в настрої, бути в незручному становищі (*«Любезнейший! Ты не в своей тарелке. С дороги нужен сон»* (А. Грибоедов, «Горе от ума»);

Палец о палец не ударить – не вжити навіть найменших засобів, не докласти зусиль (*Какие тут шутки, гражданин священник, – мгновенно наёжился Ярошенко. – Люди пухнут и дохнут от голода, а вы и ваш бог палец о палец не ударили* (В. Речмедин, «Весенние грозы»);

В печёнках сидеть – надокучити, дуже допекти, вимучити, викликати огиду (*«Приятель этот давно сидел в печёнках у налоговиков, руповцев и не только у них, но любопытен был, собственно, не он сам, а «мальчишники», которые с завидной регулярностью устраивались в его квартире»* (М. Серова, «Братья должны умирать»);

В сердцах – діяти необдуманно в стані емоційного напруження, сплеску емоцій (*«Был в древности народ, к стыду земных племён, который до того в сердцах ожесточился, что противу богов вооружился»* (И. Крылов, «Безбожники»);

В час по чайной ложке – діяти повільно, нерішуче, з зупинками, із зайвими проміжковими повторами; мається на увазі, що результат певної дії досягається повільніше, ніж того очікують (*«Сидит себе в ларьке тихий частник и торгует турецкими трусами-шортами в час по чайной ложке...»* (А. Белозеров, «Чайка»).

У мовній картині світу про людину йдеться як про біологічну істоту, яка являє собою високоорганізовану матерію, має високий інтелект і складну психічну організацію.

Образ людини у фразеологічному фонді російської мови спрямований на відображення особливостей універсального ключового концепту *людина* в історії культури всього загальнолюдського. Тут «**людина взагалі**» як родове поняття, зіставляється з іншими живими істотами; «**людина – носій певних параметрів й ознак**», де має місце характеристика особистісних якостей. Такі судження одержали назву *універсальні*, адже базуються на логіко-поняттєвих зв'язках концепту *людина* в концептосфері мови. У фразеології ідеоетнічні ознаки позначаються формально, формуючи національно-своєрідний образ.

Звернімося до прикладів, у яких яскраво простежуються загальнолюдські та національні образи:

1. Людина в цілому:

Быть (стать) человеком; человек человеку – друг; гора с горой не сходится, а человек с человеком всегда сойдутся; человек предполагает, а Бог располагает (НКРМ).

У даному випадку компонент *людина* є образом представника людського роду, абстрагуючись від інших назв особистості, як-от національних, расових, конфесійних. Наприклад: «Поэтому меня смешит любая категорическая нравственная установка. Человек добр!.. Человек подл!.. Человек человеку – друг, товарищ и брат... Человек человеку – волк... И так далее» (С. Довлатов, «Зона (Записки надзирателя)»).

У такому універсальному сприйнятті людини національна специфіка відсутня. Отже, фразеологічний образ може базуватись на характеристиках

таких сфер діяльності людини, які відображають спосіб життя всього народу. Простежимо як у різних обставинах людина розкриває справжні риси характеру.

2. Людина – носій тих чи тих параметрів (ознак):

Умный в гору не пойдёт, умный гору обойдёт – про вміння знаходити розумне рішення; людина розумна не буде йти напролом, краще вона пошукає доступніші обхідні шляхи (Фраза виникла з вірша С. Михалкова «Происшествие в горах»):

*Ты пустился в путь опасный,
Сердце мечется в груди. –
Сядь на камешек, несчастный,
Образумься, не ходи.
Умный в горы не пойдёт,
Умный гору обойдет [346];*

Сытый голодному не товарищ – про того, хто, маючи все, не розуміє потреб, незручностей і бажань іншого («Говорится: сытый голодному не товарищ, – сказал Илья. – Пустяки! – возразил ему собеседник. – Великолепно разумеет, – оттого и строг (М. Горький «Трое»);

Бойкий скачет, а смирный плачет – висловлюється поведінка, залежно від характеру, відображається необхідність пошуку врівноваженого стану (російська приказка): *Смелому всегда удача. – Бойкий скачет, а смирный плачет. – Где смелость, там и победа. – Кто смел, тот и умел [346];*

Людина є особистістю, якій властиві різні якості та риси характеру. Фразеологія відображає як позитивні, так і негативні характеристики людини. Здебільшого складова фразеологізмів цієї групи відрізняється відсутністю саме компоненту *людина*, який замінюють субстантивованим прикметником, за

допомогою якого моделюється характеристика. Серед позитивних якостей, відображених у ФО, спостерігаємо такі:

- доброта (*по доброте душевной; слепая доброта*);
- мудрість (*ума палата; мудрость змея*);
- хоробрість (*во хмелю ты, дурень, как тигр храбрый, а в лаве – как курица мокрая; храброе сердце*);
- відвага (*рыцарь без страха и упрёка; отвага города берёт*);
- щедрість (*хлеб соль; милости просим; щедрая рука не скупа*);
- енергійність (*что есть духу; не слыша под собой ног*).

Серед негативних знаходимо:

- лінощі (*лодыря гонять; плевать в потолок, Ваньку строит, Ваньку валят*);
- бідність (*сводит концы с концами; гол как сокол*);
- жадібність (*зимой снега не выпросишь; собака на сене лежит, сама не ест и скотине не даёт; ты, брюшко хоть лопни, а добро не оставайся*).

Отак, в оцінці якостей і рис людини яскраво виражені типові для неї та суспільства властивості. Порядна людина – добра, мудра, щедра, а погана – лінива, скупа, нерозумна, а тому й бідна (матеріально або духовно).

3. Людина – чоловік / жінка:

Фразеологічні одиниці цієї групи вживаються майже завжди лише щодо назви сильної статі або ж демонструють протиставлення двох універсальних концептів (**чоловік** та **жінка**). Фразеологія яскраво демонструє розподіл їхніх соціальних ролей, стосунків у родині, оцінку типових якостей, як-от: *по отцу и сыну честь; жена за мужем, как нитка за иголкой; муж – голова, а жена – шея; по отцу выбирай себе мужа, по матери – жену* тощо.

– з позитивним значенням:

Мужик богатый гребет деньги лопатой – грошам рахунку не знає, набитий грошима, багатий, живе в достатку (*«Он занят разными казусными делами и, что называется, загребает деньги лопатой»* (А. Дружинин, «Заметки туриста»);

Мужик в землю смотрит, а на семь сажень видит – уміє господарювати (НКРМ);

Мужичок с ноготок, а борода с локоток – розумний не за своїм віком (НКРМ);

Выбирай жену не в хороводе, а в огороде – настанова на вибір працюючої супутниці життя (НКРМ);

Заткнись за пояс – вчинити з кимось безцеремонно, як з чимось не дуже потрібним, не важливим (*Но жена не рукавица: с белой ручки не стряхнешь да за пояс не заткнешь* (О. Пушкін);

Мать кормит детей, как земля людей – про материнське піклування (НКРМ);

Закадычный друг – зараз вираз з позитивним значенням, що називає давнього й перевіреного друга. Раніше цей вираз мав негативний відтінок, адже називав товариша по чарці. Давній вислів *залить за кадык* означав «напитися горілки», «випити спиртного». Звідси утворився цей фразеологізм.

– з негативним значенням:

Мастер-ломастер – той, хто все робить погано або не вміє робити нічого; тюхтій; недосвідчена господиня, у якої все з рук валиться (*«Ты у нас не мастер, ты у нас ломастер!»* (С. Маршак «Мастер-ломастер»);

Мели, Емеля, твоя неделя – говорять, глузуючи з того, хто промовляє дурниці, нісенітниці, кому не вірять (*«При каждом случае он [Петя] действительно старался говорить, что знает, каждому, кто с ним*

сталкивался..; но его одним ухом слушали, а в другое вылетало, и больше подтрунивали над ним. – Мели, Емеля, нынче твоя неделя, – говорили ему» (С. Семенов «Счастливый случай»);

Где баба – там рынок, где две – там базар – про зайві розмови (НКРМ);

Баба с воза – кобыле легче – якщо хтось піде (або відмовиться від чогось), тоді іншим від цього буде лише краще; промовляється тоді, коли хтось йде або хоче піти, або відмовляється від чогось (– *Как вы лично относитесь к проблеме шаманизма в отдельных районах Севера?.. – Да нет такой проблемы! – ...сплеча рубанул кандидат.. [Глеб] подытожил: – Ну, на нет и суда нет! Баба с возу – коню легче»* (В. Шукшин, «Срезал»);

Мать высоко замахивается, да не больно бьет, мачеха низко замахивается, да больно бьет – про складнощі в стосунках під час виховання дітей чужими людьми (НКРМ);

Быть под каблуком – у багатьох народів була традиція падати ниць, вставати на коліна й опускати голову перед царем, паном, які іноді могли поставити ногу на голову або шию свого підданого, показуючи тим самим свою владу над ним, вимагаючи беззаперечного підпорядкування своїй волі. Подібними за змістом виразами є: *быть под пятой, быть под сапогом* – бути в підпорядкуванні, у сильній залежності, під чияюсь владою, гнітом;

Бабий угодник – дамський (жіночий) угодник – той, хто дуже любить догоджати жінкам. Гуляка, гульвіса, ловелас. Але і – «*бабий хвост, бабий задира»*;

Жить бирюком – у фольклорі та в мові письменників є чимало історій і розповідей про суворого й похмурого чоловіка, який працював лісником у поміщика. Жив він у лісничій сторожці, далеко від усіх, був неговіркий і озлоблений. Селяни прозвали його за його спосіб життя та похмурий

характер *Бірюк* – так, у деяких місцевостях Росії називають вовка. Вовк здавна привертав до себе увагу як найнебезпечніший для господарства хижак. Люди вивчили його звички та здебільшого згадували їх, говорячи про людину. Отак з'явилися приказки: *волка ноги кормят*, бо цей звір полює на ходу, на великих просторах; *как волка не корми, он все равно в лес смотрит*, тому що вовки важко приручаються. Також поширення набули й вирази *быть, жить, сидеть, смотреть отшельником*. Так переважно називають самотніх, відлюдкуватих, поодиноких, які уникають спілкування з людьми. Російське *бирюк* – від тюркського «бір» – «один».

Старый хрыч – слово «хрыч» походить від звуконаслідувального «хри» (покашлювання, хрипота в голосі). Синонімами виразу є *старый (гриб, хрен, песочник), дед, дедуган, старый, стариан*.

Жив Курилка – давним-давно була популярною така гра: запалювали жаринку й передавали її один одному, наспівуючи: «*Живой Курилка, живой, не помер ...*» Тим, хто програв, ставав той, у чийх руках лучинка починала згасати, куритися, диміти. У 1825 році О. С. Пушкін написав епіграму на критика та журналіста Михайла Каченовського:

– *Как! жив еще Курилка журналист?*

– *Живёхонек! всё так же сух и скучен,*

И груб, и глуп, и завистью размучен,

Все тискает в свой неpotребный лист

И старый вздор, и вздорную новинку.

– *Фу! надоел Курилка журналист!*

Как загасит вонючую лучинку?

Как уморит курилку моего?

Дай мне совет. — Да... плюнуть на него [348].

Тепер вислів «жив Курилка» стали вживати, коли говорять про будь-яких діячів або про явища, від яких вже давно потрібно було позбавитись і забути, але, тим не менш, вони нікуди не зникли.

Аршин проглотил – вираз, що називає людину, яка стоїть по команді «струнко» або приймає велично-гордовиту позу з рівною спиною. Аршин – це давня міра довжини, яка дорівнює 71 сантиметру. Ця міра широко використовувалася у кравців до переходу на метричну систему виміру. Відповідно, майстри використовували для вимірювань дерев'яні або металеві аршинні лінійки. Якщо проковтнути таку лінійку, постава, напевно, стане феноменальною. Наприклад:

«Третья, по-видимому, ее приятельница, высокая, набеленная, нарумяненная, дама или девица, трудно догадаться, сидела молча, вытянувшись, как будто бы проглотила аршин, и только обводила всех большими серыми глазами». (А. Писемский, «Виновата ли она»).

«Какая скука!.. Все ходят и сидят как будто бы аршин проглотили. От скуки все косточки застыли. (Прыгает.) Надо размяться...» (А. Чехов, «Иванов»).

«Я сидел словно проглотил аршин и, согласно уставу, ел глазами начальство. – Осмелюсь доложить, госпожа гауптманн, у меня была девушка, на гражданке». (Н. Перумов, «Череп на рукаве»).

Козел отпущения – так називають людину, на яку переклали всю провину за будь-який провал, невдачу. Вираз, який походить з Біблії, старовірського обряду, у день відпущення гріхів першосвященик клав руки на голову козла й тим самим перекладав на нього гріхи всього народу. Потім козла везли до Іудейської пустелі та відпускали, щоб він назавжди забрав на

себе гріхи євреїв. Вираз іншомовного походження стійко закріпився у фразеології російської мови. Наприклад:

«Ну и выбрали козла отпущения, заставили писать в отделении критики, и получилась жизнь». (Ф.М. Достоевский, «Братья Карамазовы»).

«Почему же я и вот эти несчастные должны сидеть тут за всех, как козлы отпущения?» (А.П. Чехов, «Палата № 6»).

Как буриданов осёл — говорять про дуже нерішучу людину. ФО походить від відомого французького філософа XIV століття Ж. Буридана, який стверджував, що вчинки людей залежать переважно не від власної волі, а від обставин. Ілюструючи свою думку, він стверджував, що осел, ліворуч і праворуч від якого на рівній відстані будуть покладені дві однакові купи, в одній з яких буде сіно, а в іншій — солома, не зможе зробити вибір і помре з голоду. Вираз іншомовного походження стійко закріпився у фразеології російської мови. Наприклад:

«Так что доводов было столько же за, сколько и против (женитьбы); по крайней мере по силе своей доводы эти были равны, и Нехлюдов, смеясь сам над собой, назвал себя буридановым ослом. И все-таки оставался им, не зная, к какой из двух вязанок обратиться». (Л. Толстой, «Воскресение»).

«Он, мой читатель, чувствовал себя в положении буриданова осла». (Н. И. Арбузова, «Тонкая нить»).

«Актуальной становится притча о буридановом осле, который замер, будучи не в состоянии выбрать что-то одно, вернее, хоть от чего-то отказаться». (О. И. Маховская, «Слышать, понимать и дружить со своим ребенком. Семь правил успешной мамы»).

«Я, как буриданов осёл, что мучился между охапками сена и умер с голоду». (Станислав Хабаров, «Формула красоты»).

Маменькин сынок – розбещений, який звик до надмірної опіки, до зайвої турботи з боку інших, хлопчик чи чоловік. Пор.:

«Одетый безукоризненно, ...в белоснежных воротничках и цветном галстуке – он казался благовоспитанным маменькиным сынком, закормленным сладостями, скромным, милым мальчиком» (Скиталец, «Огарки»).

«Уже появились в рядах немцев старики из запасных гарнизонов и макрогубые мальчишки – маменькины сынки, набранные на скорую руку». (Н. Тихонов, «Единый боевой лагерь»).

Зазвичай цей фразеологізм характеризує чоловіка, проте можна виокремити і уявлення про материнську опіку, яка своєю чергою, має позитивну конотацію, а саме – *маменькина дочка*. У наведеному вислові простежується уподібнення дорослої людини до дитини, яка перебуває під постійною опікою матері, яка виконує функцію еталона любові та турботи. (*«Избалованная, изнеженная девочка, девушка. – Подумаешь расстояние – семь километров! Что я, кисейная барышня, маменькина дочка какая-нибудь?»* (Б. Полевой, «Зайчик»)).

Як бачимо з прикладів, чоловікові відводиться керівна роль у родині, а жінці – бути хранителькою домашнього затишку. Серед типових якостей чоловіка – відповідальність за добробут родини, наприклад: *Один с сошкой, а семеро с ложкой; За мужем, как за каменной стеной.*

Жінці притаманна душевна витонченість, життєва мудрість, хитрість. Чоловікові властива реалізація таких характеристик, як: батько, син, чоловік (у шлюбі), брат, сват, кум, дядько, свекор, тесть, дід, прадід, онук, пращур, уйчич (застар. «двоюрідний брат»), племінник, похресник, шурин, зять, свояк, наречений, суджений, коханець, вітчим, пасинок, опікун.

Спостереження доводять, що російська фразеологія змальовує жінку за її психологічними й розумовими якостями (гендерний критерій інтелектуальної переваги): до мови міцно ввійшли стереотипи, за якими жінці притаманно грішити, тому порівняння з нею чоловіка завжди має негативне забарвлення:

Кто с бабой свяжется – сам бабой станет; истеричный как баба; женская логика; не будь бабой, тебе не штаны носить, а юбку; женские умы – что татарские сумы (переметны); баба, что глиняный горшок: вынь из печи, он пузе шипит; собака умней бабы: на хозяина не лает (о брани); добрая кума живет и без ума; бабы хоромы недолго живут (стоят); курица не птица, а баба не человек; курице не быть петухом, а бабе мужиком та ін. (В. И. Даль, «Пословицы русского народа»).

Порівняння жінки з чоловіком підкреслює її переваги й може слугувати компліментом. У російській фразеології відбивається наступний стереотип: все хороше в жінці від чоловіка, тому позитивно оцінюють у жінці чоловічий розум (про розумну жінку), чоловіча хватка (про щасливу жінку), чоловічий характер (про жінку з твердим характером) тощо.

Этой бабе (барыне) только бы штаны надеть (бойка, как мужчина).

Під час дослідження виявлено, що жінці притаманна хитрість, непокірність, непереконливість, нерозумність: *бабы умы разоряют дома; у бабы волос длинный, а ум короткий; между женским «да» и «нет» иголки не просунешь.* (В. И. Даль, «Пословицы русского народа»).

У різних прислів'ях і приказках до жінок виявляється гендерно детермінована зневага, інколи абсолютна неповага: *мужнин грех за порогом остается, а жена всё домой несет; мое дело сторона, а муж мой прав; где сатана не сможет, туда бабу пошлет; кто жены не бьет – мил не живет; курица не птица, а баба не человек; чем больше жену бьешь, тем щи вкуснее*

(тем наварней щи); знай баба свое кривое веретено! Знай сверчок свой шесток!
(В. И. Даль, «Пословицы русского народа»).

Негативні конотації щодо жінки пов'язані з нерівноправністю чоловіка та дружини (еталон верховенства в сім'ї): *вино пей, жену бей, ничего не бойся; женишься раз, а плачешь весь век; чужая жена – лебедушка, своя – полынь горькая; в людях – ангел, не жена, дома с мужем – сатана; черт на дьяволе женился.*

Зважаючи на вищевикладений матеріал, можна зробити припущення, що концепт *людина* доводить положення про національну специфіку фразеологічного образного зображення об'єктивного світу. Поглиблюючись культурно й історично, формуючи ціннісну систему, традиції, звичаї конкретного народу, його світорозуміння концепт *людина* закріплюється в національних мовних картинах світу.

У працях М. О. Бердяєва стверджується, що душа здатна пов'язувати в одне ціле як християнські, так і язичницько-міфологічні уявлення про навколишній світ. «У свідомості росіянина завжди стикаються два елементи – прадавнє, природне і православне, яке прийшло з Візантії. Сюди входить отриманий аскетизм, бажання пізнати більше про потойбічний світ» [34, с. 8].

На підтвердження цього в мові знаходимо фразеологізми:

– з позитивним значенням:

Человек предполагает, а Бог располагает – вислів вказує на Промисел Божий щодо кожної людини; плани людські, навіть найбільш продумані, недосконалі та мінливі, Бог же творить завжди всім на благо (*«Праведные в намерении своем утверждают более на благодати Божией, чем на собственной мудрости; и в Боге полагают упование свое, что бы ни*

предприняли, ибо человек предполагает, а Бог располагает, и не в человеке путь его» (Иер. 10: 23), (Кн. 1. Гл. XIX: О упражнении доброго инока);

Душа нараспашку – про людину відверту, яка не вмiє нічого приховувати (*«Познакомьтесь и подружитесь с ним: прекрасный человек – душа нараспашку, и балагур такой»* (И. Гончаров, «Обыкновенная история»);

Души не чаять – безмежно любити кого-небудь (*«Вот и втрескался крупатовский брат по уши в повариху, так и бегал повсюду за поварихой, души в ней не чаял, наглядеться не мог»* (И. С. Тургенев, «Петушков»);

Жить душа в душу – дружно, у злагоді (*«Трава круглый год растёт, народ – душа в душу, земли – девать некуда!»* (А. П. Чехов «На большой дороге»);

Положить душу – застар., за когось або щось пожертвувати життям (*«Нет больше той любви, как если кто положит душу свою за друзей своих»* (Евангелие от Иоанна, 15:13).

– з негативним значенням:

Дьявол во плоти – погана, зла, підступна людина (*«Они отнюдь не были ангелами, но они не были и дьяволами во плоти»* (С. Кремлев, «До встречи в СССР!»);

Ни гроша за душой – бідний, зовсім немає грошей (*«Ну, что возьмет с тебя Катерина Ивановна, когда у тебя ни гроша за душой...»* (Д. Н. Мамин-Сибиряк, «Приваловские миллионы»);

Кривить душой – робити не по совісті, говорити неправду (*«В большом зале генерал-губернаторского дома собралось все чиновное сословие города, начиная от губернатора до титулярного советника: правители канцелярии и дел, советники, ассессоры, Кислоедов, Красноносков, Самосвистов; не бравшие, бравшие, кривившие душой, полукривившие и вовсе не кривившие – все»*

не без волненья и беспокойства ожидали выхода генерал-губернатора» (Н. В. Гоголь, «Мёртвые души»);

Стоять над душой – невідступно, набридливо просити, вимагати чогось від когось («Тётка приносит мешочек лесных орехов и стоит на кухне — что называется «над душой», пока не выканючит у девочки и кофий, и чай, и сахар, и ещё 5-6 рублей, которые та со слезами выпросит у хозяев, в счёт жалованья, получаемого в размере 3-х или 4-х рублей в месяц» (Н. С. Лесков, «Пагубники»);

Заячья душа – про несміливу, боязку людину («Почему сам в подвал не проник? — В том-то и дело, что заячья у меня душа, через неё принуждён жить невежей. Харитонова боюсь, ты не смотри, что он мёртвый, он своё добро стережёт... у него замашки боярские» (А. Н. Толстой, «Харитоновское золото»).

У В. С. Непомнящего в книзі «Пушкін. Російська картина світу»⁴ знаходимо думку про те, що у світі присутній образ особливої «російської духовності». Це пояснюють особливими ціннісними орієнтаціями російської культури. На заході християнство зорієнтоване на людину реальну, якою вона є зараз, а православ'я говорить про те, що людина має стати такою, якою задумав Бог, тобто не співвіднесений з Христом людський ідеал. Такі відмінності демонструють різницю в ієрархії цінностей. Якщо розглядати громадянську позицію цієї ієрархії, то її вершину направлено на захід, де головує позиція про права людини, особистості. Східне християнство говорить про обов'язки людини, про внутрішні цінності. Якщо захід націлений на успіхи цивілізації, тобто матеріальної сфери, то схід – на духовну культуру [347].

Отже, через аналіз концепту *людина* можна описувати два напрями аналізованого концепту: *людина-особистість*, де відображені внутрішні якості,

⁴ В. Непомнящий. Пушкин. Русская картина мира. Серия «Пушкин в XX веке», вып. VI. Издательство «Наследие». Москва, 1999. 544 с.

та людина-тілесна, де оцінка і, як наслідок, найменування людини залежать від її зовнішніх ознак.

3.1.2. Об'єктивація інтелектуальних якостей людини одинацями фразеологічного фонду російської мови.

Лексеми, які задіяні в оцінних висловлюваннях щодо інтелектуальних здібностей людини, об'єднані спільною семою й утворюють семантичне поле, для якого характерними є синонімічні, антонімічні, епідигматичні зв'язки між усіма компонентами. Лексичні поля представлені групами, складові яких пов'язані загальним змістом – інваріантним значенням-ідентифікатором. Наприклад, одну групу об'єднуємо навколо значення «розумна людина» (*властитель дум, ума не занимает; котелок варит; умный поп хоть губами шевели, а мы, грешные, смекай*), іншу – навколо значення «нерозумна людина» (*узколобый; как свинья в апельсинах; набитый дурак; дурак дураком и ноги холодные; дураку хоть кол теши: он своих два ставит; мужик умён, да мир дурак; красен как майский день, а умом пень; вырос, как осина, а ума в пол-осмина*). Такі антонімічні об'єднання слів відповідають двом критеріям оцінки: позитивному і негативному. Семантичні групи лексем, пов'язані груповим значенням і знаком оцінки, можуть утворювати синонімічні групи (паресеманти), які співпадають за понятійним компонентом значення, але різняться за експресивним та емоційним компонентами. У свою чергу семантичні групи лексем входять до складу більш складної семантичної парадигми – до антонімічної групи, протиставлені одна одній, наприклад: *сообразительный; профессор; талант; кумекать; с толком; семи пядей во лбу* – *тупой; лопух; бессмыслица; ополоуметь; неразумно; без царя в голове*.

Антонімічно протиставлені синонімічні ряди утворюють опозиційну цілісність, пов'язану зі спільною семою «інтелект».

Навколо базових значень «*розумна людина*» й «*нерозумна людина*» групуємо лексеми, які через словотворчі можливості надають оцінці додаткових відтінків значення (посилення або послаблення ознаки), наприклад: *дураку счастье, умному Бог даст; глупый киснет, а умный все промыслит; глупый осудит, а умный рассудит; умному намек - глупому дубина*.

Наявність синонімічних, антонімічних, епідигматичних зв'язків між компонентами семантичного поля «інтелект людини», що сприяють закріпленню його меж, не є перепорою для його функціональної динаміки й відкритості до поповнення семантичного простору лексемами, які називають людину в цілому в будь-яких її іпостасях, які інтерпретовано через призму інтелекту, лексемами, які називають переосмислені носіями мови об'єкти, а також лексемами, які отримують «інтелектуальне звучання» у контексті мовлення. З функційної позиції семантичне поле «інтелект» є не лише незамкнутим, а таким, що постійно поповнюється. Така властивість семантичного поля «інтелект людини» наочно проілюстровано прикладами, які позначають невід'ємні (іноді – антонімічні) атрибути, що відповідають за інтелект (*пораскинутъ мозгами; умная голова дураку дана; птице крылья, а человеку разум*). Наприклад: *Ну уж не знаю... Вслушайся: «палитъ из лука», «скоропалительные» – какая-то общая идея определённо прослеживается... Опять же точный адрес многих неизвестен, а раз так – придётся пораскинуть мозгами, которых у купидонов нет* (Дмитрий Емец, «Таня Гроттер и перстень с жемчужиной»).

Зв'язок загальної оцінки концепту людина та оцінки її «інтелектуальних рис, якостей та ін.» виявляємо, насамперед, через такі ознаки, як локальність

(мудрость в голове, а не в бороде; на голове густо, а в голове пусто; ума палата, да дыровата), розмір (голова с лукошко, а мозгу ни крошки; ростом с тебя, а умом с теля; голова что чан, а ума ни на капустный кочан; нос с локоть, а ума с ноготь), якість (умную голову почитают смолоду; умная голова сто голов кормит, а худая и себя не прокормит; умный не скажет, дурак не поймет – и так сойдет). Зміна місця розташування «інтелектуальних частин» (їх рухомість) можуть ставати критерієм як позитивної, так і негативної оцінки, наприклад: ум парит, вырывается на простор – ум покинул своего хозяина; ум не в голове, а в другом месте, що дає змогу говорити про наявність оцінних осередків, які перетинаються, осмислення яких відбувається через контекст. У фрезоконцепті людина зафіксовано таку аномалію, як відсутність у «людини в цілому» інтелектуальних можливостей (у человека нет головы, в голове нет мозгов, в мозгах нет извилин), що є показником негативної оцінки.

Аналіз оцінної лексики доводить, що концепт людина має асиметричні полюси позитивної та негативної оцінки. Наявна кількісна перевага й семантичне різноманіття негативно-оцінної лексики та її поповнення через енантіосемію, активні процеси набуття негативно-оцінних значень під впливом ситуативних чинників. Оцінка розумної людини відбувається шляхом інтенсивності / деінтенсивності. Концептові людина притаманне розмаїття мовних засобів висловлювання ступеня інтенсивності оцінки, наприклад, деінтенсивність негативної оцінки інтелекту спостерігаємо в ситуації неофіційного спілкування близьких людей: «– Дурак ты, Пашика!» (А. Чехов. «Беглец»), інтенсивність – під час відповідної інтонації висловлювання та жестах, що супроводжують його: «– Дурак!!! – взорвался он и выразительно покрутил пальцем у виска (М. Южина. «Хомут на лебединую шею»).

Серед асоціацій-уявлень виокремлюємо асоціації-уявлення, що пов'язані зі статтю (уявлення про перевагу чоловічого розуму над жіночим, про другорядність жіночого розуму), наприклад: *Бабий ум – бабье коромысло: и криво, и зарубисто, и на оба конца; Добрая кума проживет без ума; Женские умы — что татарские сумы; Русский мужик задним умом крепок; Баба прядет – не по две рубахи носит, а мужик не прядет – да не наг ходит; Мужичкий ум говорит: «Надо», бабий: «Хочу».*

3.1.3. Вербальна презентація внутрішніх характеристик людини.

Вияв концептуальних характеристик відбувається через значення мовних одиниць та їхнє словникове тлумачення, яке репрезентує той чи той концепт.

В ядрі концепту *людина* можемо виокремити два основні поняття:

1) розуміння особистості – людського індивідуума, тобто суб'єкта відношень і свідомої діяльності (особа);

2) стійка система соціально-значущих рис, які характеризують людину як члена суспільства.

Представимо прототипну модель внутрішніх характеристик людини так (див. Табл. А.3.1.):

Таблиця А.3.1.

Основні складові концепту *людина*

Людина	Показові риси
Особа	Індивідуальність
Індивідуум	Здатності, особливості характеру
Людина (суб'єкт)	Імідж
Персона	Відокремленість
Особистість	Самостійність
Діяч	Відповідальність

Наведемо приклади із фразеології:

Людина як особа: *Как сивый мерин* – про того, хто говорить нахабну, безсоромну брехню («*Либо он уже всё забыл, либо врёт просто, как сивый мерин*» (Н. Л. Точильникова «Жизнь и судьба Михаила Ходорковского»); *Язык собачий, ум телячий* – про нерозумну людину, яка говорить зайве (рос. приказка); *Глаголющий истину* – говорить мудрі слова (з Біблії).

Людина як індивідуум: *Недруг поддакивает, а друг – спорит* – про особливість оточення (НКРМ); *Людам не верит, а сам мелет* – позначка характеру недовіряти, покладатись на недостовірні факти (НКРМ); *Назло, да наперекор, да людям в укор* – робити не так, як очікували інші (НКРМ).

Людина як суб'єкт: *Не славится красавица, а кому-то нравится* – непримітна людина (НКРМ); *Портит Ивашку белая рубашка* – про неможливість зовнішньо змінити внутрішнє (НКРМ); *Волос долог, да ум короток* – ірон. про розумові здібності (НКРМ).

Персона: *Всякий барин свою милость хвалит, а нашу услугу ни во что не ставит* – егоїзм (НКРМ); *Барин в неволе – у прихотей своих* – залежність від бажань, невміння цінувати те, що вже є (НКРМ); *Каков поп Савва, такова о нем и слава* – від поведінки та вчинків залежить думка інших (НКРМ).

Особистість: *Всякий поп по-своему поет* – визначення особистості в кожній людині, кожен чинить на власний розсуд (НКРМ); *Всяк петух на своем пепелище хозяин* – кожному до вподоби своє, про того, хто на своїй території має певний статус, але за її межами нічим винятково не вирізняється (НКРМ); *Хороший хозяин одним глазом спит* – постійне піклування (НКРМ).

Діяч: *В бане веник господин, в печи — кочерга* – кожен має посідати своє місце (НКРМ); *Если по-русски скроен, и один в поле воин* – про гідне виховання, патріотизм (НКРМ); *Дома – пан, а в людях – болван* – невідповідність поведінки (НКРМ).

У лексико-семантичному полі «людина внутрішня» виокремлюємо такі лексико-семантичні групи: «Особливості характеру», «Вчинки», «Думки оточення».

ЛСГ «Особливості характеру» представлено такими семантичними групами ФО:

– з позитивним значенням:

Не тот тебе друг, хто в глаза льстит, но тот тебе друг, хто заочно добро творит – про те, що друзі мають допомагати без винагороди та говорити правду в будь-якій ситуації (НКРМ); *Хто скоро помог, тот дважды помог* – швидка допомога оцінюється високо (НКРМ); *Сам не дерусь, семерых не боюсь* – прояв фізичної сили не є показником хоробрості (НКРМ); *Братская любовь пуше каменных стен* – любов та підтримка близьких людей завжди допомагає та захищає (НКРМ); *Каков есть, такова и честь* – людину судять за вчинками (НКРМ).

– з негативним значенням:

Друг на дружку, а все на Петрушку – про властивість перекладати свою провину на інших (НКРМ); *Вешний лед обманчив, а новый друг не надежен* – про те, що справжні друзі перевіряються лише з плином часу (НКРМ); *Каждый кочет кукарекать хочет* – про бажання робити те, що не виходить добре (НКРМ); *Каждый по-своему с ума сходит* – про дивні та недоречні вчинки (НКРМ); *У ежа одна сила – колючки* – про властивість людини не шукати кращі шляхи до подолання проблеми, а використовувати лише доступні методи (НКРМ).

У ЛСГ «Вчинки» помічаємо, як відбиваються наслідки вчинків в образі людини та її найменуванні:

– з позитивним значенням:

Золото познается в огне, человек – в труде – про те, що лише за результатами зробленої роботи можна говорити та свідчити про людину (НКРМ); *У пахаря рука черна, да хлеб бел* – про важку працю, однак з корисним наслідком (НКРМ); *Не та хозяйка, которая говорит, а та, которая щи варит* – про потребу свідчити про людину за її вчинками, а не словами (НКРМ); *Хозяйка красна – и каша вкусна* – про те, що у гарного, вміливого господаря все виходить гарним (НКРМ); *Как аукнется, так и откликнется* – про властивість відповідати добрими вчинками на отримані добрі справи і навпаки (НКРМ).

– з негативним значенням:

Не велик воин за стаканом вина – про людину потрібно судити за її вчинками, а не словами та порожніми обіцянками (НКРМ); *Глаза завидующие, руки загребущие* – про жадібність («О, это было совершенно безразлично для него – для этого старого грешника и скряги, для этой жилы и паука, для этих завидующих глаз и загребующих рук!» А. И. Куприн, «Большая Новогодняя книга»); *Ленивому всегда некогда* – про те, що лінива людина постійно шукає причини не виконувати роботу (НКРМ); *Лодырь да бездельник – им праздник в понедельник* – про те, що в перший робочий день тижня всі мають працювати, але ледаща людина віднайде причини не робити цього (НКРМ); *Гулящий – пропащий* – про того, хто багато часу приділяє утіхам, через що не залишається часу на справи (НКРМ).

У ЛСГ «Думка оточення» виокремлюємо такі, що містять сему «зв'язок характеру і вчинків»: щедрість / скупість, бідність / багатство, чуйність / байдужість. Наприклад:

– про щедрість / скупість / жадібність:

Чем беднее, тем щедрее – про те, що небагатій людині не властива жадібність (НКРМ); *Угостить на широкую руку* – накрити багатий стіл,

бенкетувати з розмахом (НКРМ); *Тороватому Бог подает, а у скупого черт отбирает* – про необхідність буди щедрим, як заповідав Господь (НКРМ); *В могилу глядит, а над копейкой дрожит* – про жадібність, якої людина не позбавляється навіть перед смертю (НКРМ); *Владеет городом, а помирает голодом* – про скупу людину, яка шкодує грошей навіть для себе (НКРМ).

– про бідність / багатство:

Бедный пожалеет, богатый – посмеется – про те, що небагата людина розуміє бідну та приходить на допомогу, а багата – думає лише про себе і боїться витратити зайву копійку (НКРМ); *Богат Ермошка – есть собака да кошка* – про бідну людину (НКРМ); *Богат шел в тир, а убог брел в мир* – про різницю у світогляді та прагненнях між багатими і бідними (НКРМ); *Душа дешевле гроша* – про підступну людину, яка може виказати за гроші навіть близьких (НКРМ); *Рогами в тесные ворота не влезает* – про дуже багату, але жадібну людину (НКРМ).

– про чуйність / байдужість:

Доброму и сухарь на здоровье, а злему и мясное не впрок – про перебірливість багатих та смиренність бідних (НКРМ); *От чужих забот голова кругом идет* – про людину, яка занадто переймається чужими проблемами (НКРМ); *Близкий сосед лучше дальней родни* – про те, що більшу користь приносить та людина, яка завжди готова прийти на допомогу, а не та, яка рідніша за родинними зв'язками (НКРМ); *Друг познается в беде* – справжнє ставлення до людини з боку друга можна дізнатися тільки у важкій ситуації (НКРМ); *На обеде все соседи, а пришла беда, они прочь как вода* – про те, що справжні друзі перевіряються складними ситуаціями (НКРМ).

У фразеології російської мови знайшла відображення велика кількість рис характеру людини, наприклад: співчуття, хоробрість, простота, доброта,

хитрість тощо. Наявність або відсутність цих якостей залежить від рівня обізнаності, освіти, виховання людини, життєвого досвіду, матеріального добробуту тощо. Скажімо, така якість, як *балакучість*, у російському менталітеті асоціюється з «довгим язиком», з відсутністю вміння вчасно зупинити розмову: *птичий лепет, язык без костей, держать язык за зубами, баба и чёрта переговорит*.

Якість боягузтво у фразеології асоціюють з образом зайця: *заячья душа, заячий хвост, труслив как заяц* (НКРМ).

Якість буркотливість порівнюють з посудом: *загудел как старый самовар, щерблёная тарелка* (НКРМ).

Якість жадібність прямо пов'язується з багатством: *и сам не ам и другому не дам, сколько не дай – как в пропасть, руки загребущие* (НКРМ).

Духовний світ людини розкривають такі семантичні поля, як *розум, емоції, воля, пам'ять* (НКРМ).

Про **розум** у фразеології говориться, як про дещо цінне, що дане всім, але не кожний може ним скористатись: *умная голова дураку дана* – про людину, яка здійснює необдумані, нерозважливі вчинки (йдеться у відповідь на похвали розуму когось (НКРМ)); *обладая факелом знаний, дайте другим зажечь от него светильники* – про потребу ділитися знаннями, навчати (НКРМ); *дураку по пояс, а умный сухим пройдёт* – розум допоможе відшукати правильне рішення (НКРМ).

Наявність або відсутність розуму асоціюється безпосередньо з головою і мозком, як органами інтелектуальної діяльності: *шёлков клуб, да семь дыр вокруг* – про те, що головне – бачити сутність, не судити поверхово (НКРМ); *дурная голова ногам покоя не даёт* – дурні, непродумані накази, розпорядження, думки, ідеї, як під час реалізації на практиці не вирішують

проблему, а лише призводять до метушні, примножують додаткові труднощі, турботи (НКРМ).

У менталітеті російського народу позитивно оцінюється працелюбність, а негативно – лінощі.

Так, опозиція «трудівник – нероба» спирається на національні реалії, які відображають життя народу. Наприклад: *плотники без топоров срубили горенку без углов* – про вміння та наполегливість (НКРМ); *бить баклуши* – байдикувати («Ты всегда к ней можешь приехать, и примять тебя она должна с честью; ты не баклуши бить, не лясы точить; ты за своим делом, кровным». А. Н. Островский, «Волки и овцы»); *сидеть сложа руки* – нічого не робити, не діяти, ледарювати («[Баклушин:] Работать надо, работать, а не милостыню просить. [Анна:] А вы думаете, мы сложа руки сидим?» (А. Островский, «Не было ни гроша, да вдруг алтын»); *плевать в потолок* – ледарювати («Кандоуровский барин между тем плюёт в потолок, что это ему пройдёт даром» (М. Е. Салтыков-Щедрин); *валять дурака* – робити дурниці, ледарювати («Не валяйте дурака, Иван Савельевич, а слушайте» (М. А. Булгаков, «Мастер и Маргарита»)).

До ЛСГ інтелектуально-мовленнєвої діяльності входять ФО з інтегральною семою «знати – не знати», «говорити – мовчати», «розуміти – не розуміти», «хвалити – сварити». Характеристика мисленнєвих процесів асоціюється з органами та частинами тіла (мозок, голова, вуха, очі), і з поняттями, які належать безпосередньо до інтелектуальної діяльності людини (розум, свідомість, поняття, думка). Наприклад: *мои вожджи до небес достают, а вокруг себя не могут* (про очі); *соловушка, спой за каменной стеной* (про язык за зубами); *пораскинуть мозгами* (подумати); *ум за разум*

заходить (складно для розумового сприйняття); *ума не приложитъ* (складно знайти вихід із ситуації); *уму непостижимо* (незрозуміло, обурливо).

Група «соціальний статус» моделюється з точки зору етичних і моральних норм відповідно до опозиції «добре – погано».

Здебільшого у фразеології знаходить відображення «негативне ставлення» звичайного народу до багатих та таких, які мають владу. Наприклад: *сытый голодному не товарищ* – людина пр все дізнається з власного досвіду; досвід – головний у розумінні світу й оточуючих. Ситий лише тоді зрозуміє голодного, коли сам буде страждати від недоїдання (НКРМ); *конь тощий – хозяин скупой* (НКРМ); *ножик тупой, а хозяин скупой* (НКРМ).

Про бідну людину говорять також з негативною конотацією: *как церковная мышь* – дуже бідний (НКРМ); *в кармане – вошь на аркане* – приказка про повну відсутність грошей («Бабушка знает все мои повадки. – Нечего куски выглядывать! – гремела она. – Нечего этих пролетарьев объедать, у них самих в кармане – вошь на аркане» (В. Астафьев, «Последний поклон»); *ветер в карманах гуляет* – цілковита відсутність грошей («Зачем вы устроили эту дурацкую историю? – спросил я Липогона, совершенно взбешённый, когда мы вышли на улицу. – А затем, – ответил Липогон, – что вы студенты. У вас ветер в карманах. А Каменюк жиреет на тухлятине» (К. Паустовский, «Повесть о жизни»); *финансы поют романсы* – відсутність грошей, бідність (пісня О. Буйнова).

Проте зустрічаємо: *бедность – не порок*. Це пов'язано з тим, що в менталітеті російського народу, людина-особистість повинна бути, перш за все, багатою духовно, розумово, а вже потім – матеріально.

В аналізі представлених тематичних груп відображається навколишнє середовище, трудова діяльність, звичаї та світогляд народу.

Семантичну базу фразеологізмів, які розкривають внутрішню сутність людини, складають національні асоціації, які відображають розумовий склад, соціально значущі предмети та явища. Національно-культурна семантика мови є продуктом історії, відповідно, від багатства історії народу залежить наповнення і зміст мовних одиниць.

Під час аналізу ми дійшли висновку, що фразеологізми – це унікальний матеріал для вивчення мовної картини світу, оскільки (на відміну від будь-яких інших одиниць) мають достатньо виражені національно-специфічні характеристики й загальнонаціональні уявлення людини про навколишню дійсність.

3.1.4. Людина тілесна. Вербальне вираження зовнішніх ознак.

У своєму значенні концепт націлений на відображення наявних уявлень, які сформувались у свідомості носіїв мови і називають певний об'єкт дійсності.

Людині тілесній як концептові притаманні певні риси концептуалізації. До категорійних ознак уналежнюємо компоненти оцінки, стереотипності, образності, семантики вторинного значення. Людину тілесну представлено в російській мові своєрідним широким семантичним простором, який репрезентується сукупністю номінативних значень мовних одиниць. Деякі з них зафіксовані у словниках, а інші лишаються незафіксованими мовними варіантами. За допомогою принципу різноманітних зближень, перетинів, еквівалентності, протиставлень вони здатні утворювати об'ємну, організовану системну більшість. Саме ця більшість і формує, відображає людину тілесну з її

зовнішніми особливостями, якостями в російській мові. Усі значення цієї групи можна розділити наступним чином:

- 1) закріплені у словниках;
- 2) оцінні, які слугують фоново-культурною або індивідуально-психологічною конотацією.

Досліджуючи лінгвоантропологічний аспект, ми виявили, що контексти на представлення людини тілесної зустрічаються різні.

1. До першої групи уналежнюємо такі, у яких для виявлення або позначення зовнішності реципієнт використовує назви частин тіла, їхній рух, положення. Наприклад: *«Я сажусь на край скамьи, подальше от него, чтобы не мешать непрерывному движению его рук. Это какой-то танец на месте, необычайно грациозный танец [290].*

2. До другої групи уналежнюємо такі, де зображено назви функційних характеристик зовнішності (голос, погляд, особливість рухів, манери тощо). Наприклад: *«У Чижевича черные волосы ежиком, но на затылке просвечивает лысина» [297].*

3. До третьої групи уналежнюємо характеристики людини в цілому, які повністю змальовують її зовнішній вигляд. Наприклад: *«Он показался рохлей, тряпкой» [343].*

Описуючи категорійні мовні риси, спираємося на дослідження Н. Д. Арутюновой [24], Е. Бенвениста [33], О. О. Потебні [194], М. В. Степанова [216], Ю. М. Караулова [101].

У свідомості (як і в мові) людину тілесну, так само як і внутрішню, можна уявити як поняття, яке підлягає членуванню. Людину тілесну сприймають за допомогою національно-культурних конотацій, які в мові здатні виявлятися в розмаїтті оцінок, стереотипів, метафоризації.

Такі явища можна пояснити наявністю в центрі уваги суб'єкта, який описує об'єкт (людину) таких елементів зовнішності, які притаманні їй мають цінність саме для цієї культури. Важлива роль відводиться естетичному, експресивному, прагматичному й інформативному значенням. Також позначають такі особливості зовнішності, які здатні індивідуалізувати об'єкт, виокремити з маси за конкретною особливістю.

Людина тілесна, яка існує в реальному часі та просторі, акумулює для себе безпосередньо та до оточення певними образами структурованої знакової системи. Це відрізняє її від *людини внутрішньої*, яка прихована від навколишніх для безпосереднього бачення.

Зовнішність передає лише фізичний зміст, онтологічні функції. За допомогою мовної категоризації відбувається репрезентація світу.

Частиномовний склад **ФСП «людина тілесна»** представляється полем, що містить у своєму складі різні частини мови, серед яких дієслова, іменники, прикметники, а також об'єднує похідні спільнокореневі слова. Параметризуючи поле «людина тілесна» за її складом і значенням, можна помітити, що це поле різнотипного складу, до якого дотичним є лексико-семантичне субполе.

«Людина тілесна» складається з лексико-семантичного субполя «людина тілесна» і тематичного субполя «людина тілесна», куди входять лексико-семантичні групи, а саме: «Зовнішній вигляд загалом», «Частини тіла», «Зовнішні функціональні ознаки», «Експресія».

Пропонуємо розглянути лексеми, які виконують роль маркерів у фразеологізмі.

ЛСГ «Зовнішній вигляд загалом» представляє низку групувань слів:

Вигляд загалом – зовнішність, вигляд, личина, на вигляд тощо;

– *Особливість цілісного зовнішнього вигляду* – високий, гарний, сильний, дужий, хворий, товстий тощо.

До ЛСГ «*Частини тіла*» увійшли такі номінації:

– *Особливості постави* – фігура, зріст, виправка;
 – *Конкретні органи* – обличчя – *полное, румяное*; голова – *лысая*; очі – *выпученные*, брови – *брежневские*, вії – *веер*; лоб – *высокий*; ніс – *крючком*; спина – *узкая*). Наприклад, *уголки губ, спинка носа, ямочки* тощо.

ЛСГ «*Зовнішні функціональні ознаки*» представлено характеристиками:

– *Зовнішні ознаки* – міміка, статура, хода, посмішка, вимова, жести та ін..

– *Рухи* – зморщитись, підмигнути, плюнути, почухати, встати, говорити тощо.

– *Характер зовнішніх ознак і рухів* – говорити: *быстро, понятно, невнятно, громко, мямлит* тощо, ходити: *криво, прямо, медленно, вяло* тощо.

До ЛСГ «*Експресія*» відносимо лексеми, які містять сему «виразність зовнішнього вигляду»: *обаяние, солидность, харизма, грация, уродство, невзрачность*.

Як ішлося раніше, для вираження зовнішності людини в російській мові переважно використовують лексеми різних частин мови: іменники, прикметники, дієслова. Наприклад:

– Ніс – *длинный, прямой, кривой, с горбинкой, узкий, широкий* тощо.

– Повільний – *шаг, движение, разговор* тощо.

– Короткий – *нос, руки, ноги, ресницы, волосы* тощо.

– Непринадний – *вид, костюм, походка* тощо.

Зауважимо, що до периферії даного поля входять слова метафоричні, перифрастичні, стилістично марковані і такі, що є вторинними за номінацією.

Найменування людини тілесної здебільшого сприяє вторинному означуванню. Наприклад, *уши – заячьи, смех – лошадиный, глаза – лисьи, лягушачьи, соколиные, руки – грабли, лапы, лопаты*. Подібні моделі створюються на основі схожості з рослинами, тваринами або за способом дії.

Разом з тим, у російській мові зустрічаються евфемістичні варіанти позначення зовнішності:

- Голова – *колокольня, башня, бошка, центр управления*.
- Очі – *зенки, зеркало души, глазены, гляделки, шары, очи*.
- Гарна людина – *ангел, лапочка, душка*.
- Стара – *мамонт, динозавр, божья коровка, пожилые*
- Вдаритись – *бахнуться, стукнуться, бумкнуться*.

Отже, дальня периферія поля «людина тілесна» представлено лексемами, які містять сему «зовнішність» імпліцитно. Але інколи, у певних контекстах, сема актуалізується, набуваючи референції до людини. Сюди входять випадки з предметними номінаціями, якими маніпулює людина: *помада на щеках, сигарета в зубах, перья в голове*.

Багато лексем поля «людина тілесна» мають словотвірні похідні, утворюючи словотвірні ланцюжки. Наприклад:

Губа – *губка, губонька, губище, губошлёп*.

За допомогою перенесення найменування / назви певного об'єкту з використанням метафоричного перенесення, поле «людина тілесна» наповнюється образними лексемами, вторинними номінаціями, які виражають своєрідність національно-культурної специфіки мови й виконують це якісніше, ніж прямі номінації.

До понятійної сфери «людина тілесна» пропонуємо уналежнити такі понятійні мікрогрупи, як *зовнішність загалом, будова тіла, зріст, вага.*

1. Серед прикладів у мікрогрупі «**Вага**» виокремлюємо такі:

Толстяк, полный, тучный, пухлый, жирный, брюхатый, жиртрест, тощий, худышка, скелет, кожа и кости.

– Про товсту людину: *живот растёт, а хвостик сохнет; руками не объять, за день не обойти; мимо не промажешь.*

– Про худу людину: *доска плоска; велосипед; худой корове не быть газелью.*

2. Мікрогрупу «**Шкіра**» представлено такими прикладами:

Черная, белая, загорелая, сморщенная, гладкая, грубая, шершавая, с родинкой, с родимым пятном, пигментация, волосатая.

– Про бліду людину: *как вылинявший рак; как смерть; как покойник; как полотно; как мраморный.*

– З плямами на обличчі: *рыжий-конопатый; отмеченный судьбой; коснулась рука дьявола, поцелованный солнцем.*

– Про людину з темним відтінком шкіри: *уголёк; шоколадка; чёрный кофе; негр.*

3. До мікрогрупи «**Відчуття**» належать:

– Зір (*слеп, как крот; зоркий, как сокол*);

– Слух (*глухарь, ухо – хорошо слышит; кинуть ухо – послушать; Бах*);

– Нюх (*пахнет, несёт, ароматно, как из помойного ведра, все ароматы Франции*);

– Смак (*вкуснятина, приторно, солено/сладко, горько, кисло тощо*);

– Дотик (*легкое касание, приятное прикосновение тощо*).

4. У мікрогрупі **«Вік»** виокремлюємо: *вік немовляти, підлітковий, юнацький, зрілий, старість, дошкільний, складний.*

– Про дитину: *пешком под стол ходит; малявка; когда мир из окна ещё велик; от горшка два вершка.*

– Про молоду людину: *молоко на губах не обсохло; молокосос; мира не выдавший.*

– Про юність: *пора комсомола – юность моя.*

– Про підлітка: *в периоде полового созревания.*

– Про дорослого: *в самом соку; наливное яблочко.*

– Який старіє: *в сорок пять – ягодка опять; второй молодости.*

– Старий: *одной ногой в могиле; пожилой; старая кляча (кошёлка, развалина); дожил до седых волос.*

5. До мікрогрупи, яка представляє **«Рухи людини»** зараховуємо жести, міміку, ходу. Яскравими прикладами представлено останній елемент цієї групи:

– Хо́да – *уверенная, твёрдая, королевская, спортивная, вразвалочку, неловкая, неуклюжая, шаткая, быстрая, медленная, осторожная, гордая, робкая, смелая, торжественная, усталая, царственная, величавая, поступь, шествовать.*

– Про ходу: *будто лодочка плывёт; спотыкач; летун.*

6. Мікрогрупу **«Поведінка людини»** представлено такими прикладами: *культура поведения, этикет, манера, тон, вести себя, правила приличия, иметь привычку, воспитание, вежливость, невежество, такт, корректность, любезность, грубость, резкость, дерзость.*

У зіставленні зовнішнього та цілого в людині простежуємо своєрідність синтагматичних відношень. Наприклад, людину загалом можна назвати за найменуванням певної частини тіла або за особливістю зовнішнього вигляду:

подойди ко мне, шляпа; я занимала за этими очками; толстый поедет с нами [343].

Отже, виокремимо два основні складники концепту *людина*: *людина-особистість*, де відображені внутрішні якості, та *людина тілесна*, де оцінка і, як наслідок, найменування людини залежить від її зовнішніх ознак.

Вербалізуючи мікроконцепт *людина (тілесна)*, доходимо висновку, що такий образ містить багато складників, екстралінгвальних вмотивованих ознак, до яких належать кінетичні й анатомічні. Також у тематичному полі виокремлюємо психологічні, інтелектуальні, соціальні ознаки тілесної людини, які не можна уналежнити безпосередньо до семантичного субполя через відсутність у них інтегральної семи «зовнішність». Звертаємо увагу також на кількісну різницю між власне лексико-семантичним субполем «Людина тілесна», до якого входять лексеми за суміжністю їхніх значень. З цього випливає, що останнє, за своїм складом, відображає досліджуваний фрагмент картини світу ширше, різноманітніше та об'ємніше.

3.2. Вербалізація концепту *людина* з урахуванням гендерних стереотипів

Сучасні лінгвістичні студії характеризуються синтезом наукових парадигм різних сфер знань, формуванням нового когнітивно-дискурсивного принципу мовних досліджень. Одним з базових засобів, що є фундаментом двох сучасних парадигматичних підходів у сфері сучасного мовознавства, визнано антропоцентризм. Мовні феномени розглядають у нерозривній єдності з суттєвими характеристиками людини. Гендерний параметр стає вагомим критерієм, на основі якого досліджують мовні явища.

Як когнітивні сутності, гендерні стереотипи знаходять відображення в ментальному субстраті мовного знаку, вербально об'єктивуються, передусім, у лексичних номінаціях, оскільки одним з важливих функцій процесу номінації є встановлення відношень між вербальною оболонкою і тими ментальними процесами, які відображені у свідомості. Таким чином, гендерно-марковані прямі й образні номінації (далі – *ГМН*) є засобом втілення стереотипних, соціокультурних знань про роль, якість, індивідуально-психологічні особливості людини – чоловіка та жінки. Для даного дослідження велике значення мають фразеологічні номінації як мовні репрезентації когнітивних механізмів гендерної стереотипізації.

Стереотипи як одиниці людської свідомості мають декілька функцій: когнітивну, афективну, соціальну, інтегративну, функцію економії, прагматичну, протекційну. З точки зору аналізу динаміки когнітивної та мовної картин світу найцікавішою є остання: стереотипи сприяють збереженню традиційної для даного соціуму системи світогляду. Гендерні стереотипи як окремий випадок стереотипії виконують усі перераховані функції: так у стереотипі «*все мужики – сволочи*» помічено когнітивну функцію (гендерне уявлення про всіх чоловіків, як про негативних та потенційно небезпечних людей), афективну (гендерне розмежування (експліцитно) чоловічого як негативного й (імпліцитно) жіночого як позитивного, соціальну (розмежування та протиставлення світу чоловіків і жінок), інтегративну (об'єднання жінок відсторонено від чоловіків як представників чужого соціуму), прагматичну (різний прагматичний ефект у внутрішньо- та міжгендерній комунікації), протекційну (збереження елементу світогляду жінок).

Вітчизняні психологи виокремлюють декілька груп гендерних стереотипів, які задля демонстрації їхньої гетерогенної (соціальної,

психологічної і мовної) природи можна проілюструвати лінгвістичними прикладами:

1) стереотипи маскулінності / фемінності щодо соматичних, психічних, поведінкових якостей: *все блондинки глупы; все мужики бабники; седина в бороду – бес в ребро.*

2) стереотипи розподілу родинних ролей: *муж – глава семьи; и баба смекает, что люльку качает.*

3) стереотипи, які визначають специфіку гендерної дефініції праці: *не женское это дело; работа для настоящего мужика.*

Гендерна стереотипізація відображає культурно зумовлені оцінки й репрезентується на різних рівнях мови. Найзначущими для концептуалізації людини в російській мові є такі стереотипи:

1. Інтелектуальні дані (23%)

– з позитивним забарвленням: *сень пядей во лбу; цепкий ум; с умом / головой дружит; человек с умом; дойти своим умом;*

– з негативним забарвленням: *без царя в голове; умная голова дураку дана; задним умом крепок; выжить из ума; ум за разум заходит.*

2. Сила (21%):

– з позитивним забарвленням: *сила воли; сильный пол; знание – сила; правда – сила; дерево корнями сильно, а человек – друзьями;*

– з негативним забарвленням: *сила есть – ума не надо; слабое место; питают слабость; без дела сила слабеет; два дебила – это сила.*

3. Краса (21%):

– з позитивним забарвленням: *красив, как молодой Бог; красота – страшная сила; красота спасёт мир; хоть куда; как красно солнышко;*

– з негативним забарвленням: *с лица воду не пить; красота внутри, а не снаружи; лицом мил, да душой гнил; страшен, как смертный грех; ни то, ни сё.*

4. Вік (16%):

– з позитивним забарвленням: *танцуй, пока молодой; бальзаковский возраст; вторая молодость; старый конь борозды не испортит; в 45 ягодка опять;*

– з негативним забарвленням: *молодо-зелено; старость – не радость; от горшка два вершка; старый пенёк; старая кошёлка.*

5. Соціальний статус (15%):

– з позитивним забарвленням: *бедность – не порок; двух генералов прокормил; сам себе хозяин; хозяин положения; дом – полная чаша; как сыр в масле;*

– з негативним забарвленням: *бедный родственник; под каблуком; мужик горбом, а барин горлом; сапожник без сапог; средней руки; етишкина жизнь; мальчик на побегушках; свистеть в кулак.*

6. Фізичні дані (4%):

– з позитивним забарвленням: *есть ещё порох в пороховницах; как огурчик; бравый молодец; кровь с молоком; крепок, как дуб;*

– з негативним забарвленням: *еле дышит; еле-еле душа в теле; жиртрест; обезьяна с гранатой; вот-вот рассыплется.*

Кожний приклад має власну історію (виникнення, трансформація, зникнення), відповідно, доволі закономірною є ситуація, за якої певні елементи концептуального простору відходять на периферію або зникають, а інші – виходять на перший план або стають ядерними.

3.3. Аналіз гендерних фразеологічно-маркованих найменувань з концептом *людина*

Основою фразеологічного моделювання є когнітивні операції, націлені на взаємодію вихідного домену, який представляє таку сферу, з якої відбувається запозичення когнітивних ознак, і цільового домену – абстракції, що ідентифікується із залученням фразеологізмів.

Потрібно зазначити, що в сучасному мовознавстві існує два вектори. Перший – це відносно нове поняття, у якому за принципом метафоризації відбувається «перенесення не лише фізичних, але й сукупності духовних якостей, об'єднаних словами «жіночність» та «мужність», щодо предметів, не пов'язаних зі статтю безпосередньо» [190]. За такого трактування фразеологічна природа гендерної категоризації яскраво проявляється в тому, що «предмети (неістоти) і явища асоціюються у свідомості з чоловічим або жіночим началом» [204, с. 14].

У першому випадку гендерні фразеологізми можна розглядати як назви чоловіків та жінок, які «виступають засобами маркування «типових чоловічих» і «типових жіночих» якостей на основі подібності з явищами різних понятійних рядів» [133, с. 48].

Отже, в центрі уваги опиняються фразеологічні ГМН, які постають матеріальним вираженням концептуальних гендерних фразеологізмів з цільовими сферами «чоловік» та «жінка». Створюючи моделі класифікації, спираємось на підходи О. М. Адаменко [264, с. 4].

Під час моделювання жіночих образів, високу продуктивність у створенні концептуальних фразеологізмів демонструє сфера «артефакти» (18 од. ГМН).

У межах фразеологічної моделі «жінка – це артефакт», актуалізуються, передусім, ознаки зовнішнього вигляду та сексуальності жіночого референта, наприклад: *солнышко* – мила; *наливное яблочко* – приваблива; *старая калоша* – неприваблива; *зажигалка* – сексуальна; *оторва* – призначена для розваг.

Виокремлюємо також риси характеру: *Гитлер в юбке* – сувора; *бой-баба*, *гром-баба* – запальна; *баба на мешке картошки* – буркотлива; *базарная баба* – балакуча; *у бабы ум короткий, да язык долог* – любить говорити не за темою.

Представлено також деякі властивості: жінка, яка є прикладом, якою захоплюються (*икона, королева, богиня*), яку жадають (*прохлада, весна*), яка цнотлива (*садовое яблочко*), яка діє автоматично (*машина, робот*).

Когнітивна модель «**жінка – це тварина**» (17 од. ГМН) вибудовується на перенесенні ознак: *хищница, волчица* – безжалісна; *жаба, корова* – некрасива; *кошка, тигрица, пантера* – сексуальна; *собака* – скандальна; *змея, крыса, овца* – зрадниця; *свинья* – неакуратна; *мышь серая, моль* – неприваблива; *ослица, коза* – нерозумна.

Наступна модель «**жінка – міфічна істота**» (10 од. ГМН) актуалізує такі ознаки жіночого референта: *богиня, душа* – сексуальна привабливість; *дьявол в юбке* – скандальна; *лёд, Снежная Королева* – байдужа; *ведьма* – неприємна; *монстр* – безжалісна; *принцесса на бобах* – прискіплива; *медуза Горгона* – зла; *мозговой центр* – розумна.

У похідній моделі «**жінка – це абстракція**» (8 од. ГМН) жіночий референт характеризується відповідно до таких ознак: *растяпа, дура* – невдаха; *коня на скаку остановит, в горящую избу войдёт (Н. Некрасов)* – пробивна; *непруха* – від якої завжди неприємності; *муза* – надихає; *как осенняя погода* – мінлива; *бомба* – яскрава, помітна; *клубничка* – сексуально приваблива.

У межах моделі «*жінка – це рослина*» виокремлюємо 8 од. ГМП: *ива* – зажурена; *берёзка* – струнка; *калина, роза, маков цвет* – красива; *лилия* – одинока; *одуванчик, перекасти-поле* – легковажна.

У межах моделі «*жінка – це птаха*» зафіксовано 8 од. ГМН: *кукушка* – погана мати; *ласточка* – працелюбна; *курица-наседка* – домашня; *жар-птиця, синяя птиця* – жінка-мрія; *лебедь* – красива; *сорока* – пліткарка; *сова* – мудра.

Модель «*жінка – це комаха*» представлено такими 8 од. ГМН: *пчёлка* – працелюбна; *муха* – нав'язлива; *оса, паучиха* – підступна; *бабочка, стрекоза* – безтурботна; *вошь* – неприємна, непримітна, але від якої лише проблеми; *черная вдова* – нещасна, нещаслива.

Проекція структури концептуальної сфери-джерела на структуру сфери-цілі «*чоловік*» призводить до виокремлення моделі «*чоловік – це тварина*» (14 од. ГМН) характеризує референта-чоловіка таким чином: *мутант* – ненормальний; *медведь* – сильний; *животное* – агресивний; *змей* – злодій, спокусник; *осёл* – впертий; *заяц* – боягуз; *волк* – самотник; *бык* – гнівний, розсерджений; *обезьяна* – абсурдний; *слон* – товстий, незграбний; *баран* – дурний, впертий; *козёл* – зрадник; *котик, зайчик* – коханий.

Моделювання в межах конструкції «*чоловік – це артефакт*» (14 од. ГМН), відмічаємо наявність у рівнозначному співвідношенні ознак зовнішнього та внутрішнього референта чоловічої статі: *толстый карман* – багатий; *балабол* – багато говорить про несуттєве; *армагедон* – страшний у гніві; *шляпа* – який втратив певну можливість; *вулкан* – має вибуховий характер; *дьявол* – підступний; *лох* – довірливий.

Виокремлюють також риси характеру, соціальної значущості та розумових здібностей: *деспот, тиран* – ревнивий; *большая шишка* –

шанований; *игрушка, мальчик* – призначений для розваг, несерйозний; *дурень Божий* – нерозумний.

Модель «**чоловік – це птах**» представлено такими 10 од. ГМН: *сокол* – захисник; *орёл* – красивий, сміливий, активний, ініціативний; *чиж, воробей* – безтурботний; *петух, павлин* – занадто пафосний, себелюбний, егоїст; *страус* – боягуз; *попугай* – абсурдний; *лебедь* – вірний; *филін* – мудрий.

Модель «**чоловік – це міфічна істота**» (9 од. ГМН) дає змогу виокремити такі ознаки: *маг, чародей, кудесник* – має гарні здібності; *Дон Корлионе* – непохитний; *молодой бог, Аполлон* – сексуальний; *Геркулес* – сильний; *Дон Кихот, Одиссей* – відважний.

Когнітивна проекція «**чоловік – це абстракція**» (8 од. ГМН) актуалізує такі ознаки: *проблема* – приносить неприємності; *хороший выбор, удачный вариант* – щасливий; *дорогой, милый* – коханий; *тряпка, подкаблучник, маменькин сынок* – слабохарактерний.

Модель «**чоловік – це комаха**» (6 од. ГМН) актуалізує ознаку соціального значення чоловічого референта: *муравей* – працелюбний; *трутень* – лінивий, нероба; *кузнечик* – безтурботний; *паук* – підступний; *таракан* – приносить лише шкоду (за ознакою зовнішності – вусатий); *комар* – нав'язливий, набридливий.

Під час моделювання проекції «**чоловік – це рослина**» (5 од. ГМН) виокремлюємо такі ознаки: *дуб-дерево* – дурний; *дуб* – сильний, кремезний; *ясень* – самотній; *нарцис* – самозакоханий; *бурьян* – безкорисний, сам по собі.

Аналіз гендерно-маркованих фразеологічних номінацій демонструє розмаїття втілення образів, які характеризують чоловіка або жінку.

Під час моделювання жіночого образу, більшого значення набувають естетичні ознаки, привабливість зовнішнього вигляду. Якщо молодість,

миловидність, краса з аксіологічної точки зору є позитивними жіночими якостями, то відсутність останніх набуває негативної характеристики. Наприклад: *Старушки серыми утицами поплыли в свои комнаты* (И. Ильф, Е. Петров); *Ты ж еще, старая ведьма, и разревелась* (Е. Фонвизин); *Что ты, баба, белены объелась?* (А. Пушкин); *Старые клячи* (Д. Быков);

Уже обрыскал всё, но никакого толку:

– *Не знаешь, милая, где старая метёлка?*

Из кухни тёща (каждый день, как на работе!):

– *Метла – согласна... Но, что старая, – вы врёте!* (М. Плет).

У зоні активного когнітивного моделювання перебувають також індивідуально-психологічні ознаки, які інтерпретують поведінку референта жіночої статі. Переосмислені вторинні номінації соціального значення жіночих референтів у поєднанні з деякими особливостями характеру переносять жінку з приватної сфери до професійної (*киношная королева, старлетка, актриса погорелого театра*). Із негативним значенням поведінкові фемінні характеристики створюють образ войовничої сили, яка тиском досягає поставленої мети (*коня на скаку остановит, в горящую избу войдёт*).

Оцінювання успішності також притаманне образу типового чоловіка, оскільки, втрачаючи успішність, він втрачає інтерес до себе з боку протилежної статі. Але цей факт не є дихотомією у рівнянні «успішність = чоловіче / неуспішність = жіноче». Сучасна жінка переважно успішніша, ніж середньостатистичний чоловік, наприклад: *Старлетка ушла, и осталась звездой* (О. Малышев); *А вдруг я лошадь ломовая?* (А. Светлова); *Мастерица на все руки, мама* (Н. Кляцкий); *Сильная женщина – самая слабая* (М. Куткар); *Попадья, барыня – не барыня, и обществом своим торгующим гнушается* (И. Горбунов).

Хоч чоловіка й розглядають як вигідного партнера, гідного сучасної жінки, деякі номінації відображають у своєму образному змісті підлість, незначущість чоловіків, наприклад: *Отставной козы барабанищик; Маменькин сынок; Мужика тят-ляп срубили, а обтесать забыли; Мужик лен трепал, да и сам пропал; Мужик на счастье сеял хлеба, а уродилась лебеда.*

Аналіз відібраних гендерно маркованих номінацій показав специфічні найменування референтів чоловічої та жіночої статі. Як результат, дослідження перенесення явищ навколишньої дійсності на характер, поведінку, зовнішність людини, ми одержали відсоткові дані (див. Таблицю А.3.2.).

Таблиця А.3.2.

**Результати аналізу гендерно маркованих номінацій
з концептом людина**

Модель	ГМН про жінку, %	ГМН про чоловіка, %
Тварина	12 %	10 %
Птах	5,5 %	7 %
Артефакт	13 %	10 %
Міфічна істота	17 %	6 %
Абстракція	5,5 %	5,5 %
Рослина	5,5 %	3,5 %
Комаха	5,5 %	4 %

Як жіночі, так і чоловічі образи ФО транслиують переважно традиційні погляди на привабливу зовнішність, тоді як індивідуально-психологічні характеристики змінюються.

Центральне місце серед експлікованих ФО позитивних моральних цінностей російського народу займають дружня прихильність, турбота про

благо і щастя людей, розум і почуття любові, повага, мудрість та ін. Фразеологізми, концептуалізуючи ці якості, укладають у своєму семантичному ядрі сукупність християнських істин і моделей правильної / неправильної поведінки, які пропонують російській людині з метою орієнтування в повсякденному житті на діяння, які породжують добро і благо. Серед негативних якостей, відображених у фразеології, на перший план висувують лінь, знижений особистісний статус, жадібність та ін., багато в чому зумовлені екстралінгвістичними чинниками.

Висновки до розділу III

Хоча природа концептів невербальна, вони об'єктивуються в мові за допомогою слів, фразеосполучень, структурних і позиційних схем речень, цілих текстів. Суттєві ознаки концепту у згорнутому вигляді входять до лексичного значення слова-ядра концепту, яке відображає поняття як його дефініцію. Однак вивчення мовних форм заздалегідь неповне без долучення до когнітивних категорій і категорій культури. Когнітивний підхід переважно розкриває факти, на які не наштовхуємось, використовуючи традиційні методи, що й відображено в даному дослідженні. Проведене дослідження відкриває перспективи для розвитку когнітивної ономастики.

Концепт *людина* досліджений як з позиції статички (лексикографічний аспект, фактуальна інформація), так і з позиції динаміки – дискурсивний підхід. Дослідженню підлягало як ядро, так і периферійні зони, які диференціювали під час опису концепту. Такий підхід призвів до формування концепту *людина* як дискурсивного феномену. У дисертації запропоновано модель концепту *людина*, яку розуміємо як спосіб експлікації структури семантики концепту. Така модель дає змогу структурувати фразеологічний матеріал. У центрі моделі

знаходиться ядро – людина – це основа концепту, його ключова одиниця, до якої додаються фактуальні ознаки, низка асоціативних смислів та образні ознаки. Саме ці ознаки становлять основу образу-концепту *людина* й усі разом утворюють систему символічних смислів, які демонструють даний концепт як культурну і духовно-моральну сутність.

У концепті *людина* виокремлюємо не лише ядро й периферію, але й інтерпретаційний шар, який, розташовуючись на периферії, охоплює ядро, яке утворюється за його участі. Польовий (прототипічний) підхід не дає змоги окреслити чітку межу між різними типами ознак (зон), тому що фактуальна інформація тексту стає образом, а образ є невід’ємним від асоціативної зони, оскільки саме асоціативні зв’язки надають особливої експресивності образу, а всі разом вони стають об’єктом для інтерпретації.

Проведений аналіз фразеологічних одиниць, які називають людину, дав змогу стверджувати, що національно культурна специфіка світосприйняття відображається у фразеологічних моделях через асоціативно-образні основи їхньої семантики та інтерпретується за допомогою виявлення зв’язку образів зі стереотипами, символами, прототипічними ситуаціями та іншими семіотично значущими елементами національної культури.

Зв’язок внутрішнього та зовнішнього в людині формує цілісний концепт *людина*. Шляхом практичного аналізу мікроконцептів «людина особистість» і «людина тілесна» отримуємо таке процентне співвідношення цих двох груп: 58% до 42%. Це пов’язано з тим, що для створення фразеологізмів, які називають людину тілесну, достатньо побачити людину (переваги, недоліки), щоб висміяти або підкреслити їх, формуючи фразеологічну одиницю. А для того, щоб оцінити внутрішній світ людини, зрозуміти її, прийняти або ні її соціальну, життєву позицію, оцінити інтелектуальні та індивідуальні якості, які

людина за бажанням може приховати, або продемонструвати, часу потрібно більше. Відповідно, на формування одиниці в цій групі відводиться більше часу. Тому про людину з її внутрішніми якостями фразеологічних одиниць зафіксовано менше.

Гендерна стереотипізація відображає культурно зумовлені оцінки й репрезентується на різних рівнях мови. Серед досліджених фразеологізмів помічаємо таку ситуацію: найбільш значущими стереотипами виявились:

1) Інтелектуальні дані – 23% (*семь пядей во лбу; цепкий ум; без царя в голове; умная голова дураку дана*);

2) Сила – 21% (*сила воли; сильный пол; сила есть – ума не надо; слабое место*);

3) Краса – 21% (*красив, как молодой Бог; красота – страшная сила; с лица воду не пить; ни то, ни сё*);

4) Вік – 16% (*танцуй, пока молодой; бальзаковский возраст; молодозелено; старость – не радость*);

5) Соціальний статус – 15% (*бедность – не порок; двух генералов прокормил; бедный родственник; под каблуком*);

6) Фізичні дані – 4% (*есть ещё порох в пороховницах; как огурчик; еле дышит; еле-еле душа в теле*).

Концептуальна картина світу не є стійкою й піддається постійним змінам, які пов'язані з впливом інших культур на мову, з технічним прогресом та посиленою фемінізацією. З появою нових предметів побуту, відкриттям нових живих організмів та космічних тіл тощо з'являються у фразеології й нові найменування людини.

Під час практичного дослідження чітко простежується проникнення національно-культурної специфіки світосприйняття у фразеологічні моделі

через асоціативно-образні засади їх семантики. Інтерпретація відбувається за допомогою зв'язку образів зі стереотипами. Символами, прототипічними ситуаціями та іншими семіотично значущими елементами національної культури.

Досліджуючи концепт *людина* з урахуванням гендерного чинника, отримуємо наступні статистичні дані:

- модель «людина – тварина» – 12% проти 10%;
- модель «людина – птаха» – 5,5% проти 7%;
- модель «людина – артефакт» – 13% проти 10%;
- модель «людина – міфічна істота» – 7% проти 6%;
- модель «людина – абстракція» – 5,5% проти 3,5%;
- модель «людина – рослина» – 5,5% проти 4%;
- модель «людина – комаха» – 4% проти 5,5%.

Дослідження гендерно-маркованих номінацій із концептом *людина* показали, що про людину як про істоту чоловічої статі у фразеології російської мови знаходимо більше номінацій, ніж про людину як про істоту жіночої статі. У процентному співвідношенні це виглядає як 54% (людина-чоловік) проти 46% (людина-жінка). З точки зору динаміки потрібно відзначити, що в російській мові нещодавно словом «людина» також називали служника, офіціанта, який мав бути обов'язково чоловічої статі.

У дослідженні чітко простежується зв'язок внутрішньої людини з людиною тілесною, що разом формує цілісний концепт *людина*. Співвідношення груп зовнішні та внутрішні якості людини можна представити так: 58% проти 42%.

Для національно-культурної специфіки російської мови позитивними є такі якості людини, як *працелюбність, розум, доброта, повага, скромність*

тощо (внутрішні якості) і краса, пропорційність тощо (зовнішні ознаки). Серед негативних: лінощі, боягузтво, підлість, жадібність тощо (внутрішні якості) і потворність, непропорційність форм, занадто виражені риси (зовнішні ознаки).

ФО, які називають людину жіночої статі, зустрічаємо переважно з негативною конотацією. На нашу думку, це пов'язано з однією із версій щодо походження слова «женищина». Йдеться про те, що всі слова з афіксом *–щин–* мають негативне значення (чертовщина, бесовщина, дедовщина, женщина). Називаючи жінку, їй одразу ж приписувався зв'язок з потойбічними силами, магією, тоді як чоловік – це голова, начало, правитель.

Дослідження гендерно-маркованих номінацій із концептом *людина* показали, що про людину як про істоту чоловічої статі у фразеології російської мови знаходимо більше номінацій, ніж про людину як про істоту жіночої статі. У відсотковому співвідношенні це виглядає як 54% (людина-чоловік) до 46% (людина-жінка).

Матеріал розділу відображено в таких публікаціях:

1. Федіна О. В. Образ людини в мовній картині світу. *Znanstvena misel*. Словенія, 2017. № 4. С. 99–101.
2. Федіна О. В. Вербальне вираження характеру людини у фразеології російської мови. *Збірка наукових праць Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара. Лінгвістика. Лінгвокультурологія*. Дніпро, 2017. № 11. С. 206–261.
3. Федіна О. В. Опис концепту людина у фразеології російської мови: стереотипи поведінки, якості, риси характеру. *Лінгвістика. Лінгвокультурологія*. Дніпро, 2020. № 15. С. 72–80.

ВИСНОВКИ

Концепт *людина* є складним ментальним утворенням, яке поєднує національно й культурно зумовлені уявлення, які склалися у свідомості носіїв мови й відображають повсякденну філософію народу та своєрідність національного менталітету.

Учені вважають, що когнітивна наука, у якій концепти розкриваються найширше, є мисленням. Саме мислення маніпулює ментальними репрезентаціями по типу фреймів і сценаріїв, планів, моделей та інших структур знань.

Як ментальному феномену, мові відводиться роль одного зі способів кодування відомих форм пізнання: як чуттєвого (сприйняття, відчуття, уявлення), так і раціонального (судження, поняття, висновки). Мова здатна забезпечити надання інформації про якісні і кількісні характеристики об'єктивного світу в концептуальну систему людини. Інакше кажучи, мова – це запорука доступу до концепту. При цьому не має значення спосіб формування даного концепту.

Ментальність народу актуалізується в найбільш значимих мовних концептах культури, головним завданням яких є відображення національних пріоритетів та ідеалів.

Об'єктом дослідження когнітивної лінгвістики є вербалізований концепт, який через занурення в культурний простір конкретного етносу набуває як когнітивний елемент додаткових вторинних ознак – образ й оцінку.

До змісту концепту *людина* належать не лише актуально усвідомлювані смислові компоненти, пов'язані зі словом (фразеологізмом), але й ознаки, які відображають загальну інформаційну базу про людину, її знання про предмет

або явище. Фразеологічний концепт є дискретною, об'ємною в смисловому плані одиницею мислення або пам'яті, яка відображає культуру народу, а значення є частиною концепту; концепт належить до когнітивної свідомості, а значення – до мовної.

Антропоцентричні номінативні ФО в прагматичному плані виступають як (у функції) семіотичних регулятивів, фіксуючи й відбиваючи в образно-символьній формі модель поведінки людини, особливості її зовнішнього вигляду, риси характеру, традиції та звичаї народу, систему оцінок усього, що формує фразеологічний простір *людина*. В основі процесу фразеологічної номінації *людина* лежить фразеологічне переосмислення. Однією з найважливіших характеристик фразеологізму на позначення людини є семантичне вмотивування, оскільки фразеологічні одиниці є мовними знаками, утвореними внаслідок вторинної номінації. У різних фразеологізмів мотиваційно значущими виявляються різні засоби: як мотиватори фразеологічного значення вмотивованих одиниць, крім образної основи (*пень березовий, коломенская верста*), морфолого-синтаксична структура (*одна голова – два языка; голова, два уха!; ни мычит ни телится*), фонетична структура (*глуп как бабий пуп; разбираться как баран в Библии*). Лексеми семантичного поля *людина* систематично використовують у формуванні російських ФО на позначення людини, що свідчить про концептуальну значущість цієї семантичної галузі для тієї частини російської мовної картини світу, яка отримує відображення у фразеології в її широкому осмисленні (колокації, ідіоми, паремії).

Досліджені ФО утворюють складні за своєю структурою фразеосемантичні поля, системність яких має концептуальне значення й виявлена в кількох аспектах: у дискурсивно-стилістичному аспекті російської

МКС, яка репрезентована ФСМП *людина*, орієнтована переважно на фольклорно-народну та розмовну традицію, хоч зафіксовано також книжкові біблеїзми й західноєвропейські семантичні кальки, фразеологізовані прецедентні фрази з літературних текстів.

Специфічною особливістю одиниць ФСМП є наявність в їхньому значенні дискурсивного компонента, виявленого у фразеологічному образі, сформованому на основі метафоричних або метонімічних трансформацій первинних словесних комплексів. Фразеологічний образ виступає національним маркером характерологічних фразеологічних одиниць. Опис ФСП дав змогу визначити його структуру й особливості. ФСМП є організацією фразеологічних одиниць, що має розгалужену конфігурацію. ФСМП *людина* постає системним об'єднанням ієрархічно організованих, взаємозалежних і взаємодоповнюваних елементів, що називають людину, визначають її характер, риси тощо з різною інформативністю і ступенем інтенсивності вияву.

Фразеосемантичне поле належить до універсальних в системі будь-якої мови, а його члени активні в процесі ідіоматизації. Склад, семантика (зокрема її концептуально-прагматичний складник) членів ФСП багато в чому визначаються екстралінгвістичними чинниками, зокрема культурно-історичними особливостями життя етносу. Системність у семантичній організації російського ФСМП *людина* зумовлює формування регулярних принципів мотивації значень проаналізованих ФО. Найвиразніше це характеризує ядерну й навіколоядерну зону. У межах СП *людина* найстійкішою постає модель семантичного розширення (за принципом метафоризації), що відбита у внутрішній формі ситуації. У семантичній сфері *людина* найпослідовніше реалізуються дві концептуальні, метафоричні у своїй основі

моделі перетворення внутрішньої форми ФО, а саме: гедоністична (фізіологічна) та морально-етична.

Фразеологічні одиниці на позначення людини виявляють національну специфіку, зміст якої полягає в глибшому наповненні концептосфер на позначення негативних рис людини, наприклад: лінощі (*бить баклуши*), боягузтво (*заячья душа*), підлість (*Иуда*), жадібність (*собака на сене*), непропорційність форм (*пучеглазый*), яскраво виражені риси (*нос – крючком, уши – торчком*). До позитивних можна уналежнити такі якості людини, як працелюбність (*пчела, загнанная лошадь*), розум (*дураку по пояс, а умный сухим пройдет*), доброта (*добрый человек*), повага (*молодым – дорога, старикам – почёт*), скромність (*за него поступки говорят*), краса (*молодой бог, Аполлон*), пропорційність форм організму (*две дуги над озёрами* – про брови над очима) тощо.

Когнітивно-концептуальний аналіз концепту *людина* на рівні ФО, які вербалізують цей концепт, показав яскраво виражені неоднорідні образи, які структурують концепт *людина* в російській мовній картині світу, що можна пояснити наявністю багатьох асоціативних зв'язків цього концепту з різноманітними образами предметів і явищ. Цим підкреслена глибинна когнітивна сутність аналізованого концепту.

ФО на позначення людини в умовно-образній, експресивно-емоційній формі транслиують усю систему знань людини про світ. Ці знання можна стратифікувати на певні тематико-когнітивні модулі (тематичні групи), значущі для лінгвокультури: «Людина», «Мораль і моральність», «Риси і властивості характеру», «Поведінка і вчинки», «Позитивні оцінки», «Негативні оцінки», «Здоров'я», «Краса», «Чоловік», «Жінка», «Сім'я», «Праця» та ін.

Проведений аналіз дає змогу визначити ФО на позначення людини як мовні засоби, що відрізняються багатим культурно зумовленим змістом і мовним матеріалом для інтерпретації концептів. Фразеологічні номінації концепту *людина* відіграють значну роль у декодуванні глибинної структури семантичного змісту концепту, яка не підлягає вилученню на рівні лексичних одиниць.

У російських ФО, які називають людину, за допомогою культурно значущих конотацій представлена особлива модель світосприйняття і світоінтерпретації, знання якої може поглибити процеси міжкультурної комунікації.

Перспектива подальшого дослідження. Дослідження антропоцентричної фразеології в лінгвокультурологічному, когнітивному й семантичному аспектах не лише доповнює та збагачує фразеологію новими знаннями, але й окреслює перспективи подальших досліджень, як-от: докладне дослідження характерних для образу-концепту *людина* дискурсів та пов'язаних з ними стратегій і тактик мовної поведінки комунікантів, усебічне вивчення фразеологізмів у дискурсивно-прагматичному плані, у питанні перетину семантичних фразеологічних полів, місця фразеології в афористичній картині світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Один чи більше авторів

1. Aitchison J. Words in the Mind: an introduction to the mental lexicon. Oxford UK and Cambridge USA: Blackwell Publishers, 1994. 290 p.
2. Cruse D. A. Prototype theory and lexical semantics. Meaning and prototypes. Studies in linguistic categorization. London: Pandora, 1990. 512 p.
3. Fodor J., Lepore E. The Compositionality Papers. Oxford: Clarendon Press, 2002. 212 p.
4. Hudson R. A. Sociolinguistics. Cambridge: Cambridge University Press, 1996. 279 p.
5. Jackendoff R. Foundations of Language: Brain, Meaning, Grammar, Evolution Oxford: Oxford University Press, 2002. 477 p.
6. Jackendoff R. Semantics and Cognition (current studies in linguistics series). Cambridge (Mass.): The MIT Press, 1993. 283 p.
7. Lakoff G., Johnson M. Philosophy in the Flesh: the Embodied Mind and Challenge to Western Thought. Chicago: University of Chicago Press, 1999. 624 p.
8. Miller A. G. Practical and Lexical Knowledge. Thinking. Readings in Cognitive Science. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 480 p.
9. Nelson K. Some evidence for the cognitive primacy of categorization and its functional basis. Thinking. Readings in Cognitive Science Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 390 p.
10. Rehder B. Categorization as Causal Reasoning. Cognitive Science, 2003. Vol. 27, № 5. 810 p.
11. Rosch E. Classification of Real-World Objects: Origins and Representations in Cognition. Thinking; Readings in Cognitive Science. Cambridge: Cambridge University Press, 1983. 560 p.

12. Taylor R. J. Linguistic Categorization. Prototypes in Linguistic Theory. New York: Oxford University Press, 1993. 501 p.
13. Turner M. Reading Minds. The Study of English in the Age of Cognitive Science. Princeton: Princeton University Press, 1998. 320 p.
14. Ungerer F., Schmid H. J. An Introduction to Cognitive Linguistics. New-York: Longman, 1999. 306 p.
15. Авалиани Ю. Ю., Эмирова А. М. Некоторые вопросы современной фразеологии. Проблемы стойкости и вариативности языковых единиц. Тула, 1972. 260 с.
16. Адмони В. Г. Основы теории грамматики. Москва–Ленинград: Наука, 1964. 104 с.
17. Алексеев М. А. Процес неологізації та його вплив на системні відношення у лексиці. Львів, 1990. 210 с.
18. Алефиренко Н. Ф. Лингвокультурология. Ценностно-смысловое пространство языка: научное пособие. Москва: ФЛИНТА, 2016. 288с.
19. Алефиренко Н. Ф. Фразеология и культура. *Язык и культура. Вторая международная конференция. Фразеология и миропонимание народа*. Ч. 1. Тула, 2002. С. 36–42
20. Анусевич Я. Культурологическая лингвистика. Вроцлав, 1994. 208 с.
21. Апресян Ю. Д. Новый объяснительный словарь синонимов: концепция и типы информации. Москва, 1961. 684 с.
22. Апресян Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания. *Избранные труды, т. II: Интегральное описание языка и системная лексикология*. Москва: Языки русской культуры, 1995. С. 35–74
23. Апресян Ю. Д. Языковая картина мира и системная лексикография. Москва: Языки славянских культур, 2006. 912 с.

24. Арутюнова Н. Д. Логический анализ языка. Лингвофутуризм. Москва, 2011. 512 с.
25. Астахова Я. А. К вопросу о понимании коннотации в лингвокультурологии. *Вестник Орловского государственного университета. Серия: Новые гуманитарные исследования*. 2013. С. 182–187.
26. Афанасьєв О. С. Малоросійська говірка. Львів, 1855. 640 с.
27. Бабенко Л. Г. Лексические средства выражения эмоций в русском языке. Свердловск, 1989. 298 с.
28. Багдасаров Л. В. Пособие преподавателя русского языка. Ростов-на-Дону, 1996. 288 с.
29. Базышев В. Н. Цитатное причастие: феномен языка и феномен культуры. *Язык и модель мира*. Сб. научных трудов. Выпуск 16. МГУ. 1993. С. 15–21.
30. Брагина Н. Г. Фрагмент линвокультурного лексикона (базовые понятия). *Фразеология в контексте культуры*. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 54–61.
31. Баранов О. Д., Добровольский Д. Н. Основы фразеологии. Москва, 2013. 312 с.
32. Басов Н. Г. Новые методы исследования языка. Москва, 1986. 214 с.
33. Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва, 2002. 434 с.
34. Бердяев Н. А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли 19 и начала 20 века. Париж, 1946. 258 с.
35. Березан О. В. Посібник для вчителів мови. Київ, 2000. 303 с.
36. Беркетова Л. О. Пособие практикум по русскому языку для академического бакалаврата. Москва, 2016. 180 с.
37. Бехтерев В. М. Сознание и его границы. Казань, 1888. 380 с.
38. Бирих А. К., Мокиенко В. М., Степанова Л. И. Русская фразеология. Историко-этимологический словарь. Москва, 2005. 926 с.

39. Бодуэн де Куртенэ. О смешанном характере всех языков. *Избранные труды из общего языкознания*. Прага, 1963. С. 217–228.
40. Болдырев М. Ф. Когнитивная семантика: курс лекций. Тамбов: Изд-во Тамбовского ун-та, 2000. 132 с.
41. Бондарко А. В. Теория значения в системе функциональной грамматики: на материале русского языка. Москва: Языки славянской культуры, 2002. 736 с.
42. Борисенкова Л. М. К вопросу о некоторых особенностях концептосферы. *Лексикология и стилистика. Современные тенденции развития. К 70-летию В. С. Вашукина и В. А. Портянникова*. Нижний Новгород: НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 2004. С. 34–40.
43. Бублейник Л. В. Проблеми контрактивної лексикології. Луцьк, 1996. 190 с.
44. Булыгин Т. В. Константы и переменные обстоятельства. Москва, 1995. 208 с.
45. Бурова Н. Е. Активные и новые фразеологические модели в современном русском языке. *Фразеология и миропонимание народа: Материалы Между-нар. науч. ...* Сост. В. Т. Бондаренко, Г. В. Токарев. Тула, 2002. Ч. 2. С. 119–122.
46. Буслаев Ф. И. История русской фольклористики. Москва, 1958. 108 с.
47. Вайсгербер Й. Л. Родной язык и формирование духа. Москва: Едиториал УРСС, 2004. 232 с.
48. Васильев Л. Л. Тайные представления человеческой психики. Москва, 1962. 340 с.
49. Вдовиченко Г. К. Хрестоматія сучасної літератури. Львів, 2007. 318 с.
50. Вежбицкая А. Понимание культур при помощи ключевых слов. Москва: Языки славянской культуры, 2001. 288 с.
51. Виноградов В. В. Вопросы языкознания. Избранные труды. Москва, 2004. 403 с.

52. Виттгенштейн Л. Культура и ценность. Москва, 2010. 612 с.
53. Воркачев С. Г. Счастье как лингвокультурный концепт. Москва: Гнозис, 2004. 192 с.
54. Воцак Я. А. Культура другої половини 20 століття. Львів, 2010. 180 с.
55. Выготский Л. С. Мышление и речь. Психологические исследования. Москва: Лабиринт, 1999. 352 с.
56. Гаврина С. Е. Психолингвистический аспект. Москва, 2010. 203 с.
57. Гамали А. М. Актуальные вопросы когнитивной лингвистики. Москва, 1988. 302 с.
58. Гарифуллина А. Е. К вопросу о языковой картине мира. Москва, 2007. 197 с.
59. Гвоздарев Ю. А. Основы русского фразообразования. Ростов-на-Дону, 2010. 246 с.
60. Гердер И. Г. Трактат о происхождении языка: Пер. с нем. Вступ. ст. В. М. Жирмунского. Москва: Издательство ЛКИ, 2007. 186 с.
61. Гоголева Г. С. Персидская фразеология (лингвокультурологический аспект). *Вопросы языкознания*. 1997. № 5. С. 47–52.
62. Головань А. В. Семантико-ассоциативная структура концепта. Барнаул: Изд-во Алт ГГУ, 2001. 119 с.
63. Голубовська І. А. Етнічні особливості мовних картин світу. Київ, 2002. 293 с.
64. Гончарова Н. Н. Языковая картина мира как объект лингвистического описания. *Известия Тульского государственного университета. Гуманитарные науки*. Тула: Изд-во ТулГУ, 2012. Выпуск 2. С. 53–59.
65. Григораш А. М. Письменник і фразеологізм. Київ, 2002. 208 с.
66. Гриценко П. Ю. Говірки та діалекти. Київ, 1999. 140 с.
67. Гулыга А. В. Эстетика научного творчества. Москва, 1975. 175 с.

68. Гумбольдт В. фон. Избранные труды по языкознанию. Москва: Прогресс, 1984. 400 с.
69. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. Москва: Прогресс, 1985. 448 с.
70. Гусейнов Р. Тропонимы в поздних зарубежных изданиях. Баку, 2011. 249 с.
71. Гухман М. М. Универсалии и их исследование. Москва, 1968. 341 с.
72. Данилевский Н. Я. Культурно-исторические типы и некоторые законы их движения и развития. Москва, 1999. 362 с.
73. Дейк Т. А. ван. Язык. Познание. Коммуникация. Благовещенск, 1978. 308 с.
74. Демьянков В. З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретационного подхода. *Вопросы языкознания*. М., 1994. С. 114–121.
75. Демьянков В. З. Понимание как интерпретирующая деятельность. *Вопросы языкознания*. Москва, 1983. С. 91–97.
76. Джинжолия Г. Когнитивная лингвистика текстов. Москва, 2003. 518 с.
77. Добровольский Д. В. Культура в языке. Москва, 1999. 318 с.
78. Долгих Н. Г. Теория семантического поля на современном этапе. Воронеж: Научная книга, 2011. 360 с.
79. Долинский Д. В. Языковая картина мира. Москва, 1990. 290 с.
80. Дядечко Л. А. Языковые и концептуальные картины мира. Киев, 2004. 250 с.
81. Дяков Д. Г. Типологія і функціональна структура в мові. Київ, 2012. 199 с.
82. Дюркгейм Е. Психолінгвістика. Москва, 1992. 390 с.
83. Еміров А. Збірник наукових праць з краєзнавства. Київ, 2004. 260 с.

84. Епштейн М. Н. Вера и образ. Религиозное бессознательное в русской культуре XX века. Тенафли (Нью-Джерси, США): Эрмитаж, 1992, 1994. 269 с.
85. Жайворонок В. В. Українська мова у професійній діяльності. Київ: Вища школа, 2006. 261 с.
86. Жолковський О. О. Поетика «вінєток». Київ, 2017. 230 с.
87. Жуков В. І. Проблеми мовлення. Київ, 2010. 190 с.
88. Зайченко Н. С. Напрямки розвитку мови. Київ, 2017. 169 с.
89. Залевская А. А. Введение в психолингвистику. Москва: РГГУ, 1999. 382 с.
90. Залевская А. А. Слово в лексиконе человека. Психолингвистические исследования. Воронеж: Изд-во Воронеж. держ. ун-т, 1990. 205 с.
91. Зорівчак Р. П. Фразеологія письменника як проблема перекладу. Київ, 1976. 212 с.
92. Іпсен Г. Мова як основа суспільства. Осло, 1900. 240 с.
93. Їжакевич Г. П. Розвиток мововиражальних засобів. Київ, 1978. 310 с.
94. Жаботинська С. А. Когнітивні і комунікативні аспекти класу числівників. Київ, 1992. 216 с.
95. Жайворонок В. В. Мова у професійній діяльності. Київ: Вища школа, 2006. 155 с.
96. Жельвис В. И. Эмотивный аспект речи. Психолингвистическая интерпретация речевого влияния. Учебное пособие Ярославль: ЯГПИ им. К.Д. Ушанско, 1990. 81 с.
97. Жлуктенко Ю. О. Контрастивна лінгвістика і типологія. Київ, 1977. 218 с.
98. Жуков В. П. Семантика фразеологических оборотов. Москва, 1978. 160 с.
99. Ивин А. А. Основы теории аргументации: Учебник. Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. 352 с.

100. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепт, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
101. Караулов Ю. М. Лингвокультурологическое сознание русской языковой личности. Моделирование положения и функционирования. Москва, 2009. 580 с.
102. Кареев М. И. О духе российской науки. Варшава, 1891. 102 с.
103. Карсавин Л. П. Развитие социально-деятельностного человечества. Москва, 1918. 560 с.
104. Картушина О. И. Конспекты логоритмических занятий. Москва, 2010. 160 с.
105. Касьянов Г. В. Теорії нації та націоналізму. Київ, 1994. 226 с.
106. Кацнельсон С. Д. Категории языка и речи. Москва, 2001. 265 с.
107. Кихн А. А. Культурное возрождение мордовского народа. Москва, 1994. 120 с.
108. Кісь Р. Я. Мова, думка і культурна реальність. Львів, 1998. 745 с.
109. Кляйбер Дж. Теория прототипов. Москва, 2004. 390 с.
110. Ковалевский М. М. Этнография и социология. Москва, 1904. 580 с.
111. Ковшова М. Л. Как с писаной торбой носиться: принцип когнитивно-культурологического исследования идиом. *Фразеология в контексте культуры*. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 104–111.
112. Колмогоров А. Н. Введение в теорию вероятности. Москва, 1956. 84 с.
113. Колшанский Г. В. Объективная картина мира в познании и языке. Москва: Наука, 1990. 108 с.
114. Комиссаров В. Н. Теория перевода. Москва, 1973. 258с.
115. Космеда Т. А. Введение в языкознание в текстах. Дрогобыч, 2014. 110 с.
116. Кононенко І. В. Національно-мовна картина світу: зіставний аспект (на мат-лі укр. та рос. мов). *Мовознавство*. Київ, 1996. 270 с.

117. Копыленко М. М., Попова З. Д. Очерки по общей фразеологии. Казань: Издательство Казанского университета, 1989. 130 с.
118. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. Москва: Изд-во МГУ, 1999. 341 с.
119. Коровкин М. М. Созидающие сознание: от мира вещей к миру слов (когниция, номинация, коммуникация). *Когнитивные аспекты языкового значения*. Иркутск: ИГЛУ, 1997. С. 81–93.
120. Кочергин А. М. Наука и ее место в культуре. Новосибирск, 1990. 274 с.
121. Кошелев А. Д. Эксплицитное выражение концептов. Москва, 2008. 207 с.
122. Крюк В. П. Языковые возможности человека. Москва, 2017. 688 с.
123. Кубрякова Е. С. Когнитивная лингвистика и проблемы композиционной семантики в сфере словообразования. Москва, 2002. 534 с.
124. Кубрякова Е. С. Новые пути исследования феномена значения в современной лингвистике. *Функциональная семантика языка, семиотика знаковых систем и методы их изучения*. Москва: РУДМ, 1997. С. 141–153.
125. Кубрякова Е. С. Роль словообразования в формировании языковой картины мира. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. Москва: Наука, 1988. С. 103–119.
126. Кубрякова Е. С. Части речи с когнитивной точки зрения. Тамбов: РАНИЯ, 1997. 327 с.
127. Кубрякова Е. С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва, 2004. 560 с.
128. Кубрякова Е. С. Языковое сознание и языковая картина мира. Тамбов: ТГУ, 1999. 146 с.
129. Кудрявцев Л. В. О старорусском литературном. Москва, 1988. 397 с.

130. Кузнецова И. С. Гносиологические проблемы знаний. Москва, 2012. 218 с.
131. Кунин А. В. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. Москва, 1996. 381 с.
132. Кунин А. В. Логика вероятности. Москва, 2014. 507 с.
133. Лавров П. Л. Вопросы практической философии. Москва, 1860. 612 с.
134. Лакофф Дж. Женщины, огонь и опасные вещи: Что категории языка говорят нам о мышлении: Пер. с англ. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 792 с.
135. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов: Пер. с англ. Новое в зарубежной лингвистике. Москва: Прогресс, 1988. 448 с.
136. Ларин Б. А. Об образовании русского литературного языка. Москва, 1933. 230 с.
137. Левицький В. В. Основи функціональної лінгвістики. Ніжин: Редакційно-видавничий відділ НДПУ, 2004. 124 с.
138. Левченко Е. П. Специфика фразеологизации прототипичных атрибутов. Москва, 2011. 341 с.
139. Ленекер Г. Отечественная история языка. Пособие. Москва, 1996. 580 с.
140. Леонтьева В. Н. Культуротворческий процесс: основания и начала. Харьков: Консул, 2003. 216 с.
141. Леонтьев А. А. Основы психолингвистики. Москва: Смысл, 1997. 287 с.
142. Лисиченко Л. А. Лексикологія сучасної української мови. Харків, 1976. 108 с.
143. Лихачов Д. С. Концептосфера русского языка. Известия РАН. Серия лит-ра и язык. Москва, 1993. 231 с.
144. Лозко Г. С. Слов'янська етнорелігія в боротьбі за життя. Київ, 2008. 109 с.

145. Ломтев Т. П. Общее русское языкознание. Москва, 1976. 408с.
146. Лосев А. Ф. Проблема символа и реалистическое искусство. Москва, 1995. 320 с.
147. Луговий С. В. Золоте правило порядності у світлі філософії та релігії Київ, 2006. 173 с.
148. Малишевская Д. Ч. Базовые компоненты культуры в свете гендерного подхода (на примере оппозиции «Мужчина – Женщина»). *Фразеология в контексте культуры*. Москва: Языки русской культуры, 1999. С. 47–56.
149. Маковский М. М. Язык – миф – культура: символы жизни и жизнь символов. Москва, 2014. 320 с.
150. Манакин В. Н. Сопоставительная лексикология. Киев: Знание, 2004. 327 с.
151. Марковский А. В. Анализ влияний при управлении структурными ситуациями на основе когнитивных карт. Москва, 2007. 218 с.
152. Маслова В. А. Введение в когнитивную лингвистику. Учебное пособие. 7-е изд., стер. Москва: ФЛИНТА, 2016. 296 с.
153. Маслова В. А. Введение в лингвокультурологию. Москва, 1997. 208 с.
154. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. Москва: Академия, 2001. 208 с.
155. Матханова И. П. Выражение положения в сочетаниях с формами несовершенного типа глаголов. Новосибирск, 2000. 197 с.
156. Мейер Р. Национальные сгустки. Штутгарт, 1871. 580 с.
157. Мелерович А. М. Фразеологизмы в русской речи. Москва, 2005. 780 с.
158. Мельничук О. С. Про роль мислення у формуванні структури мови. Київ, 1966. 208 с.
159. Михайловський М. К. Українська радянська енциклопедія. Київ, 1981. 518 с.

160. Милюков П. М. Очерки по истории культуры России. Москва, 2001. 830с.

161. Мокиенко В. М. Проблемы взаимодействия языка и культуры: исторические корни славянской лексики и фразеологии. Санкт-Петербург, 2000. 106 с.

162. Мокиенко В. М., Мелерович А. М., Третьякова И. Ю., Фокина М. А. Фразеологизм и слово в национально-культурном дискурсе (лингвистический и лингвометодический аспекты): *Международная научно-практическая конференция, посвященная юбилею доктора филол. наук, проф. А. М. Мелерович (Кострома, 20–22 марта 2008 г.)*. Москва: Изд-во Элпис, 2008. С. 312–330.

163. Морковкин В. В., Морковкина А. В. Русские агнонимы (слова, которые мы не знаем). Москва: Ин-т рус. яз. им. А. С. Пушкина, Ин-т рус. яз. им. В. В. Виноградова РАН, 1997. 414 с.

164. Мусієнко Ю. А. Психолінгвістичні особливості актуалізації позитивного концептуального простору. Київ, 2016. 242 с.

165. Мюллер И. Практическое и лексическое учение. Кембридж, 1999. 624 с.

166. Назарян А. Г. История развития славянской лексикологии. Москва, 2011. 143 с.

167. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики. Учебное пособие. 2-е изд. Санкт-Петербург: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2007. 819 с.

168. Никитин М. В. Основы лингвистической теории значения. Москва: Высш. шк., 1988. 168 с.

169. Никитин М. В. Основания когнитивной семантики: учебное пособие для высш. учеб. заведений. Москва, 2003. 277 с.

170. Никитина Т. Г. К вопросу о классификационной схеме фразеологизмов идеографического словаря. Москва, 1995. 170 с.

171. Новиков А. О. Современный русский язык. Харьков, 2008. 56 с.

172. Овсяннико-Куликовский Н. К. Философское осмысление языка. Москва, 1999. 108 с.
173. Озеров В. П. Принципи діяльнісного підходу до вивчення мови. Харків, 2013. 68 с.
174. Опарина Е. О. Лексические коллокации и их внутрифреймовые модусы. Фразеология в контексте культуры. Москва, 1999. 218 с.
175. Павилёнис Р. И. Проблема смысла: современный логико-философский анализ языка. Москва: Мысль, 1983. 286 с.
176. Павлов В. М. Германская филология и общее языкознание. Москва, 2016. 379 с.
177. Патнам Г. Семантика стереотипов. Москва, 1990. 208 с.
178. Пименова М. В. Семантические классы и лексико-семантические особенности. Москва, 1993. 109 с.
179. Пинто де Лима Ж. Взгляд на проблему прототипов. Москва, 1961. 208 с.
180. Пищальникова В. А. Введение в лингвосинергетику. Барнаул, 1993. 211 с.
181. Плоткина М. Г. Функционирование сложного синтаксического целого в романах периода Регенства. Киев, 2012. 87 с.
182. Плунгян В. О. Введение в грамматическую семантику. Москва, 2012. 384 с.
183. Покровский М. М. Избранные труды по языкознанию. Москва, 1959. 420 с.
184. Полюжин М. М. Когнітивна парадигма лінгвістичних досліджень. *Проблеми романо-германської філології*. Ужгород: Ужгородський держ. ун-т, 1999. С. 22–39.
185. Полюжин М. М. Основные положения когнитивной грамматики как особого типа языка. *К юбилею ученого: Сб. науч. трудов, посвященных юбилею*

докт. филол. наук, проф., гл. науч. сотрудника лаборатории теоретического языкознания РАН Е. С. Кубряковой. Москва: МГЛУ, 1997. С. 108–126.

186. Полюжин М. М. Функціональний і когнітивний аспекти англійського словотворення: монографія. Ужгород: Закарпаття, 1999. 240 с.

187. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека. Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. Москва: Наука, 1988. 212 с.

188. Кононова О. А. Отголоски мифов и суеверий древних германцев в современной германской, в современной немецкой фразеологии. *Проблемы идеоэтнической фразеологии*. СПб.: Издательство РГУ имени А. И. Герцена, 2000. С. 23–30.

189. Попова З. Д., Стернин И. А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж: Истоки, 2003. 191 с.

190. Попова З. Д., Стернин И. А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. Воронеж: Изд-во Воронеж. гос. ун-та, 1999. 130 с.

191. Поповский А. М. Теоретическая и дидактическая филология. Москва, 2016. 167 с.

192. Постовалова В. И. Картина мира в жизнедеятельности человека. *Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира*. Москва: Наука, 1988. С. 47–59.

193. Постонова І. В. Ключові концепти роману Генріха Белля. Харків, 2011. 249 с.

194. Потебня А. А. Мысль и язык. Киев, 1993. 192 с.

195. Прохоров Ю. Е. В поисках концепта. Москва: ФЛИНТА: Наука, 2008. 190 с.

196. Приходько А. М. Концепти і концептосистеми в когнітивно-дискурсивній парадигмі лінгвістики. Запоріжжя: Прем'єр, 2008. 232 с.

197. Пупинин Ю. О. Связь субъекта и объекта с грамматической семантикой предиката в русском. М., 1996. 214 с.
198. Радзиевська Т. В. Нариси з концептуального аналізу та лінгвістики тексту: Текст – соціум – культура – мовна особистість. Київ: ДП «Інформ.-аналіт. агентство», 2010. 491 с.
199. Розанов В. В. Історія і філологія. Київ, 2009. 108 с.
200. Розанова І. І. Сучасне просторіччя і літературна мова (на матеріалі фонетики). Київ, 1984. 265 с.
201. Ройнинг В. Иностранная филология 20 века. Москва, 1986. 203 с.
202. Романова Н. В. Семантика слова как результат переводческого процесса. Харьков, 2016. 110 с.
203. Ротова Н. В. Роль власної назви в характеротворенні та формуванні імпліцитної оцінки зображуваних подій. Харьков, 2014. 160 с.
204. Рош Э. Семантика прототипов. Э. Рош. Москва, 1985. 320 с.
205. Рябцева И. Г. Языковые способы создания негативной оценки Ростов-на-Дону, 2007. 156 с.
206. Сабурова Н. В. Жизнь языка и культуры в социуме. Кемерово-Ялта: КГУ, 2016. 268 с.
207. Сакал Т. М. Деякі когнітивні аспекти словотворення в англійській мові. *Проблеми романо-германської філології*. Ужгород: Ужгородський держ. ун-т, 1999. С.89–97.
208. Селіванова О. О. Фразеологія у дзеркалі етносвідомості (у кн.: Світ свідомості у мові). Черкаси, 2012. 308 с.
209. Сергеев О. Л. Этнология восточных народов. Владивосток: ДВГУ, 2007. 201 с.
210. Слышкин Г. С. Новая филология. Москва, 2000. 462 с.

211. Снітко О. С. Російська мова в етнолінгвістичному світлі. Київ, 2005. 103 с.
212. Соболева П. А. Словообразовательная полисемия и омонимия. Москва: Наука, 1980. 294 с.
213. Солодухо Э. М. Теория фразеологического сближения. Казань: Изд-во Казанского Университета, 1989. 296 с.
241. Соляник О. А. Реализация ориентированной и манипулятивной функции в филологии. Москва, 1998. 576 с.
215. Сорокин П. О. Теория социокультурной динамики. Москва, 1947. 310 с.
216. Степанов Ю. С. Концепты. Тонкая пленка цивилизации. Москва: Языки славянских культур, 2007. 248 с.
217. Стефаненко Н. І. Ментальна детермінанта гармонізації переживань в психоаналітичних тенденціях. Київ, 2007. 180 с.
218. Струве П. А. Испытанные священным хлебом. Оксфорд, 1904. 580 с.
219. Тараненко О. О. Принципи антропоцентризму в системі мовних координат і сучасний гендерний рух. Київ, 2005. 325 с.
220. Творонович О. Є. Порівняльна граматика російської та української мов. Київ, 2003. 210 с.
221. Телия В. Н. Фактор культуры и возрождение фразеологизмов. Москва, 1977. 260 с.
222. Телия В. Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры. *Фразеология в контексте культуры*. Москва: Языки русской культуры. 1999. С.203–211.
223. Телия В. Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. Москва: Языки русской культуры, 1996. 288 с.

224. Тернер М. Избранные труды. Пособие для студентов. Прингстон, 1998. 298 с.
225. Тильман Ю. Д. Душа как базовый культурный концепт в поэзии. *Фразеология в контексте культуры*. Москва: Языки русской культуры. 1999. С. 225–231.
226. Трир Й. Избранные труды. Москва, 1990. 210 с.
227. Тураева З. Я. Лингвистика текста и категория модальности. *Вопросы языкознания*. Москва, 1994. С. 105–114
228. Улыбина Е. В. Психология обыденного сознания. Москва: Смысл, 2001. 263 с.
229. Урисон Е. В. Языковая картина мира. Обиходные представления (модель восприятия в русском языке). Москва, 1998. 108с.
230. Успенский Б. А. Структурная типология языка. Москва: Наука, 1965. 276 с.
231. Уфимцева Н. В. Этнический язык в условиях культурной и языковой полифонии. *Филология и культура*. Казань, 2012. С. 124–135.
232. Федотов Г. В. Из истории языка. Лекции. Москва: Искусство, 1940. 268 с.
233. Филин Ф. П. Очерки по истории языкознания до XIV столетия. *Вопросы языкознания*. Москва: Наука, 1970. С. 77–85.
234. Филлмор Ч. Основные проблемы лексическологии. Москва, 1983. 128 с.
235. Фоконье Ж. Фреймовая семантика. Москва, 1997. 228 с.
236. Фурашова Н. В., Глушак Г. С. Концептуальные структуры и их языковое отражение. *Разноуровневые характеристики лексических единиц*. Смоленск: СГПУ, 1997. С. 108–119.
237. Франк С. Д. Когнитивные модели. Москва, 1957. 108 с.

238. Фрумкина Р. М. Концептуальный анализ с точки зрения лингвиста и психолога (концепт, категория, прототип). Москва, 1992. 268 с.
239. Хомский Н. Язык и мышление. Москва: Изд-во Москов. гос. ун-та, 1972. МГЛУ, 1972. 126 с.
240. Храковский В. С. Проблемы семантики слова. Київ, 2004. 110 с.
241. Цимбурский В. Л. Гомеровский эпос и этногенез. Москва, 1987. 168 с.
242. Чадаев П. Я. Философические письма. Москва, 1836. 230 с.
243. Чернейко Л. О. Лексическая система современного русского языка. Москва, 1995. 103 с.
244. Чесноков П. В. Два типа взаимодействия синтаксических единиц. Калининград, 1997. 249 с.
245. Шаклеин В. М. Лингвокультурная ситуация в современной России. Москва: ФЛИНТА, 2010. 147 с.
246. Шанский Н. М. Фразеология современного русского языка. Изд. 3-е, испр. и доп. Москва: Высшая школа, 1985. 160 с.
247. Шафиков С. Г. Типология лексических систем и лексико-семантических универсалий. Уфа, 2007. 206 с.
248. Шведова Н. В. Коммуникативные функции в пространстве современной филологии. Москва, 2000. 89 с.
249. Шевирев С. П. Общественная жизнь дореформенной России. *Филологические чтения*. Москва, 1831. С. 113–126.
250. Шелякин М. А. Категория вида и способы действия русского глагола (теоретические основы). Таллин, 1983. 103 с.
251. Широкогоров С. М. Исследование основных принципов изменений этнических и этнографических явлений. Шанхай, 1923. 70 с.
252. Шендельс Е. И. Многозначность и синонимия в грамматике. Москва: Высшая школа, 1970. 204 с.

253. Шмелев А. Д. Сквозные мотивы русской языковой картины мира. Москва, 2005. 453 с.
254. Шмелев А. Д. Теоретическая и дидактическая филология. Москва, 1977. 184 с.
255. Шпет Г. Г. Мысль и слово. Избранные труды. Москва, 2005. 686 с.
256. Щерба Л. В. Избранные труды по русскому языкознанию. Москва, 1957. 186 с.
257. Щур Г. С. О типах лексических ассоциаций в языке. Москва, 1974. 154 с.
258. Яковлева А. А. Национально-географические стереотипы или зеркало души. Москва, 2006. 209 с.
259. Ярцева Л. И. Человек телесный во фразеологии. Киев, 1990. 203 с.

Один чи більше авторів (під редакцією)

260. Зайкулина Л. М. Когнитивная метафора в разносистемных языках. *Композиционная семантика: мат-лы третьей Межд. шк.-семинара по когнитивной лингвистике, 18–20 сентября 2002 г.* / Ред. кол.: Е. С. Кубрякова, Е. М. Позднякова, В. Б. Гольдберг и др. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2002. С. 31–44.
261. Левицкий А. Э. Коммуникативно-когнитивные аспекты номинативной деятельности индивида. *Композиционная семантика: мат-лы III-го междунар. школы-семинара по когнитивной лингвистике, 18–20 сент. 2002 г.* / Ред. кол.: Е. С. Кубрякова, Е. М. Позднякова, В. Б. Гольдберг и др. Тамбов: Изд-во ТГУ им. Г. Р. Державина, 2002. С. 201–214.

Багатотомні видання

262. Апресян Ю. Д. Интегральное описание языка и системная лексикография. Т. 2. Москва: Языки русской культуры, 1995. 767 с.

263. Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода. Концепты: Науч. труды Центроконцепта. Вып. 1. Архангельск: Изд-во Поморского гос. ун-та, 1997. 480 с.

Матеріали наукових конференцій, тези доповідей,
наукові статті, монографії

264. Адаменко О. В. Когнітивне моделювання гендерних стереотипів в англomовній постфеміністичній прозі. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: філологія*. Вип. 19. 2016. С. 4–6.

265. Амичба Д. П. Антропоним как объект лингвокультурологического описания. Теория перевода и контрастивный анализ языковых единиц. *Учёные записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. «Серия Филология. Социальные коммуникации»*. № 2. 2009. Том 22 (61). С. 567–572.

266. Амичба Д. П. К вопросу «фразеология в контексте культур». *Известия ТулГУ. Серия. Язык и литература в мировом сообществе*. Вып. 9. Лингвокультурологические аспекты изучения русского языка. Тула: Изд-во ТулГУ, 2006. С. 3–8.

267. Амичба Д. П. Лингвокультурологическое выражение смысла и значения «общечеловеческого» в ментальных образах абхазов, русских, украинских (на материале фразеологии). Монография. Днепропетровск: Изд-во ДНУ, 2012. 118 с.

268. Амичба Д. П. Общечеловеческое как проблема лингвокультурологии. *Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Тараса*

Шевченка. *Філологічні науки*. Част. 2. № 11 (106). Под ред. Харченко С. Я., Синельникова Л. М. и др. Луганск, 2006. С. 7–12.

269. Болдырев Н. Н. Категориальное значение глагола как способ концептуализации события. *Когнитивная лингвистика конца 20 века: мат-лы Междунар. научн. конф. 7–9 октября 1997*. В 3 ч. Ч. 2. Минск: МГЛУ, 1997. С. 9–13.

270. Валюкевич Т. В. Лингвистический статус концепта «ВНЕШНОСТЬ» (на материале английского языка). *Вісник ХНУ. Комунікативні та когнітивні проблеми дискурсу*. Харків: Константа, 2001. №537. С. 22–37

271. Головань О. В. Семантико-ассоциативная структура концепта «Война». *Картина мира*. Барнаул: Изд-во Алт ГГУ, 2001. С. 34–49

272. Даньшина О. В. Ключові концепти електорального дискурсу республіканців США. *Вісник ХНУ*, 2007. №773. С. 32–44.

273. Джигоева А. А. Концепт «understatement» в английской языковой модели мира. *Языки в современном мире: Материалы конференции*. Москва, 2004. Т.1. 2006. №1. С. 41–59.

274. Жаботинская С. А. Концептуальный анализ языка: фреймовые сети. *Мова: Зб. наук. праць*. Одеса: Одеський нац. ун-т, 2003. С. 1–26.

275. Жаботинская С. А. Когнитивная лингвистика: принципы концептуального моделирования. *Лінгвістичні студії*. Вип. 2. Черкаси: Сіяч. 1997. С. 3–11.

276. Жаботинская С. А. Теория номинации: когнитивный ракурс. *Вестник МГУ. Лексика в разных типах дискурса*. Москва: МГЛУ, 2003. Вып. 478. С. 145–164.

277. Заботкина В. И. Особенности строения лексических категорий. *Мат-лы научн. конф. 23–25 апр. 1998*. Москва: РАНИЯ, 1998. С. 75–76.

278. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науково-мистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. Київ: Видавничий Дім Дмитра Бурого, 2006. 178с.

279. Ковалева Л. В. Фразеологизм в когнитивном аспекте. *Гуманитаризация обучения и актуальные проблемы лингвистики: межвуз. сб. науч. тр.* Воронеж: Воронежский гос. ун-т, 2001. С. 51–55.

280. Колесник Н. В. Фреймовая семантика Ч. Филлмора. *Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей.* Москва: МАКС Пресс, 2002. Вып. 22. С. 58–66.

281. Космеда Т. А. Мовна свідомість і семантика мови (на прикладі концепта ВОЛЯ у тексті Т. Г. Шевченка). *Семантика мови і тексту: Зб. ст. 6-ї Міжнародної наук. конф. 26–28 вересня 2000 р.* Івано-Франківськ: Плай, 2000. С. 263–268.

282. Красовский Н. А. Лингвистические методы исследования эмоциональных концептов. Лингвистические парадигмы: традиции и новации. *Мат-лы международного симпозиума молодых ученых «Лингвистическая панорама рубежа веков».* Волгоград: Перемена, 2000. С. 18–28.

283. Мацкевич Е. Э. Концепт желательности в концептуальной сфере немецкой культуры. *Лексикология и стилистика. Современные тенденции развития.* Нижний Новгород: НГЛУ им. Н. А. Добролюбова, 2004. С. 151–163.

284. Мартинюк А. П. Когнітивно-дискурсивний напрям дослідження концептів у сучасній лінгвістиці. *Вісник Ужгородського нац. ун-ту,* 2006. С. 93–107.

285. Мартинюк А. П. Концепт у дискурсивній парадигмі. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна,* 2006. №725. С. 9–12.

286. Охрименко М. М. Вопросы концепта и концептосферы. *Вестник Львовского ун-та. Сер. Филология.* 2011. С. 43–47

287. Петрінська Т. С. Текстовий концепт як проекція мовної картини світу в дискурсі. *Нова філологія. Збірник наукових праць*. Запоріжжя: ЗНУ, 2009. №35. С. 127–130.

288. Савенкова Л. Б. Языковое воплощение концепта. *Проблемы вербализации концептов в семантике языка и тексте: мат-лы междунар. симпозиума*. Волгоград, 22–24 мая 2003: В 2 ч. Ч.1. Волгоград: Перемена, 2003. С. 255–264.

289. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология: Монография. К.: Изд-во украинского фитосоциологического центра, 2000. 248 с.

290. Слышкин Г. Г. От текста к символу: Лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе: монография Москва: Academia, 2000. 128с

291. Соболева П. А. Моделирование сложных прилагательных. *Проблемы структурной лингвистики*. 1982. Москва: Наука, 1984. С. 67–81.

292. Соболева П. А. Трансформационные поля аппликативной порождающей грамматики и моделирование сложных слов. *Проблемы структурной лингвистики*. 1981. Москва: Наука, 1983. С. 83–95.

293. Уфімцева Н. В. Этнический язык в условиях культурной и языковой полифонии. *Филология и культура*. Казань, 2012. № 2(28). С. 129

294. Ходоренко А. В. К проблеме практического анализа нарратива. *Лингвистика. Лингвокультурология*. Днепропетровск, 2013. С. 129–131.

295. Шевченко И. С. Подходы к анализу концепта в современной когнитивной лингвистике. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*. 2006. №725. С. 192–195.

296. Шепель Ю. А. К вопросу о национально-культурной специфике речевой деятельности в современной лингвистике. *Наукові записки Луганського національного університету. Вип. IX. Серія «Філологічні науки»: Зб. наук. праць*

[Пред'явлення світу в гуманітарних дискурсах ХХІ століття]. Луганський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Луганськ: Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. С. 112–117.

297. Шепель Ю. А. Концепты «пространство» – «время» и их понятийная составляющая. *День науки: сб. научных трудов международной научно-практической конференции (18 – 19 февраля 2010 г.)*. Днепропетровск: Белая Е. А., 2010. С. 18–23.

298. Шепель Ю. А. Лингвистика ХХІ века (к решению вопроса о путях целостности теории языка). *Теоретичні та прикладні питання філології: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, 29–30 квітня 2010 р.* Дніпропетровськ: Біла К. О., 2010. С. 21–27.

299. Шепель Ю. А. О различиях в научной и наивной картинах мира. *Наука в інформаційному просторі: Матеріали VI науково-практичної конференції 16–17 вересня 2010 р.: В 5 т., Том 3: Доповіді гуманітарного напрямку*. Дніпродзержинськ: ДДТУ 2010. С. 7–15.

300. Шепель Ю. А. Вопросы развития словообразования языковых систем. Монография. Днепродзержинск: ДГТУ, 2012. 173 с.

301. Шепель Ю. А. Словообразовательный ряд в системной организации русской адъективной лексики: дисс. д-ра филол. н. / 10.02.02 – русский язык. Киев, 2009. 545 с.

302. Шепель Ю. А. Словообразовательный ряд в системе словообразования. Монография. Днепропетровск: Наука и образование, 2006. 204 с.

303. Шепель Ю. А. Словообразовательный ряд и его роль в системной организации лексики: монография. Часть 1: Словообразовательный ряд как комплексная единица системы словообразования. Днепропетровск, 2011. 164 с.

304. Шепель Ю. А. Словообразовательный ряд как объект изучения лексического состава языка. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. № 6 (2). Кривий Ріг, 2011. С. 129–136.

305. Шепель Ю. А. Словообразовательный ряд как комплексная единица словообразования (КЕС). *Н. М. Шанский – теоретик, практик, педагог: Материалы мемориальной юбилейной международной научно-практической конференции*. 22 ноября 2012 г. Симферополь: Дом Писателей им. Домбровского, 2012. С. 75–80.

306. Шепель Ю. А. Формирование системы культурных концептов в рамках когнитивных возможностей личности. *Східнослов'янська філологія: зб. наукових праць*. Горлівський держ. пед. ін-т іноземних мов; Донецький нац. ун-т. Редкол.: С. О. Кочетова та інші. Вип.20. Мовознавство. Горлівка: Видавництво ГДПІМ, 2011. С. 19–43.

307. Шепель Ю. А. Языковая картина мира в лингвокультурологии и этнопсихолінгвістике. *Гуманітарна освіта та виховання у сучасному технічному навчальному закладі: Мат-ли III Всеукраїнської науково-методичної конференції* (за заг. ред. канд. психол. наук, доц. Секрет І. В.): 21 – 22 квітня 2011 р. Дніпродзержинськ: ДДТУ, 2011. 223 с.

Автореферати та дисертації

308. Антонюк О. А. Репрезентація концепту «чоловік» у прізвищовій номінації (на матеріалі антропонімії в російській та англійській мовних картинах світу : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.17. Київ, 2008. 21 с.

309. Бондар Н. В. Вербалізація концептів ЧОЛОВІК, ЖІНКА в українській фразеології: автореф. дис....канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 2010. 20 с.

310. Бессонова О. Л. Оцінний тезаурус англійської мови: когнітивний і гендерний аспекти: дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.04. Донецьк, 2003. 263 с.

311. Борисов О. О. Мовні засоби вираження емоційного концепту страх: лінгво-когнітивний аспект (на мат-лі англомовної художньої прози): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.04. Донецьк, 2005. 20 с.

312. Вальчук Г. В. Мовне втілення концепту «європейська інтеграція»: семантико-когнітивний аспект (на матеріалі англомовних документів Євросоюзу та публікацій газети The Times): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2003. 273 с.

313. Володарська М. В. Концепт дитини в американській літературі доби романтизму: дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04 Київ, 2014. 221 с.

314. Гнаповская Л. В. Лингвокогнитивные и лингвокультурологические: автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Харьков, 2008. 20 с.

315. Дудченко В. С. Характеристики английских антропонимов германского происхождения: дис. ... канд. филол. наук: 10.02.04. Київ, 1999. 206 с.

316. Козырева Е. А. Поле как подсистема языка. Разнообразие лингвистических концепций поля и подходов к его исследованию. Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Специальность 10.02.20 «Сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание», Москва, 2003. 230 с.

317. Колесник Д. М. Концептуальний простір авторської метафори у творчості А. Мердок: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філол. наук: спец. 10.02.04 «Германські мови». Київ, 1996. 18 с.

318. Колесник О. С. Мовні засоби відображення міфологічної картини світу: лінгвокогнітивний аспект (на мат-лі давньоангл. епосу та сучасних британських худ. творів жанру фентезі): дис. ... канд. філол. наук: 10.02.04. Київ, 2003. 300 с.

319. Лахути А. Языки народов зарубежных стран Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии: автореф. дис. канд. филол. наук: спец. 10.02.02. Таджикистан, 2004. 19 с.

320. Соболева П. А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования: автореф. дисс. на соискание уч. степени д-ра филол. наук: 10.02.02 «Теория языкознания». Москва, 1980. 20 с.

321. Соболева П. А. Аппликативная грамматика и моделирование словообразования: дисс. на соискание уч. степени д-ра филол. наук: 10.02.02 «Теория языкознания». Москва: Наука, 1980. 294 с.

322. Степанова О. В. Культурологический аспект фразеологии французского аргю: Автореф. дис.. ... канд. филол. наук спец. 10.02.05. Москва, 2002. 18 с.

323. Цримова З. Р. Концепт «сердце» в языковой картине мира (на материале кабардинского, русского и английского языков): автореф. дис. ... канд. филол. наук: 10.02.19. Нальчик, 2003. 21 с.

324. Чернова А. В. Концепты «батько», «мати» в українській лексико-фразеологічній системі світу: дис. ...канд. филол. наук : 10.02.01 Дніпро, 2009. 231 с.

Словники

325. Алексеенко М. А., Белоусова Т. П., Литвинникова О. И. Человек в русской диалектной фразеологии: словарь. Москва, 2004. 562 с.

326. Баранов А. Н., Добровольський Д. О., Кисельова К. Л. Словарь-тезаурус современной русской идиоматики: около 8000 идиом современного русского языка. Москва: Мир энциклопедий Аванта+, 2007. 684 с.

327. Большой толковый словарь русского языка: А-Я (БТС: А-Я) – одготомный словарь русского языка. Москва, 1998. 1534 с.

328. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка Москва, 1880, 1881, 1882, 1882. 704 с.

329. Ассоциативный фразеологический словарь русского языка» / под ред. Д. О. Добровольского и Ю. Н. Караулова. Москва, 1994. 356 с.

330. Ефремова Т. Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. Москва: Русский язык, 2000. 280 с.
331. Молотков А. И. ФСРЯ. Фразеологический словарь русского языка. Москва, 1987. 792 с.
332. Фразеологический словарь русского литературного языка конца XVIII–XX в. в 2-х т. / под ред. доктора филол. наук Фёдорова А. И. Новосибирск: Наука (Сибирское отделение), 1991. 654 с.
333. Лингвистический энциклопедический словарь / под ред. Ярцевой В. Н.; Ин-т языкознания АН СССР. Москва: Сов. энцикл., 1990. 682 с.
334. Ожегов С. И., Шведова Н. Ю. Толковый словарь русского языка. 4–е изд. Москва, 2001. 684 с.
335. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. Полтава: Довкілля. Київ, 2006. 716 с.
336. Степанов Ю. С. Концепт. Словарь русской культуры: опыт исследования. Москва: Школа «Языки русской литературы», 1997. 296 с.
337. Карманный фразеологический словарь русского языка / под ред. Субботиной Л. Ю. Москва, 2015. 206 с.
338. Большой фразеологический словарь русского языка под ред. Телия В.М., Москва, 2006. 792 с.
339. Творчество В. М. Шукшина: энциклопедический словарь-справочник, Том 1, 2004г., Изд-во Алтайского гос. университета, М. 2004. 218 с.
340. Фелицына В. П., Мокиенко В. М. Русские фразеологизмы: Лингво-страноведческий словарь / под ред. Е. М. Верещагина, В. Г. Костомарова. Москва: Рус. яз., 1990. 220 с.
341. Фразеологический словарь русского литературного языка: 2 т. Сост. А. И. Федоров. Москва: Цитадель, 1997. 594 с.

Електронні ресурси

342. Языковая картина мира. Вардзелашвили Жаннетта Александровна [персональный сайт]. URL: <http://vjanetta.narod.ru>
343. Национальный корпус русского языка. URL: www.ruscorpora.ru
344. Крупнейший сборник онлайн-словарей. URL: www.onlinedics.ru
345. Фразеологический словарь онлайн. URL: www.otrezal.ru
346. Словари и энциклопедии на Академике. URL: dic.academic.ru
347. Воротников Ю. Л. Языковая картина мира: трактовка понятия / Знание. Понимание. Умение [информационный гуманитарный портал]. 2007. URL: <http://www.zpu-journal.ru>
348. Мокиенко В. М., Мелерович А. М. Фразеологизмы в русской речи. Словарь. АСТ, Астрель, Русские словари. URL: livelib.ru